

Jaroslav Malina
editor

Panoráma biologické a sociokulturní antropologie

Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů

Josef Unger

Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích

(s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století

9

NADACE UNIVERSITAS MASARYKIANA
EDICE SCIENTIA

V našem pojetí je antropologie vědecká disciplína, která studuje lidský rod (*Homo*) a jeho dosud známé druhy: *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens*. Zaměřuje se na člověka jako jednotlivce, všímá si jeho četných seskupení (etnické skupiny, populace) a zahrnuje do svých výzkumů též celé lidstvo. Na rozdíl od kontinentální Evropy, která antropologii mnohdy pokládá jen za přírodní vědu (morfologie člověka a porovnávací anatomie a fyziologie člověka a lidských skupin), považujeme ji na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, podobně jako antropologové v anglosaském prostředí, za vědu celostní, sociokulturní i biologickou, integrující poznatky přírodních a společenských věd. Pomocí syntézy obou pohledů se pokoušíme vysvětlit celistvost lidských bytostí a lidskou zkušenost z hlediska biologického a sociokulturního ve všech časových údobích a na všech místech, kde se děl vývoj našich předků. Ačkoli antropologie objasňuje evoluci našeho druhu *Homo sapiens*, přesahuje svým rozsahem tento cíl. Zkoumá hluboce naše předky (rané hominidy) a nejbližší příbuzné lidoopy, zkoumá prostředí, v kterém se náš vývoj odvíjel, a zároveň se všeob-
jímajícím studiem našeho chování pokouší odhadnout naše budoucí konání v ekosystému Země.

Současný stav poznání představíme postupně v „modulových“ učebních textech nazvaných *Panorama biologické a sociokulturní antropologie*, které nakonec zahrnou látku bakalářského a magisterského studia. Osnova každého z modulů je obdobná: vlastní učební text, doporučená studijní literatura, výkladové rejstříky důležitějších jmen a pojmů, medailon autora, zaostření problému (studie o aktuálních teoretických, metodologických či empirických inovacích v dané tematice), rozvolnění problému (uvedení tematiky do širšího filozofického nebo kulturního rámce).

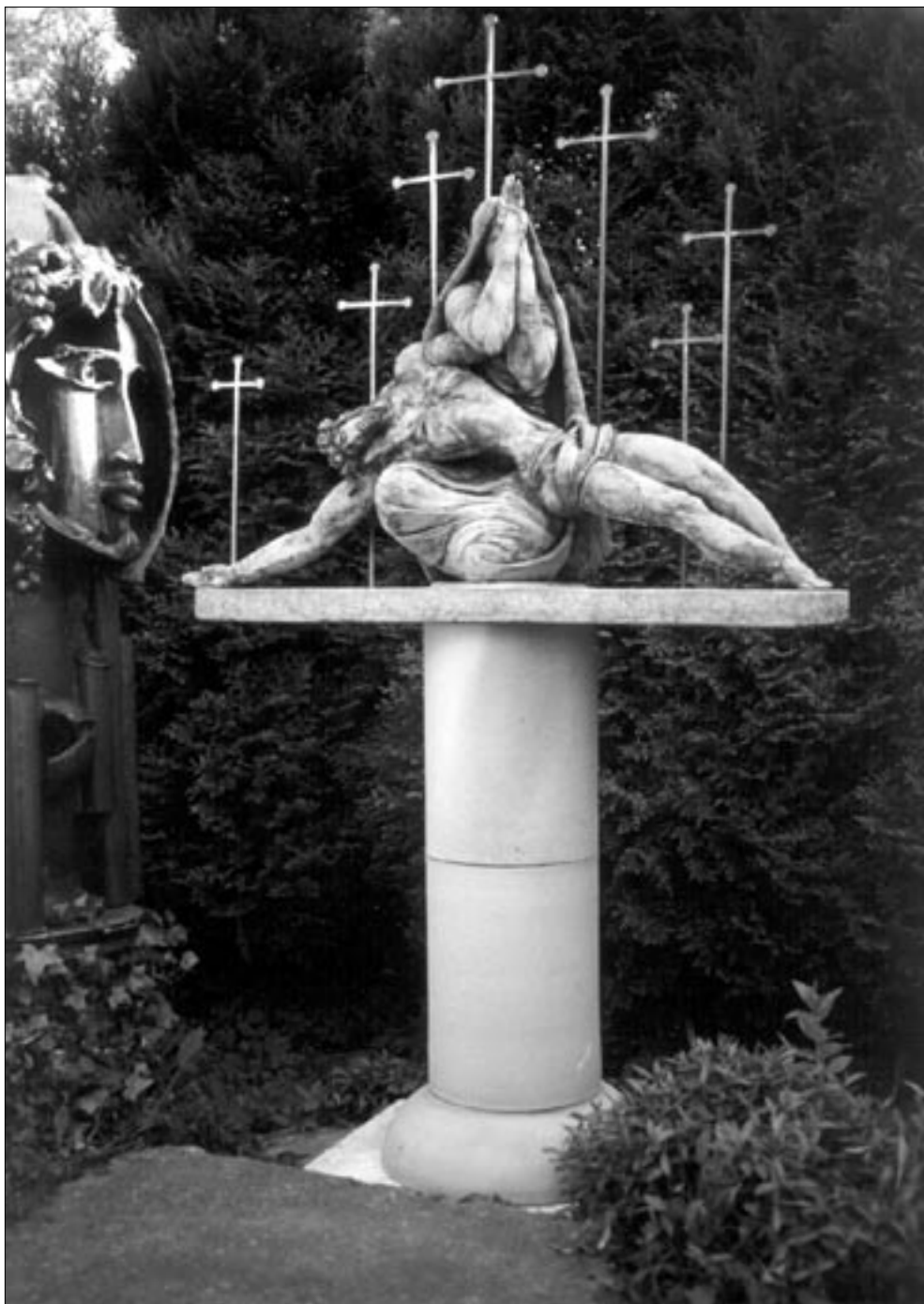
Nevelký rozsah jednotlivých modulů, jakýchsi stavebních prvků v podobě ucelených témat kurzů a přednášek, umožní snadno publikovat revidovaná a doplněná vydání těch modulů, kde bude třeba reagovat na nové objevy a trendy oboru. Vznikají tak skripta nikoli „zkamenělá“ v jednom okamžiku, ale neustále „živě pulzující“, skripta pružně reagující na revalorizaci univerzitních učebních plánů, uspokojující aktuální potřeby společnosti a studentů a vycházející vstříc zavádění obecně platného kreditového systému (na základě tzv. European Credit Transfer System – ECTS), který umožní účinnější spolupráci mezi jednotlivými katedrami, ústavami a fakultami, zlepší orientaci studentů a zvýší průhlednost na úrovni národní i mezinárodní.

Texty jsou kolektivním, editorem metamorfovaným dílem autorů z Masarykovy univerzity a z dalších českých a zahraničních institucí. V uváděné podobě představují pouhý „zkušební preprint“, který bude po zkušenostech z výuky a recenzním řízením výrazně přepracován a doplňován. Již v této chvíli však editor vyjadřuje poděkování všem spolupracovníkům za jejich neobyčejnou vstřícnost a velkorysou snahu představit nejnovější výsledky, z nichž mnohé pocházejí z jejich vlastních, často ještě nepublikovaných výzkumů.

NADACE
UNIVERSITAS
MASARYKIANA

EDICE
SCIENTIA

Miroslav Hudeček, *Pieta – Matka Sedmibolestná*, 1999, kamenina, výška plastiky 75 cm, výška podstavce 130 cm.

Jaroslav Malina
editor

Panoráma biologické a sociokulturní antropologie

Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů

9

Josef Unger

Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století

NADACE UNIVERSITAS MASARYKIANA, BRNO
MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ
NAKLADATELSTVÍ A VYDAVATELSTVÍ NAUMA, BRNO
2002

O vydání této publikace se zasloužil laskavou podporou:

Fond rozvoje vysokých škol (čj. 806/2002)

Agentura Rady vysokých škol, José Martího 31, 162 52 Praha 6-Vešelavín

Text © Josef Unger, Jaroslav Malina, 2002

Editor © Jaroslav Malina, 2002

Obálka, grafická a typografická úprava © Josef Zeman, 2002

Ilustrace © Miroslav Hudeček, Archiv Josefa Ungera, 2002

Vydaly Nadace Universitas Masarykiana v Brně, Masarykova univerzita v Brně, Nakladatelství a vydavatelství NAUMA v Brně, 2002

Tisk a knihařské zpracování Vydavatelství Masarykovy univerzity v Brně

Pořadové číslo 3558-17/99

Ilustrace na přebalu: Miroslav Hudeček, *Pieta – Matka*, 1998, kamenina, výška 50 cm, atrium Strahovského kláštera v Praze.

Tato publikace ani jakákoli její část nesmí být přetiskována, kopírována či jiným způsobem rozšiřována bez výslovného povolení vydavatele.

ISBN 80-210-2849-1 (Masarykova univerzita v Brně)

ISBN 80-86258-29-7 (NAUMA)

„V tom kruhu nebes, který spíná kolébku i hrob,
nepozná nikdo začátek či konec dob
a nepoví ti také žádný filozof,
odkud jsme přišli a kam zajdem beze stop.“

Omar Chajjám (1048–1131), perský básník, matematik, astronom a filozof. Je autorem čtyřverší rubáí, aforisticky zachycujících filozofické ideje, náboženské názory a životní pocity.

Citované čtyřverší stejně jako mnohá další z Chajjámových zamyšlení souvisí s tématy, jimiž se zabývá antropologie. V našem pojetí je antropologie vědecká disciplína, která studuje lidský rod (*Homo*) a jeho dosud známé druhy: *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens*. Zaměřuje se na člověka jako jednotlivce, všímá si jeho četných seskupení (etnické skupiny, populace) a zahrnuje do svých výzkumů též celé lidstvo. Na rozdíl od kontinentální Evropy, která antropologii mnohdy pokládá jen za přírodní vědu (morfolgie člověka a porovnávací anatomie a fyziologie člověka a lidských skupin), považujeme ji na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, podobně jako antropologové v anglosaském prostředí, za vědu celostní, sociokulturní i biologickou, integrující poznatky přírodních a společenských věd. Pomocí syntézy obou pohledů se pokoušíme vysvětlit celistvost lidských bytostí a lidskou zkušenost z hlediska biologického a sociokulturního ve všech časových údobích a na všech místech, kde se děl vývoj našich předků. Ačkoli antropologie objasňuje evoluci našeho druhu *Homo sapiens*, přesahuje svým rozsahem tento cíl. Zkoumá hluboce naše předky (rané hominidy) a nejbližší příbuzné lidoopy, zkoumá prostředí, v kterém se náš vývoj odvíjel, a zároveň se

všeobjímajícím studiem našeho chování pokouší odhadnout naše budoucí konání v ekosystému Země.

Na rozdíl od Omara Chajjáma se domníváme, že o rodu *Homo leccos* víme, a současný stav poznání představíme postupně v „modulových“ učebních textech nazvaných *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*, které nakonec zahrnou látku bakalářského a magisterského studia. Osnova každého z modulů je obdobná: vlastní učební text, doporučená studijní literatura, výkladové rejstříky důležitějších jmen a pojmů, medailon autora, zaostření problému (studie o aktuálních teoretických, metodologických či empirických inovacích v dané tematice), rozvolnění problému (uvezení tematiky do širšího filozofického nebo kulturního rámce).

Nevelký rozsah jednotlivých modulů, jakýchsi stavebních prvků v podobě ucelených témat kurzů a přednášek, umožní snadno publikovat revidovaná a doplněná vydání těch modulů, kde bude třeba reagovat na nové objevy a trendy oboru. Vznikají tak skripta nikoli „zkamenělá“ v jednom okamžiku, ale neustále „živě pulzující“, skripta pružně reagující na revalorizaci univerzitních učebních plánů, uspokojující aktuální potřeby společnosti a studentů a vycházející vstříc zavádění obecně platného kreditového

systemu (na základě tzv. European Credit Transfer System – ECTS), který umožní účinnější spolupráci mezi jednotlivými katedrami, ústavy a fakultami, zlepši orientaci studentů a zvýší průhlednost na úrovni národní i mezinárodní.

Texty jsou kolektivním, editorem metamorfovaným dílem autorů z Masarykovy univerzity a z dalších českých a zahraničních institucí. V uváděné podobě představují pouhý „zkušební preprint“, který bude po zkušenostech z výuky a recenzním řízení výrazně přepracováván a doplňován. Již v této chvíli však editor vyjadřuje poděkování všem spolupracovníkům za jejich neobyčejnou vstřícnost a velkorysou snahu představit nejnovější výsledky, z nichž mnohé pocházejí z jejich vlastních, často ještě nepublikovaných výzkumů.

Následující čtyřverší Omara Chajjáma, díky poučením z biologické a sociokulturní antropologie, přijímáme bez výhrad, jako dobrý návod k uchování demokratického uspořádání společnosti i života na naší planetě:

*„Když s jednou plackou chleba vyjdeš na dva dny
a s jedním douškem z puklé nádoby,
nač podřízen být lidem menším než ty sám
nebo nač sloužit lidem stejným jako ty?“*

Snad trochu přispějí i tyto učební texty ...

Brno, květen 2002

Jaroslav Malina

KATEDRA
ANTROPOLOGIE

PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ

Alois Mikulka, *Logo Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně*, 1999, kresba tuší na papíře, 16x9,7 cm.

Miroslav Hudeček, *Rozhovor – Máří Magdalena, Jan Křtitel*, 1996, z cyklu *Starý a Nový zákon*, kamenina, výška 60 cm.

**Pohřební ritus a zacházení s těly
zemřelých v českých zemích
(s analogiemi i jinde v Evropě)
v 1.–16. století**

Josef Unger

Obsah

1. Úvod a vymezení problematiky	13
2. Hlavní trendy v pohřebním ritu od 1. do 16. století	17
2.1. Pohřbívání v 1. až 4. století	17
2.1.1. Žárový pohřební ritus Římanů	17
2.1.2. Pohřbívání nespálených těl u Římanů	18
2.1.3. Pohřbívání v římských provinciích	19
2.1.4. Pohřbívání ve svobodné Germánii	22
2.1.4.1. Čechy	22
2.1.4.2. Slovensko	23
2.1.4.3. Dolní Rakousko	23
2.1.4.4. Morava	23
2.2. Pohřbívání v 5. až 6. století	24
2.2.1. Hunové	24
2.2.2. Romanizované obyvatelstvo v Galii a Germánii	24
2.2.3. Germáni na území Franské říše	25
2.2.4. Čechy	25
2.2.5. Slovensko	25
2.2.6. Rakousko	26
2.2.7. Morava	26
2.2.7.1. Pohřebiště Germánů	26
2.2.7.2. Pohřebiště Slovanů	27
2.3. Pohřební ritus v 7. až 8. století	30
2.3.1. Slované	30
2.3.2. Avaři	30
2.3.3. Křesťanský pohřební ritus	32
2.3.4. Frankové	33
2.3.5. Bavoři	34
2.4. Pohřbívání v 9. až 10. století	35
2.4.1. Moravští Slované	35
2.4.2. Slované na území dnešního Rakouska	40
2.4.3. Slované na území dnešního Slovenska	42
2.5. Pohřbívání v 11. a 12. století	42
2.5.1. Čechy	42
2.5.2. Slovensko	43
2.5.3. Polsko	43
2.5.4. Morava	43
2.6. Pohřbívání ve 13. až 16. století	46

3. Zvláštnosti v pohřebním ritu	51
3.1. Zvláštnosti podle sociálního zařazení	51
3.1.1. Panovníci	51
3.1.1.1. Pohanští panovníci	51
3.1.1.2. Křesťanští panovníci ve 4. až 8. století	56
3.1.1.3. Křesťanští panovníci v 9. až 15. století	57
3.1.2. Velmoži	65
3.1.2.1. Pohřby velmožů v 1. až 7. století	65
3.1.2.2. Pohřební ritus velmožů od 8. do 15. století	68
3.1.2.3. Pohřby velmožů v 16. století	70
3.1.3. Kupci, řemeslníci a obyvatelé měst	71
3.1.4. Duchovní	74
3.1.4.1. Kněží a jáhnové	74
3.1.4.2. Papežové	76
3.1.4.3. Biskupové	76
3.1.4.3.1. Hrob arcibiskupa sv. Metoděje	80
3.1.4.4. Řeholníci a řeholnice	81
3.2. Zvláštnosti podle věku	83
3.2.1. Děti	83
3.3. Zvláštnosti podle pohlaví	87
3.4. Zvláštnosti podle etnicity	87
3.4.1. Romové	87
3.5. Zvláštnosti podle náboženské příslušnosti	88
3.5.1. Židé	88
3.5.2. Jinověrci za reformace	88
3.5.3. Novokřtěnci	89
4. Zvláštní způsoby zacházení s mrtvými těly	91
4.1. Pohřbívání mimo pohřebiště a hřbitovy	91
4.2. Epidemie	93
4.3. Válečné situace	94
4.4. Delikventi	100
4.5. Protivampyrická opatření	102
4.6. Dvojhroby a vícehroby	104
4.7. Druhotné pohřby	106
4.7.1. Relikviáře	106
5. Závěr	109
6. Literatura a prameny	111
7. Výkladový rejstřík důležitějších pojmů	127
8. O autorovi	133
9. O autorovi výtvarných děl	135
10. Zaostření problému	139
10.1. Václav Březan: <i>Kronika rožmberská: Život Petra Voka z Rožmberka</i>	139
11. Rozvolnění problému	147
11.1. Jaroslav Malina: <i>Mrtvý z Tollundu</i>	147

1. Úvod a vymezení problematiky

Pohřební ritus a vůbec způsob zacházení s mrtvými lidskými těly je jedním z výzkumných problémů, na jehož řešení se mohou v prospěšném integrálním sepětí podílet fyzická a sociokulturní antropologie i další disciplíny. K žádoucímu multidisciplinárnímu přístupu mají přispět i tato skripta. Jsou určena zejména pro studenty antropologie, archeologie, historie, filozofie, psychologie, sociologie, etnologie, teologie, religionistiky, medicíny a další zájemce. Přehledně informují o způsobu pohřbívání a zacházení s mrtvými lidskými těly v prvních šestnácti stoletích našeho letopočtu, a to především na Moravě a v Čechách (i s přihlédnutím k sousedním zemím). V případech, kde se to jevílo jako možné a účelné, jsou použity i analogie a příklady z dalších oblastí Evropy. V kapitole 2. jsou popsány hlavní trendy sledovaného jevu v historické posloupnosti. Další část se zabývá zvláštnostmi v pohřebním ritu podle sociálního zařazení, věku, pohlaví, etnicity a náboženské příslušnosti. Na ni navazuje část věnovaná zvláštním způsobům zacházení s mrtvými těly. Ve výkladovém rejstříku jsou vysvětleny ne zcela běžné pojmy spjaté s tématem. Seznam citované, použité a doporučené literatury je rozsáhlý (i tak však představuje jen výběr) a měl by posloužit k dalšímu studiu; orientaci v literatuře usnadňují odkazy zařazené na konci každé kapitoly či podkapitoly.

Za posouzení textu a cenné připomínky jsem vděčen Marii Ungerové, dr. Ondřeji Šedovi, doc. Michaelu Slivkovi a prof. Eduardu Krekovičovi.

*

Zrození a umírání jsou dvě stránky života vycházející z biologické danosti, rozmanitě kulturně a společensky měněné v průběhu dějin. Narození a smrt nejsou jen individuální záležitostí jedince, protože člověk je začleněn do určité komunity. Obřady a zvyky týkající se těchto v životě nejpodstatnějších záležitostí mají výrazný společenský charakter. Vedle magických a religiózních prvků jsou v nich zakotveny prvky sociálněprávní vyjadřující začlenění jednotlivce do rodiny a společnosti. Smrt jako traumatizující a definitivní ukončení existence odporuje pudu sebezáchovy a touze po životě. Instinktivní odmítání smrti vyústilo v jakési tabu, jehož příčinou je kromě jiného i méně zkušeností se smrtí v naší kultuře. V odmítání jakékoliv zmínky o smrti se zračí podvědomý strach člověka z konce života. V posledních desetiletích však lidé i v naší civilizaci začali přistupovat k smrti „realisticky“. Probíhají diskuse o důstojné smrti a součástí tohoto proudu je tanatologie i antropologie smrti, k níž patří studium pohřebního ritu.

Pohřební ritus byl vždy v popředí zájmu archeologů také proto, že nálezy lidských pozůstatků tvoří vel-

kou část archeologické pramenné základny. Problém je, co lze z těchto nálezů vyčíst a jak je interpretovat. V 70. letech 20. století byla formulována hypotéza o možnosti rekonstrukce sociální struktury společnosti na základě hrobových nálezů – se závěrem, že čím složitější je organizace společnosti, tím složitější je i pohřební ritus. V duchu této teorie bylo také konstatováno, že čím vyšší je společenské postavení zemřelého, tím více energie vloží pozůstalí do pohřebního ritu. Ne všechny aktivity související s pohřebním ritem však zanechají po sobě v archeologických situacích stopy. Rovněž tak odlišný pohřební ritus na jednom pohřebišti může být odrazem chronologické posloupnosti, nikoli sociálních poměrů. Postprocesuální archeologie vychází z předpokladu, že materiální kultura není přímým odrazem lidské činnosti, protože mezi lidí a artefakty vstupují myšlenky, víra a různé symbolické významy. Ukazuje se tedy, že přímočará interpretace archeologických situací ve smyslu „hroby – zrcadlo života“ může být zavádějící, protože dnešní chápání života i smrti silně ovlivňuje naše představy o pohřebním ritu v minulosti. Na druhé straně však jsou hroby neocenitelným a často i jediným pramenem k poznání minulosti.

K rituálu smrti patří vše, co se děje od okamžiku smrti až po konečné uložení pozůstatků zemřelého na vyhlédnutém, případně i připraveném místě. Patří k tomu zpravidla uložení, umytí, oblečení, smutek pozůstalých, tanec, hudba, zpěv, gestikulace, mimika, zvláštní oděv, vystavení zemřelého, přenesení na připravené místo, uložení na hranici, zapálení hranice, pohřbení spálených pozůstatků nebo nespáleného těla, péče o pohřebiště a rituální (někdy se opakující) hostina.

Při pohřebním obřadu hrají roli tři faktory. Jednak jsou to náboženské představy provázející průběh pohřbu, dále představy o tom, kde se zemřelý po smrti nachází (zde jsou zahrnuty ohledy na zemřelého a jeho přání), a konečně i místo zemřelého v rodině nebo společnosti, protože pohřeb je často demonstrací bohatství a společenského postavení pozůstalých, případně jen projevem konkurence mezi osobami, rodinami, rody nebo družinami v době, kdy bojovaly o postavení v hierarchii společnosti. Zvláště pohanské náboženské představy jsou jen s obtížemi rekonstruovatelné na základě zpráv autorů, kteří je chápali jen částečně, a to prizmatem vlastní kultury. Pohřební rituál nemusel tedy vždy prezentovat skutečnost, ale mohl odrážet ideál nebo i očekávání. Pohřební zvyky

jsou jakýmsi filtrem, bez jehož znalosti není výsledek (to je pohřeb) zcela interpretovatelný. Neměli bychom zapomínat ani na psychologický faktor, umožňující pozůstalým vyrovnat se se ztrátou blízké osoby.

Pohřební ritus v této práci je sledován především ve vztahu k živému člověku, tedy ne jen v souvislosti se zkoumáním lidských pozůstatků, především skeletu. Jde o to pokusit se poznat (pokud to prameny dovolí) vztah člověka k smrti a k bytí po smrti. Srovnávací kulturně-antropologický výzkum ukázal, že ve všech dobách a kulturách panuje ambivalentní vztah ke smrti: na jedné straně snaha o spojení se zemřelými, na druhé straně strach a obrana před nimi. Dále jde o to poznat, co pohřební ritus znamenal pro pozůstalé, co jím chtěli vyjádřit nebo demonstrovat, tedy jaký byl jeho symbolický význam. Symbolický význam potvrzující společenský status nejen zemřelého, ale především sociální vrstvy, k níž patřil, se projevil i v dobách „vymknutých z kloubů“, kdy deklasované živly nenávisť vybíjely právě na hrobech příslušníků vyšších společenských vrstev. Došlo k tomu například při vzplanutí husitské revoluce, kdy byly vypleněny královské hroby na Zbraslavi, tak roku 1611 při vpádu pasovských, kdy pražská lůza vyvlekla z hrobky mrtvolu Ferdinanda z Donína, kterou okradla – spolu s prsteny byly odřezány i prsty. Podobně (i když zaštitěna úřední mocí) se projevila ničivá síla lůzy při likvidaci královského pohřebiště v Saint-Denis u Paříže za Velké francouzské revoluce v říjnu 1793. Upevnění státní moci po restauraci se zase demonstrovalo obnovením jejích symbolů, k nimž patřila i dynastická pohřebiště. Stalo se tak po nástupu krále Ludvíka XVIII., který roku 1816 v Saint-Denis obnovil královské hroby. Při zkoumání pohřebního ritu jde tedy v konečném horizontu nikoli jen o poznání kosterních pozůstatků a troskek výbavy hrobů, ale zejména o poznání života lidí. Zároveň je však třeba dodat: abychom alespoň částečně poznali z pohřebního ritu život, je třeba kosterní pozůstatky i trosky výbavy důkladně znát, protože jen tak mohou být interpretace postaveny na pevné pramenné základně.

Způsob zacházení s lidskými pozůstatky je širší než jen pohřební ritus spojený s obřady. Základními formami pohřebního ritu jsou *ritus kostrový* (což je termín nepřesný, neboť ve většině případů se jednalo o pohřeb těla) a *ritus žárový* (kremace). Pozůstatky člověka mohou být pohřbeny vcelku i částečně: do země, do vody, na vzduchu, do močálu, také do těl živých zvířat nebo lidí. Do země mohou být uloženy

prostě, v komoře, rakvi, sarkofágu, hrobce nebo v popelnici (urně). Mohou být uloženy pod úrovní terénu, na povrchu nebo v mohylovém násypu. Známé je i vícestupňové pohřbívání spojené s přemístováním. Lidské pozůstatky mohou být také deponovány na různých místech, bez pohřebního rituálu.

Hrob můžeme chápat jako zhmotnění rituálu čitelné archeologickými metodami. Problémem je však interpretace. Musíme si uvědomit, že cesta zemřelého do světa mrtvých je přechodovým rituálem a z tohoto hlediska je možno některé milodary chápat jako výbavu na cestu a ne jako výbavu pro pobyt na onom světě. Vedle přechodových rituálů hrají v pohřebním ritu svoji roli i rituály odlučovací, k nimž patří například omývání těla, vynesení a přenášení nebožtíka, zničení některých předmětů nebo i usmrcení zvířat, případně lidí. Odlučovací rituály se projevují v hrobové jámě, rakvi, mohyle i v ohrazení hrobového okrsku.

Předměty nacházející se v hrobech lze rozdělit na dokladové (součásti oděvu, ozdoby těla) a milodary. Mezi milodary patří nádoby, někdy obsahující potraviny, zvířecí kosti, ale i některé nářadí jako srpy a také zbraně. Hrobový inventář lze rozdělit i na předměty, které byly v držení zemřelého (oděv a předměty určující jeho společenský status), předměty obětované a přidávané zemřelému pozůstalými a předměty kultovního charakteru (mince, lampičky, nádoby, magické symboly). Hrobová výbava tvoří uzavřený nálezový celek, který v záměrném výběru odráží část reality.

Archeologický výzkum a vůbec zacházení s lidskými pozůstatky je vázáno etickým kodexem Mezinárodní rady muzeí (ICOM – International Council of Museums). Tento dokument uvádí: „*Pokud muzeum vlastní nebo shromažďuje sbírky obsahující lidské pozůstatky nebo posvátné předměty, musí být tyto bezpečně uloženy a pečlivě ošetřovány jako archivní sbírky ve vědeckých institucích a musí být kdykoliv přístupné badatelům a kvalifikovaným pedagogům, ale nesmí být předmětem morbidní zvědavosti. Zkoumání takových předmětů, jakož i jejich uložení, případně vystavení a péče o ně, se musí dít takovým způsobem, aby to bylo přijatelné nejen pro odborné pracovníky, ale i pro lidi různých vyznání a zvláště členy společenství nebo etnických či náboženských skupin, kterých se daná*

tematika týká. I když je často nutné použít lidské ostatky a jiný delikátní materiál ve výkladových výstavách, musí se tak dít s taktem a úctou k lidské důstojnosti ve všech jejích podobách“ (Sáček 1998, s. 4).

Základní literatura k problematice pohřebního ritu je velmi obsáhlá; v úvodu se omezíme na výběr obecně zaměřených prací (speciální literatura je uvedena na konci jednotlivých kapitol a podkapitol). Mnoho podnětného najdeme ve sborníku redigovaném Lubicou Obuchovou *Svět živých a svět mrtvých* (1998). Základní a v češtině přístupnou publikací je dvojdílná práce Philippa Arièse (2000) a práce Norberta Ohlera (2001). Z širšího hlediska je pojata práce Jeana Delumeaua *Strach na Západě ve 14.–18. století* (1997), stejně jako práce Arona Gureviče (1996), Paula Binského (1996) a Claudea Lecoteuxe (1997). Celou řadu příkladů je možno nalézt v knize redigované Paulem G. Bahnem *Hroby, hrobky a mumie* (1997) nebo ve sborníku sestaveném Markem Derwichem (1997). K základní orientaci v problematice mohou posloužit encyklopedické příručky, které sestavili Jan Filip (1966), Bohuslav Novotný (1986) a Michal Lutovský (2001). Důležité informace a další literaturu obsahují souhrnné práce o českém a moravském pravěku redigované Radomírem Pleinerem s Alenou Rybovou (1978) a Vladimírem Podborským (1993) a také v učebnicích archeologie středověku od Güntera P. Fehringa (2000), Sabiny Felgenhauerové-Schmiedtové (1993) a Leszka Kajzera (1996).

Problematika pohřebního ritu je součástí vědecko-výzkumného programu Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, v jehož rámci byly zpracovány magisterské diplomové práce Pavlíny Lesové (2002), Jana Nováčka (2001) a Michala Živného (2000).

Další informace obecnějšího významu obsahují tyto práce: Bemmann 2001, Botík 2001, Černý 1995, Dokládál 1999, Effros 2001, Hlinomaz 1993, Illi 1992, Kubičková 2001, Lesová 2002, Možný 1990, Navrátilová 1996, 1998, Němec 1977, Nováček 2001, Panofský 1964, Petráň 1997, Pojzl 1997, Sáček 1998, Stloukal – Vyhnánek 1976, Štajnochr 2001, Šubrt 1996, Toncrová 2001, Vencel 1991, Wahl 1994, Zíbrt 1894, Zingerle 2001, Živný 2000.

2. Hlavní trendy v pohřebním ritu od 1. do 16. století

2. 1. Pohřbívání v 1. až 4. století

2.1.1. Žárový pohřební ritus Římanů

Podle antických autorů Cicera a Plinia se v Římě původně pohřbívala nespálená těla. Z 8. až 6. století př. n. l. pocházejí žárové hroby objevené v prostorách Fora Romana. Od 4. století př. n. l. žárové pohřbívání převládlo, ale až koncem 1. století př. n. l. bylo všeobecné, takže Tacitus je považoval pro Římany za typické. Přesto však některé římské šlechtické rodiny, jako například Scipionové, zůstaly u pohřbívání nespálených těl. Podle vzoru cizích panovníků se v některých případech ujalo balzamování. Od 2. století n. l. přibývalo pohřbů nespálených těl, jak vyplývá ze zmínky v *Hovorech k sobě* od císaře Marca Aurelia: „*Než se naděješ, bude z tebe popel nebo kostlivec, a pak budeš jenom jméno a nebo ani to ne (...)*“ (kniha 5, 33). Teprve od poloviny 3. století n. l. naprosto převládlo pohřbívání nespálených těl.

Díky písemným pramenům jsme do jisté míry informováni i o názorech Římanů na smrt a posmrtný život. Římané věřili, že duše zemřelých předků (*manes*) mohou působit na živé. Z tohoto důvodu byly důležité pohřební obřady, protože teprve po nich a po pohřbu přechází duše do božské podstaty. Názory stoiků jsou obsaženy i v *Hovorech k sobě* od Marca Aurelia. „*Zrovna jako těla zde na zemi po nedlouhém*

pobytu uvolňují svou přeměnou a rozkladem místo jiným mrtvým, podobně asi duše, které se stěhují do ovzduší, po nějakou dobu tam ještě trvají, a pak se přeměňují, rozplývají a spalují a jsou znovu pojímány v zárodečnou látku vesmírnou (...)“ (kniha 4, 21), ale teprve od poloviny 3. století n. l. tento způsob naprosto převlád.

Pohřební ritus antických Římanů je znám z archeologických výzkumů, náhrobků, nápisů a písemných pramenů. Velmi důležitou roli hrálo společenské postavení zemřelého. Jestliže většina svobodného obyvatelstva volila pohřeb žehem, pak otroci bývali pohřbíváni do společných jam. Z Říma jsou známy hromadné hroby (takzvané *puticuli*) z 3. a 2. století př. n. l. Jednalo se o jámy s půdorysem asi 4x5 m (byly objeveny například na Esquilinu). Výjimečně se najdou náhrobní kameny hlásající pohřeb otroka, jako například v Kolíně nad Rýnem (Köln am Rhein), kde se našel náhrobní kámen z 1. století n. l. oznamující pohřeb otroka Anicenta, jenž patřil Publiovi Graeciniovi Albanovi.

Zajistit pohřeb otce bylo u Římanů především povinností synovou. V Ciceronově spisu z roku 44 př. n. l. *Cato Starší o stáří* se píše: „*(...) nebylo muže lepšího a syna více milujícího. A já jsem spálil jeho mrtvé tělo, čemuž mělo být naopak, aby totiž on spálil mrt-*

volu mou (...)“ (Cicero s. d., s. 55). Vlastní organizací pohřbu svobodných občanů se zabývali *libitinarii*. Zemřel-li v antickém Římě muž významného postavení, bývalo jeho tělo umyto a provizorně nabalzamováno takzvanými *pollinctores* a vystaveno po několik dní v domě na katafalku (zvaném *lectus funebris*) – tak, aby nohy směřovaly ke dveřím. Místnost byla vyzdobena květinami a opatřena nádobami s vonnými látkami. Okolo hořely ohně a ženy oplakávaly zemřelého. V den pohřbu (za troubení, nářku a písní oslavujících ctnosti a činy zemřelého) doprovodil zesnulého smuteční průvod přes město za hradby až na místo, kde měl být spálen nebo pohřben. Zde bylo tělo pokryté obětními dary položeno na hranici a spáleno, přičemž příbuzní zůstávali nablízku. Ohořelé kosti byly omyty vínem, vloženy do urny a nakonec pohřbeny do země nebo umístěny do výklenku uvnitř náhrobku. Ohrazený rodinný hrob byl chápán jako dům mrtvých a jeho poškození se tvrdě trestalo. O tom, že kremace nemusela proběhnout vždy bez problémů, svědčí Plutarchova zpráva týkající se pohřbu přítele Tiberia Graccha z druhé poloviny 2. století př. n. l.: „(...) *na mrtvole naskočily podezřelé známky, (lidé) křičeli, že byl ten člověk otráven, sběhli se na jeho pohřeb, odnesli ho na márách, asistovali při jeho spalování a dospěli k názoru, že nikoli bez důvodu pojali to podezření o otravě. Neboť mrtvola se roztrhla a vychrlila ze sebe takové množství zkažené tekutiny, že uhasilo oheň, a když přinášeli jiný, zase nehořel, dokud nebyla mrtvola dopravena na jiné místo, a i tam ji oheň jen stěží zachvátil teprve po velké jejich námaze*“ (Plutarchos I, 1967, s. 812).

Předměty určené k pohřbu bylo vhodné spálit. Podle Plinia se nesplnění tohoto obyčeje mohlo stát i osudným. Když Brutus roku 43 př. n. l. spáchal sebevraždu, přehodil podle Plutarcha Antonius přes jeho mrtvolu „(...) *svůj nachový plášť, jenž byl velmi drahý, a jednomu ze svých propuštěnců nařídil, aby se postaral o pohřeb. Když se později dozvěděl, že ten člověk nespálil plášť současně s Brutovou mrtvolou a zpronevěřil mnoho peněz určených na pohřeb, zabil ho*“ (Plutarchos II, 1967, s. 415). V mimořádné situaci byla mrtvola spálena i přímo na místě, jako po vraždě Caesara roku 44 př. n. l., kdy lidé „(...) *nakupili nebožtíkovi z lavic, mřížoví a stolů z fora hranici, zažehli ji a spálili ho na foru*“ (Plutarchos II, 1967, s. 415). Později na tomto místě nechal Augustus postavit chrám zasvěcený božskému Caesarovi. Součástí pohřebních obřadů byla i následná hostina (*silicernium*) a osm dní potom následovala „oběť osmého dne“ a další

hostina, již končil devítidenní smutek za zemřelého (*novemdiale*) a rituální nečistota rodiny. Dny veřejného smutku se konaly každoročně a byly nazývány *Parentalia* a *Feralia*.

Lex duodecim tabularum („Zákon dvanácti desek“) z poloviny 5. století př. n. l. vylučoval zpopelnění nebo pohřbení ve městě. Vyjmuty byly některé výjimečné osobnosti – a to již v době republiky: vestálky nebo vojevůdci, jimž byl uspořádán triumf. Později k nim přibyli císařové. Toto nařízení vtělil do svého zákoníku i východořímský císař Theodosius II. (408–450), který v Konstantinopoli (dnes Istanbul) vydal nařízení, podle něhož všechny hroby byly z města vyvezeny a pohřbeny na hradbami. Hroby se tedy soustřeďovaly podél cest. V Římě například lemovaly známou cestu Via Appia v délce 12,6 km. Římské náhrobky měly tvar stély (hermy), tumulu, aediculy, oblouku, exedry, chrámku nebo i pyramidy. Kromě toho bývala zřizována kolumbária, což byly hrobové komory s výklenky (*loculi*), do nichž se ukládaly urny se spálenými pozůstatky. Taková kolumbária bývala zřizována i pro otroky, propuštěnce; různá pohřební bratrstva je zřizovala pro své členy.

Literatura: Effros 2001, Plutarchos 1967, Rudnick 2001, Toynbee 1971, Ürögdi 1971.

2.1.2. Pohřbívání nespálených těl u Římanů

Od 2. století n. l. se pro pohřby nespálených těl křesťanů zřizovaly katakomby (latinsky *coemeterium*). Šlo o systémy podzemních chodeb (štol), v jejichž stěnách se hloubily výklenky obdélného tvaru (*loculi*) umístované někdy v několika řadách nad sebou. Tyto výklenky bývaly kryty cihlami nebo náhrobními deskami se jménem zemřelého. Od 3. století se již přidávaly k nápisu „Odpočivej v pokoji“ nebo „Odpočivej v Pánu“. Kromě toho se vyskytovaly rytiny ve formě holubice, lampy, kotvy nebo ryby. Vzácněji byly v katakombách zřizovány komory (*cubiculae*) o půdorysu asi 2x3 m s výklenkovými (arkosoliovými) i stěnovými hroby. V katakombách se vzácně vyskytly i sarkofágy (v doslovném překladu „požírače mrtvol“). Doba jejich největšího rozšíření spadá do 3. a 4. století, ale udržují se i v 5. století.

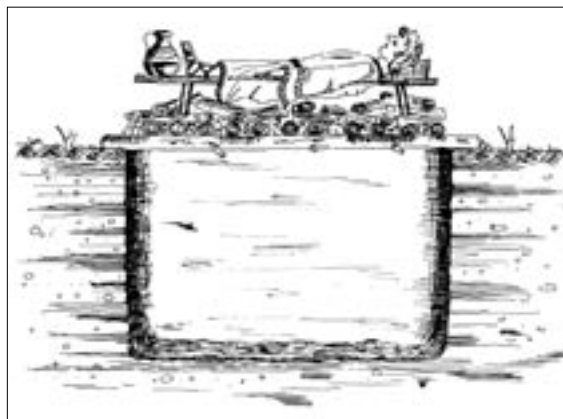
Mezi sedmnácti římskými katakombami jsou snad nejznámější katakomby sv. Kalixta, tvořené asi

10 km dlouhým systémem chodeb, v nichž bylo uloženo na 170 000 hrobů. Tyto katakomby, jež vznikly kolem roku 200 n. l., byly původně zřízeny na ploše asi 100x200 římských stop (30x70 m) a tvořily je dvě rovnoběžné chodby, teprve později příčně spojené a celkově rozšířené.

Literatura: Brenk 1977, Nicolai et al. 2001, Toynbee 1971.

2.1.3. Pohřbívání v římských provinciích

V římských provinciích se pohřební ritus lokálně lišil, neboť více či méně navazoval na místní tradice. Na základě četných výzkumů v Porýní lze v podstatě rozeznat tři způsoby žárového pohřbu. Poměrně málo jsou zastoupeny popelnicové (urnové) hroby obsahující jen spálené kosti zemřelého zpopelněného na jiném místě (*ustrinum*). Někdy byly spálené kosti nasypány nad popelnicí nebo i mimo ni. Druhou skupinu tvoří hroby, do nichž byly uloženy zbytky hranice, na níž byl nebožtík spálen (v německé terminologii: *Brandschuttgrab* nebo *Brandgrubengrab*). V tomto případě došlo buď k uložení pozůstatků kremace včetně spálených kostí a přídavků do jedné jámy, nebo pozůstatky spáleného těla byly pohřbeny zvlášť a zbylé artefakty – rozbité nádoby, roztavené sklo, uhlíky, popel a spálené přídavky – byly uloženy do oválné (různé hluboké), tzv. popelové jámy. Ta však není hrobem a je třeba ji od hrobového celku odlišit. Třetí skupinou jsou hroby typu bustum, které jsou charakterizovány tím, že nebožtík byl spálen přímo na místě. Jámy bývají poměrně velké (o půdorysu 3x2 m) a mají silně propálené stěny i dno (obr. 1). Někdy se uvažuje o tom, že tento způsob pohřbu je keltského původu. Zdá se, že v Porýní je způsob pohřbívání typu bustum časově omezen především na dobu od druhé poloviny 1. století do počátku 2. století n. l. Pohřbívání typu bustum bylo ověřeno i experimentálně: Nad jámou o půdorysu 1,6x1,1 m a hlubokou 0,8 m byla postavena hranice z 1,5 m³ dřeva zajištěná v rozích kůly. Na hranici bylo položeno do látky zabalené mrtvé prase o hmotnosti 0,45 q a také napodobeniny římských předmětů. Po zapálení trvalo 56 minut, než se vše propadlo do jámy. Po přidání asi 40 kg dřeva hořel celý obsah v jámě až do doby 143 minut od zažehnutí, kdy byly plameny uhašeny. Nakonec po pěti hodinách

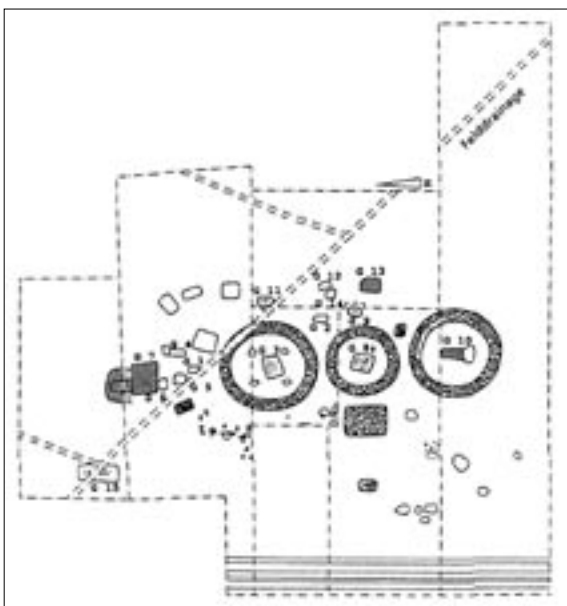
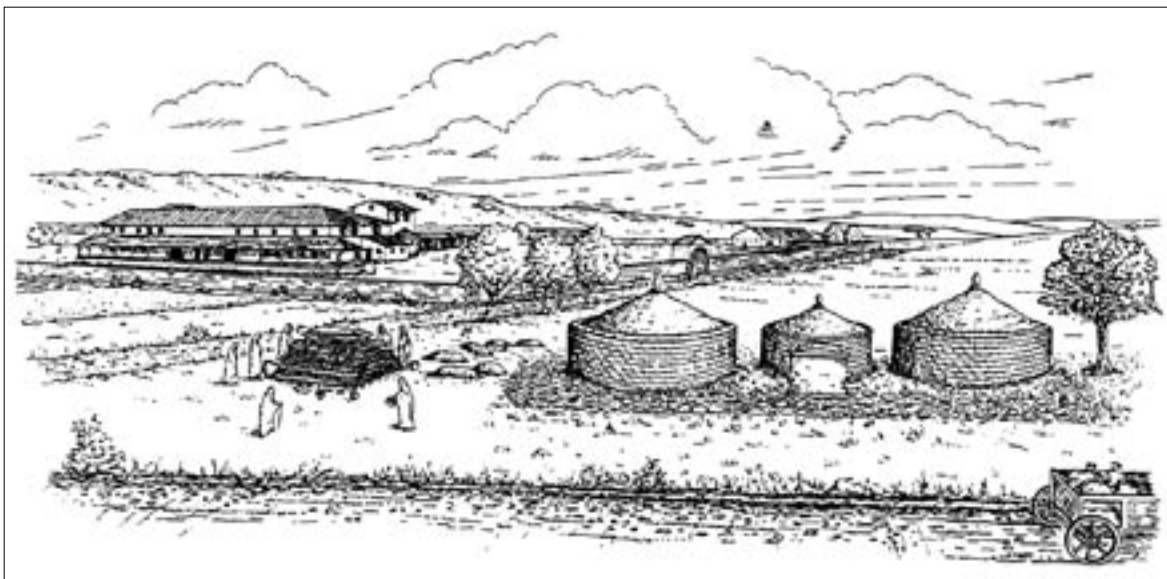

Obr. 1. Kresebná rekonstrukce spalování nad hrobem typu bustum v době římské. Pramen: Wegner – Bechert 1979, Abb. 112.

bylo vše zalito směsí vína a vody a jáma zasypana a ponechána k pozdější dokumentaci.

Hroby všech skupin běžně obsahují přídavky. V popelnicových hrobech bývají přídavky někdy nespáleny a vedle popelnice stojí jedna až dvě nádoby. Nejhonosněji bývají vybaveny hroby typu bustum. Nespálené milodary na dně jámy svědčí někdy o tom, že mezi spálením a pohřbem uplynula určitá doba. Od 2. století n. l. se v provinciích objevují sarkofágy s nespálenými těly.

Pohřebiště bývala situována podél důležitých cest, v některých případech je jakoby lemovala. Příkladem může být pohřebiště u Wölfersheimu (Německo) ležící 12 m od původní silnice. Nejvýrazněji na něm vystupovaly tři stavby kruhového půdorysu o průměru 5 až 6 m postavené z kamene na maltu. Uvnitř dvou z nich se našly zbytky nebožtíka spáleného na zvláštní hranici a v jednom i pozůstatky pohřbu typu bustum. Na vydlážděné ploše se objevil též zbytek kamenného oltáře na půdorysu 2,6x2 m a v okolí dalších 12 žárových hrobů (obr. 2). Další podobné pohřebiště se našlo u Wehringen poblíž Augsburgu (Německo), kde u původní cesty leželo pět pozůstatků po kamenných monumentech obsahujících žárové hroby. Obzvláště bohatý pohřeb ženy z doby kolem roku 200 spočíval v tumulu kruhového půdorysu o průměru více než 11 m. Centrální hrob obsahoval skleněnou urnu s oloveným víkem a množství milodarů. Podstatnou část milodarů tvořila výbava pro tři skupiny lidí během hostiny (skládací stolký, garnitury pro umývání rukou, džbány na víno, konvice, nápojové a servírovací soupravy a další věci); našel se i kalamář, ale žádné šperky a předměty související s oblékáním.

Obr. 2. Půdorys a kresebná rekonstrukce pohřebiště z 2. až 3. století u Wölfersheimu (Německo) v římské provincii Germánie, které leželo u silnice. Jádrem pohřebiště byly tumulové památníky s obětním oltářem, vlevo žároviště (ustrinum) a kostrové hroby. Pramen: Lindenthal – Rupp 2000, Abb. 144, 145.

Vedle žárových pohřbů se v areálu pohřebiště našly i hroby kostrové, mimo jiné i hrob lékaře. Muž se dožil úctyhodných sedmdesáti let a hrob měl vybaven lékařskými nástroji.

Spálené pozůstatky bývaly ukládány do plátěných nebo kožených vaků, ale také do dřevěných skříněk a popelnic z hlíny, skla či kamene. Některé popel-

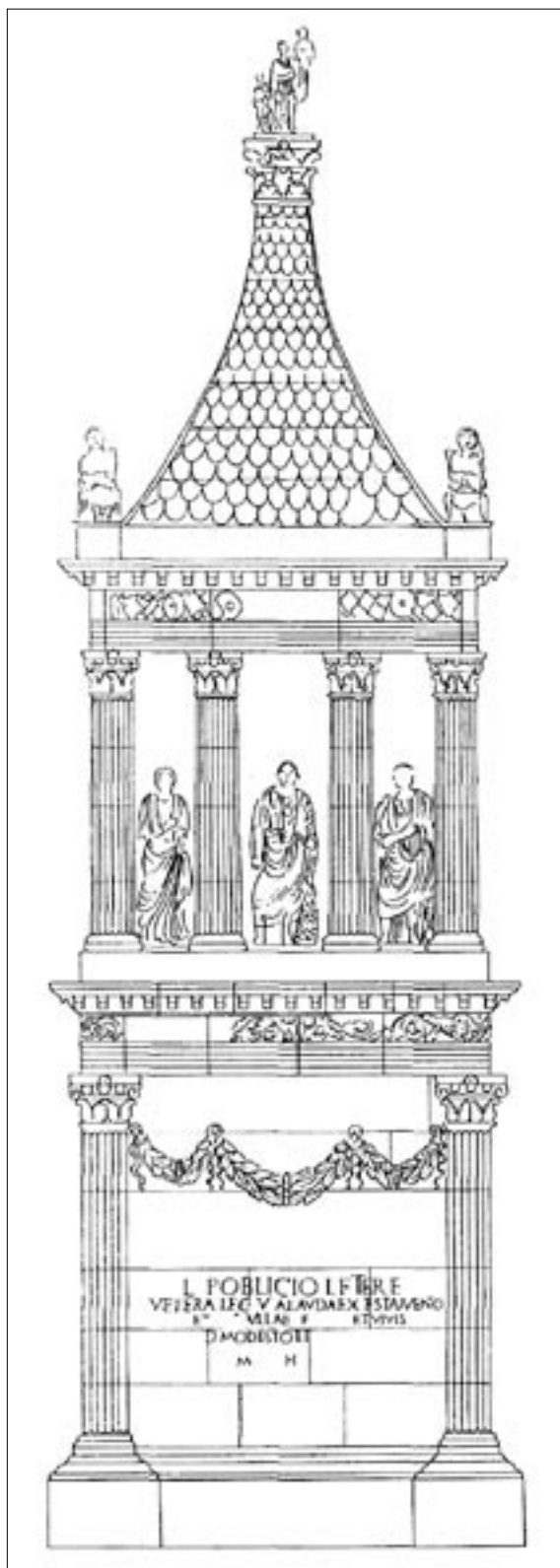
nice měly tvar malého sarkofágu, jiné zase sloupku a některé napodobují bronzové nádoby. Hroby bývaly zdobeny náhrobními kameny s vyobrazením portrétu, hostiny nebo jiných scén, jež byly doplněny skupinami lvů nebo lvy zabíjejícími jiné zvíře, čímž bývala znázorněna bezohledná smrt. Pinie zase symbolizovaly naději na věčný život. Některé náhrobky představovaly náročné architektonické dílo, jako například 14,5 m vysoký věžovitý náhrobek Lucia Poblicia a jeho rodiny z 1. století (obr. 3), vztyčený u důležité silnice asi 1 km od Kolína nad Rýnem (Köln am Rhein, Německo).

V Dolním Rakousku (Niederösterreich) jižně od Dunaje se od druhé poloviny 1. století n. l. vyskytují nové formy pohřebního ritu, představované mohylami s kamennými vestavbami obsahujícími žárový hrob. Může se jednat o vliv římských veteránů, kteří se po vyřazení z vojska usazovali v pohraničních oblastech Norica a Panonie a v hrobové architektuře napodobovali italské kruhové předlohy. Náhrobní kameny s keltoilyrskými jmény jsou dokladem míšení mezi Římany a domácím obyvatelstvem.

Příkladem složitého pohřebního ritu v době římské a na počátku doby stěhování národů (1. až 5. století n. l.) je pohřebiště u Klosterneuburgu (Rakousko). Především na rozhraní podloží a humusové vrstvy se zde našly jednoduché hroby se spálenými kostmi, železnými hřebíky, ale bez keramiky. Vedle toho jsou známy velké žárové hroby zasahující do podloží s bohatými nálezy (pásové garnitury, spony, nádoby,

lampičky aj.). Další kategorií jsou hroby typu bustum oválného půdorysu, s propálenými stěnami svědčícími o spálení nebožtíka přímo v jámě. V těchto hrobech se nacházejí železné hřebíky, jimiž byly fixovány máry nebo jiná konstrukce. Popelnicové hroby jsou poměrně vzácné a lze je datovat do starší doby římské. Mezi kostrovými hroby jsou odlišitelné dvě skupiny: mělké hroby se severojižní orientací (většinou bez přídavek a tudíž nedatovatelné) a hluboké hroby, v nichž muži, ženy i děti bývali vybavováni četnými přídavky. Tyto hroby, překryté cihlovými konstrukcemi, bývaly často vyloupeny.

Způsob pohřbívání římských provinciálů známe z pohřebišť prozkoumaných u bývalého hlavního města Horní Panonie (Pannonia Superior) – Carnunta. Původní hřbitovy se podle římského obyčeje nacházely vně sídliště, ale později, od 3. století n. l., se již pohřbívalo i uvnitř sídliště a tento zvyk se stále rozšiřoval. Z nápisů na pomnících je patrný internacionální charakter obyvatelstva, které pocházelo z Orientu, Afriky, Itálie i Galie. V 1. a 2. století převládala kremace a různé způsoby úpravy hrobů. Nejjednodušší byla malá kruhová, oválná nebo čtvercová jáma se spálenými kostmi zemřelého, na povrchu označená pomníkem. Velmi rozšířený byl i urnový hrob, přičemž jako popelnice sloužila nádoba z hlíny, skla, kamene nebo kovu. Dochovaly se i zbytky hrobových staveb (obdélníkových nebo čtvercových) v podobě jam vyzděných cihlovými nebo kamennými plotnami. Hroby byly označeny pomníky s nápisy a různými reliéfními obrazy, které se vztahovaly k životu zemřelého nebo k posmrtnému životu. Náhrobky domácího obyvatelstva často nesly primitivně vytesané srpkovité měsíce a slunce. Někdy bylo místo hrobu označeno pilířovým monumentem nebo hrobovým chrámkem zdobeným lvy. Podařilo se objevit i krematorium o průměru 2,5 m a hloubce 1 m se spálenými kostmi před topným otvorem. Vedle převládajícího žárového pohřebního ritu se vyskytly i pohřby nespálených těl bez jakýchkoliv přídavek, patřící nejchudším vrstvám panonského obyvatelstva. Kolem roku 200 nastala změna a žárový pohřební ritus byl nahrazován pohřby nespálených těl, přičemž není jisté, zda tento ritus převládl pod vlivem obyvatelstva z Orientu, ale každopádně se od této doby objevují v Panonii sarkofágy se střežovitou pokrývkou opatřené na stěnách nápisy a reliéfy. Mrtví byli pohřbíváni na různých místech v sarkofázích, jednoduchých kamenných skříních, hrobkách z plochých cihel a v dřevěných

Obr. 3. Věžový náhrobek Lucia Publica z 1. století nalezený u Kolína nad Rýnem (Köln am Rhein, Německo). Pramen: Wellershoff 1974, s. 241.

rakvích. Pokud některý hrob unikl vyloupení, pak se v něm často nacházejí bohaté přídavky: náušnice, náhrdelníky či nášivky ze zlata aj. Zvláště pozoruhodné je, že se hroby přesouvají dovnitř osídleného areálu; hroby křesťanů se však nepodařilo odlišit.

Na Slovensku můžeme sledovat pohřební ritus jednak na území, které patřilo od poloviny 1. století n. l. Římské říši, a jednak na území, které sice bylo mimo přímou římskou vládu, ale Římem bylo silně ovlivněno. Římskou vojenskou stanicí s hospodářským zázemím byla Gerulata na pravém břehu Dunaje v dnešních Rusovcích. Nejstarší hroby, datované do doby od druhé poloviny 1. až do 2. století n. l., jsou známy z birituálního pohřebiště, na němž se podařilo prozkoumat 249 hrobů, z nichž 80 bylo kostrových. Asi polovina z nich patřila dětem a mladistvým. Počátkem 2. století postupně vymizel popelnicový hrob a spálené kosti se ukládaly se zbytkem žároví do jámy. V téže době ustoupil i zvyk spalovat zesnulého v jámě. V některých případech byl hrob překryt cihlami. Pokud se pohřbívala nespálená těla, pak bylo někdy užito rakve; začínají se objevovat i cihlové hrobky. Většina žárových i kostrových hrobů obsahuje různé přídavky jako součásti oděvu, šperky, mince a nádoby. Zbraně jsou naprostou výjimkou. Nálezy umožňují i rekonstrukci nadzemní části pohřebiště, na němž bylo v té době zvykem postavit nad hrobem majetnějšího či váženějšího člověka kamennou stélou s nápisem. Vedle toho se zde nacházely i zbytky složitější náhrobní architektury, dokládající rozvinutý pohřební ritus. Po zničení Gerulaty za vpádu Markomanů, Kvádů a Sarmatů roku 259/260 byl zde život obnoven jen v omezené míře. Na několika místech se našly hroby s nespálenými těly, ale až od 4. století n. l. se inhumace stala jediným způsobem pohřbívání. Zesnulí bývali ukládáni v rakvích do hrobové jámy, budovaly se i hrobky z kamene nebo cihel a začaly se objevovat sarkofágy. Vzhled celého pohřebiště se změnil, protože nad povrch vyčnívaly jen stříšky hrobek. Do 3. až 4. století patří asi 100 objevených hrobů, v nichž se našly spony, jimiž spínali oděv muži, jehlice sloužící k spínání oděvu žen, náhrdelníky, náramky, prsteny, někdy opatřené nápisem, nádoby a mince. Doklady křesťanství jsou jen vzácné.

Literatura: Gaitzsch – Werner 1993, Heimberg 1979, Jobst 1983, Kolník et al. 1993, Lindenthal – Rupp 2000, Neugebauer-Maresch 1990, Nuber 2000, Witteyer 1993, s. 76.

2.1.4. Pohřbívání ve svobodné Germánii

Pohřební ritus Germánů byl v souladu s jejich náboženskými představami a vírou v množství často personifikovaných přírodních sil, které bylo možno ovlivňovat třeba i lidskými oběťmi. Součástí těchto představ byla i nejasná a nejednoznačně formulovaná víra v posmrtný život, který i nadále umožňoval podílet se na životě pozůstalých. Pohřební ritus Germánů v obecné rovině stručně a výstižně charakterizoval Tacitus ve svém spisu *De origine et situ Germanorum* z roku 98 n. l.: „*Pohřby jsou bez okázalosti. Jen na to dbají, aby byly mrtvolý významných mužů spáleny dřevem určitých stromů. Na postavenou hranici nevrší ani oděv, ani vonné látky, dávají tam každému jen zbraň, v některých případech je spalován i kůň. Hrob je pokryt drnem. Pohrdají vysokými a pracnými pomníky, jako by taková pocta nebožtíky tížila. Nářky a slzy odkládají brzo, bolest a zármutek pozdě. Ženám sluší truchlit, mužům vzpomínat*“ (Tacitus 1976, s. 349). Ve skutečnosti byl germánský pohřební ritus mnohem různorodější a složitější. Povinností členů rodu byla péče o pohřeb i hrob a také zajištění vzpomínek, které byly považovány za velmi důležité, jak dokládá i báseň Hávamál (ze staroseverské sbírky *Edda*), v níž bůh Odin sděluje, že jediné, co věčně trvá, je po mrtvém pověst.

2.1.4.1. Čechy

V Čechách jsou ze starší doby římské (1. a 2. století n. l.) známa pohřebiště žárová s nádobou obsahující spálené kosti, které však představují jen část skeletu jedince. Mezi kostmi se objevují součásti výstroje a výzbroje. Meče, dýky, nože a kování štítů bývají pokrouceny tak, aby se vešly do popelnice. Druhá nádobka sloužila někdy jako poklička. V hrobech se nacházejí i rozlámané bronzové nádoby, naběračky, cedníky a konvice. Výjimkou bývá kamenné obložení hrobu či jeho označení přitesaným kamenem. Kromě popelnicových hrobů se vyskytují i hroby jámové, v nichž spálené kosti byly původně uloženy v obalech z organického materiálu. Kromě žárových pohřebišť se v Čechách vyskytují i hroby kostrové v počtu několika desítek případů. Zemřelý byl uložen naznak s rukama podél těla a někdy obložen nebo zavalen kameny. Předměty z těchto hrobů se neliší od předmětů z hrobů žárových, ale mezi milodary nebývají

zbraně. Poměr bohatých a chudých kostrových hrobů je podobný jako na žárových pohřebištích.

Také v mladší době římské (3. a 4. století n. l.) převládal pohřební rítus žárový. Běžné jsou mělké popelnicové hroby se spálenými kostmi a milodary v nádobě. Kostrové hroby jsou nepočtené a objevují se ojediněle nebo v malých skupinkách. Některé hroby žen jsou bohatěji vybaveny, což bývá interpretováno jako odraz příslušnosti zemřelých k vyšší společenské vrstvě (knížecí prostředí).

Literatura: Droberjar 1999.

2.1.4.2. Slovensko

Germáni na dnešním Slovensku pohřbívali většinou žárově. Jejich hroby sestávají z popelnice se spálenými kostmi a zbytky inventáře, který prošel žárem. Typickým pohřebišťem je Očkov s tisíci hroby z 2. až 4. století. Kromě toho jsou známy i hroby s velmi bohatou výbavou, zařazované do kategorie vládců či velmožů.

Literatura: Kolník 1971, 1980.

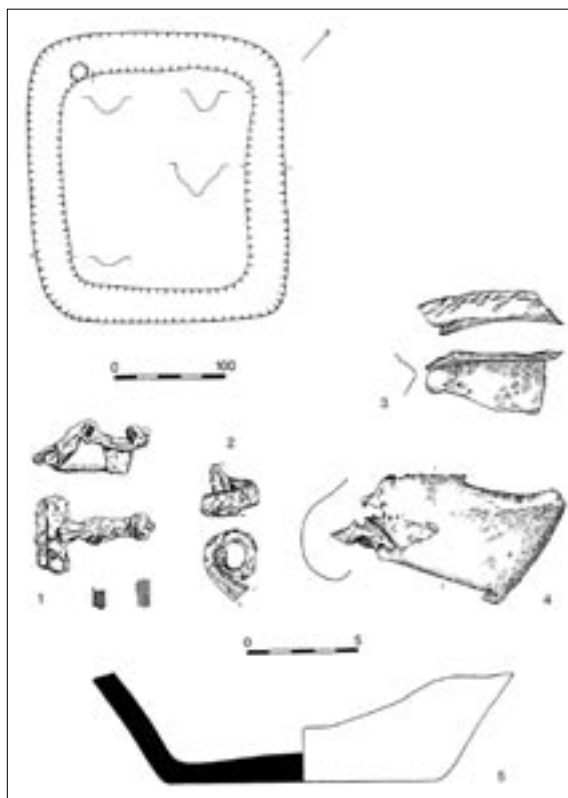
2.1.4.3. Dolní Rakousko

Nejčastější formou pohřebního ritu Germánů v dolnorakouské Vinné čtvrti (Weinviertel) byla kremace, při níž se spálené kosti i ostatní inventář ukládaly do popelnice. Bronzové nádoby se vyskytují často v hrobech mužů, pro něž jsou typické i zbraně, ojediněle se vyskytující také v hrobech žen. Spony jsou běžnou součástí zapínání oděvu, kdežto nůžky (především bronzové) jsou cenným milodarem. Uprostřed pohřebiště v Místelbachu se našlo i místo vymezené uhlíky a spálenými lidskými kostmi, kde byli zemřelí spalováni. Vedle hrobů žárových se vyskytují i hroby kostrové, a to již z 1. století n. l. – jako například u Baumgarten an der March, kde byl objeven hrob ženy ve věku kolem čtyřiceti let se zrcadlem a pásem.

Literatura: Lauermaun 1994, s. 69–76.

2.1.4.4. Morava

Na Moravě je většina hrobů z doby římské popelnicových, přičemž v popelnici se nacházejí nejen

Obr. 4. Půdorys areálu žárového hrobu z 2. století vymezený žlábkem a nálezy z žárového pohřebiště u Pohořelic na Moravě. Pramen: Čížmář 1996, obr. 1.

zbytky spálených kostí, ale i přídavné předměty, často sežehnuté při kremaci a záměrně deformované. Vedle toho byly objeveny i popelnicové hroby bez přídavných předmětů a hroby jámové. Zatím ojedinělý je nález obdélníkové prostory (na žárovém pohřebišti z 2. století n. l. v Pohořelicích) o půdorysu 2,3x2,7 m vymezené žlábkem (obr. 4). Podobné příkopy jsou známy z pohřebišť v Polsku, Čechách, ale především z římskoprovinciálních pohřebišť v Porýní. Vzácněji se objevují pohřby nespálených těl v natažené poloze, známé z Velkých Němčic, Velatic, Křenovic na Hané a také z Mikulova, kde jich bylo objeveno dokonce šestnáct. Z mladší doby římské máme informace o pohřebním ritu především z žárového pohřebiště v Kostelci na Hané, kde se Antonínu Gottwaldovi podařilo prozkoumat 437 hrobů. Převládají zde hroby, v nichž byla jako popelnice použita mísa nebo hrnc. Předměty se nacházejí nejen v popelnici, ale někdy byly uloženy i vedle nádoby nebo pod ní. Do nádoby byly ukládány nedokonale spálené pozůstatky nebožtíka, zřejmě obřadné a v daném pořadí – nejdříve kosti nohou, nakonec lebka. V několika případech se

v hrobech nenašly žádné kosti nebo jejich pozůstatky, což vyvolává domněnku, že se jedná o pohřby symbolické nebo kenotafické. Výjimečně ležela popelnice dnem vzhůru. U jedné z nich byly ve dně dva otvory. U některých hrobů ohořelé kůstky ležely volně v zemi na hromádce, ale původně byly uloženy ve schránce z organického materiálu. Hroby obsahovaly spony, mince, zbytky skleněných nádob, korálky, závěsky, nákrčník, náramky, prsten, přezky, nože, šidla, nůžky, jehly, přesleny, hroty šípů a oštěpů, ostruhy, toaletní potřeby (hřebeny, pinzety, lžičky), kování skříněk

a vědérek a také hrudky pryskyřice. Jako žároviště je interpretována oválná jáma o rozměrech 3x2,5 m s propáleným dnem zasahujícím do hloubky 0,9 m. Obsahovala uhlíky, vypálenou hlínu, ohořelé kosti a zlomky nádob. Nejstarší hroby jsou z poloviny 3. století, nejmladší ze 4. století. Jednalo se o pohřebiště obyvatelstva, které přišlo na severní Moravu z oblasti dolního Labe.

Literatura: Čižmář 1996, Nováček 2001, Tejral 1993, Zeman 1961.

2.2. Pohřbívání v 5. až 6. století

Počátek doby stěhování národů bývá kladen do roku 375, kdy se pod náporem Hunů zhroutil říše Ostrogótů v severním Přeběnomoří. Celé období je charakterizováno velkými etnickými přesuny a válečnými taženými. Vše střední a západní Evropě převládá již kostrový pohřební rítus s ukládáním nebožtíků do hrobů rozmístěných v nepravidelných řadách. Někdy se rozlišuje východní a západní okruh řadových pohřebišť. Do východního okruhu se začleňují i pohřebiště germánského obyvatelstva v Čechách, kde se skončilo s pohřbíváním v průběhu 6. století. Pohřebiště západního okruhu pokračovala do 7. i 8. století, kdy je nahradily kostelní hřbitovy.

2.2.1. Hunové

V první polovině 5. století pronikli do jižní, střední a západní Evropy Hunové. V prostoru Karpatské kotliny se jejich přítomnost projevuje především na pohřebišťích. Po porážce na Katalaunských polích roku 451 a smrti jejich vůdce Attily se Hunská říše rozpadla.

Pohřební rítus Hunů byl značně variabilní, ale v zásadě byl kostrový. Hroby se nacházejí izolovaně nebo v malých skupinkách. Pohřeb koně nebyl častý, zpravidla jej zastupoval jen symbol – sedlo nebo jiná součást koňského postroje a ojedinělé koňské kosti.

Žárový pohřební rítus byl Hunům cizí, a pokud se najdou spálené lidské pozůstatky, pak se zřejmě jednalo o oběť. Hunské hroby bývají orientovány ve směru sever-jih a v některých případech byly v hrobech výklenky. Zemřelí byli oblečeni do slavnostních šatů a uloženi do rakve. Výbavu hrobu tvořilo jídlo, pití a také různé nástroje jako nůž, pinzeta nebo přeslen. Zbraně a postroje koní byly zpravidla součástí oběti. Patřily k ní i části bronzového nebo měděného kotle (výška 50 až 100 cm, obsah 30 až 100 litrů), který býval charakteristickým hunským artefaktem. Tyto kotle, nacházející se na obrovském území od Dlouhé čínské zdi až po Francii, sloužily zřejmě kultovně-rituálním i praktickým účelům. Pozoruhodná je skutečnost, že v mužských hrobech se často nachází i ženský šperk.

Literatura: Tejral 1999, Tomka 1996.

2.2.2. Romanizované obyvatelstvo v Galii a Germánii

Hroby románského obyvatelstva v římských provinciích jsou od 4. století většinou bez přídavek. Až od poloviny 5. století, v době merovejské, přijímá románské obyvatelstvo, zřejmě pod franským vlivem, v omezené míře zvyk přidávat do hrobu milodary. Na hřbitovech severní Galie pohřbívali Románi i Germá-

ni své zemřelé společně; na těchto hřbitovech nelze rozlišit germánské a provinciální obyvatelstvo. Obolus mrtvých v podobě jednoduché měděné mince užívali pouze Románi. Tento zvyk přijímali i Germáni, ale zpravidla použili minci z ušlechtilějšího kovu. I když ženy vyměnily typický germánský oděv se sponami za oděv románský bez spon, „prozradí“ se Germánky přeslenem, hřebenem nebo nůžkami. I za hranicemi římských provincií se projevuje římský vzor. Zvláště mince v hrobech poukazují na dlouhodobý pobyt v Římské říši, především ve vojsku.

Literatura: Koch 1996.

2.2.3. Germáni na území Franské říše

Na venkovských sídlištích bylo běžné pohřbívat mrtvé nedaleko od dvora, nejlépe na výrazném místě. Pohřbívání byli všichni dospělí členové společnosti, ale děti asi jen z privilegovaných rodin, čímž se někdy vysvětluje nepoměr mezi dětskou úmrtností a počtem hrobů. Pro merovejská pohřebiště (pohřebiště z 6. až počátku 8. století) je charakteristická orientace západ-východ a ne zcela přesné uspořádání do řad. Z mužského oděvu se často zachovaly jen zbytky opasku s taškou a křesacími potřebami. Nástroje někdy ukazují na řemeslnickou činnost zemřelého a vážky, závaží a drahé kovy na činnost obchodnickou. Zbraně sloužily jako atribut společenského postavení mužů a chlapců. Ženy bývaly pohřbívány s textilními nástroji. Běžně byli zemřelí ukládáni do dřevěných schránek, přičemž je rozdíl mezi rakví, což je skříň pro zemřelého a jeho výbavu, a pohřební komorou, což je větší schránka, v níž kromě těla zemřelého zbylo místo pro nádoby, nábytek a podobné přídavky. Přejít mezi rakví a pohřební komorou je však plynulý. Vyskytují se i zvláštní hroby, například s polohou zemřelého na břicho nebo hrob bez lebky a hroby se dvěma či více zemřelými.

Z východofranských pohřebišť je k dispozici 4500 skeletů, z jejichž rozboru vyplývá, že při narození mohl člověk očekávat dožití 30 až 40 let věku. Osoby starší 70 let jsou na všech pohřebištích velmi vzácné. Ve věku 25 až 45 let bylo riziko úmrtí větší u žen, což bylo způsobeno těhotenstvím a porodem. Postavy v časném středověku byly poměrně vysoké, protože germánské skupiny v Evropě dosahovaly průměrné

výšky u mužů 171 cm a u žen 162 cm. Na kostrách se v některých případech projevují známky nedostatku potravy a následky zranění.

Literatura: Koch 1996, Kunter – Witwer-Backofen 1996.

2.2.4. Čechy

Pohřební ritus v Čechách 5. století je znám díky nálezům z pohřebiště vinařické skupiny, navazující na mladší dobu římskou. Kostrový pohřební ritus již zcela převažuje, přičemž mrtví bývali pohřbíváni v dřevěných rakvích s orientací sever-jih, v některých případech i západ-východ, do hrobů řazených v nepravidelných řadách vedle sebe. Přestože hroby byly většinou vyloupeny, v hrobovém inventáři se nacházejí keramické i skleněné nádoby, nožičky, křesadla a šperky (spony, přezky, nákrčníky). Žárový pohřební ritus je méně častý, ale přesto se částečně udržel.

Koncem 5. století pronikly do Čech od severozápadu skupiny Germánů, které můžeme ztotožnit s Langobardy. Tito noví příchozí zakládali svá pohřebiště na svazích a jednotlivé hroby opět uspořádávali vedle sebe v nepravidelných řadách. Do hrobových jam hlubokých 1 až 3,5 m byli ukládáni zemřelí bez rakví, někdy ale na dřevěných márách. Běžná je orientace západ-východ a poloha rukou podél těla. V mužských hrobech se nacházejí zbraně (meč, sekera, kopí, oštěp, šípy, štít), nože a křesadla. V ženských hrobech jsou šperky (náhrdelníky, náramky, jehlice a spony), ale i tkací mečíky, přesleny a klíče. V hrobech obou pohlaví se vyskytují přezky z opasků, nádoby, hrudky pryskyřice a zvířecí kosti. Mnoho hrobů bylo vyloupeno. Vzácně se objeví i celé kostry koní. Na některých pohřebištích nadále existují doklady žarového pohřebního ritu.

Literatura: Svoboda 1965.

2.2.5. Slovensko

Na Slovensku se projevují tři geografické oblasti s poněkud odlišným pohřebním ritem navazujícím na dobu římskou. Na jihozápadním Slovensku dozní-

vají v 5. století svébská (kvádská) pohřebiště, u nichž je nejmladší horizont charakterizován popelnicovými hroby bez přídavků. Etnokulturní změny od přelomu 4. a 5. století jsou spojovány se vznikem malých kostrových pohřebišť. Ze severního Slovenska je od konce doby římské sice známa poměrně hustá síť sídlišť, avšak pohřebiště dosud nebyla objevena. Na východním Slovensku, kde převládalo dácké obyvatelstvo, lze na základě archeologických pramenů uvažovat o invazi vandalských kmenů. Kromě toho se tam objevují i hroby dalších germánských kmenů (především Langobardů) s charakteristickým pohřebním ritem.

Literatura: Pieta 1999.

2.2.6. Rakousko

V Rakousku došlo k velkým změnám v osídlení před koncem 4. století, kdy do oblasti mezi Klosterneuburgem a Carnuntem byli usazeni markomanští spojenci Říma. Vedle pohřebišť romanizovaného obyvatelstva se objevují malá krátkodobá pohřebiště. Na pohřebišti u Wolkersdorfu bylo objeveno 9 hrobů (5 mužů, 1 žena, 1 mladík a 2 děti). Hroby byly sice vyloupeny, ale u čtyř mužů a jednoho dítěte je zřejmá umělá deformace lebky, přičemž lebky dvou mužů mají mongoloidní rysy. Další doklady uměle deformovaných lebek jsou známy z pohřebiště u Hobesdorfu. Z této lokality je znám i reflexní luk a trojhrbité šipky související patrně s hunským vlivem. Zvyk uměle deformace lebek se dostal do Evropy ze střední Asie a byl zde od Hunů převzat i některými germánskými kmeny. Severně od Dunaje u Grafenwörthu byly prozkoumány hroby sestávající z komor vybudovaných (podle antického vzoru) z kamenných ploten. Snad se jedná o pohřebiště Rugiů, kteří zde byli usazeni okolo roku 455. Provinciální i germánské obyvatelstvo z oblastí kolem vojenských táborů pohřbívalo na stejných hřbitovech. Akulturace a romanizace Germánů se projevuje pohřbíváním v kamenných hrobkách.

Počátkem 6. století se v dolnorakouských archeologických nálezech začínají výrazněji projevovat památky po Langobardech, kteří jsou známi z celé řady pohřebišť sestávajících především z jednotlivých hrobů. Hrobové jámy mívají obdélníkový půdorys orientovaný ve směru západ-východ; zemřelí byli ukládáni

na záda v slavnostním oděvu a s osobními potřebami. Osobním vlastnictvím svobodných mužů byly zbraně – dvoubřítý dlouhý meč nošený na levé straně, kopí a kruhový dřevěný štít. V mužských i ženských hrobech se nacházejí nádoby, především keramické, ale i skleněné, mosazné a bronzové. Z potravin se dochovaly kosti zvířat a skořápky vajec. Kostěný hřeben se najde často v blízkosti hlavy, ale i u nohou nebo u pasu. Zvláštností jsou kostry koní a psů v hrobech aristokracie.

Literatura: Pollak 1999.

2.2.7. Morava

2.2.7.1. Pohřebiště Germánů

Na Moravě ještě v 5. století doznívá pohřbívání svébského obyvatelstva na žárových pohřebištích z mladší doby římské. Inventář hrobů je chudý. Spálené kosti zemřelého bývaly uloženy do hrncové nádoby poměrně špatné kvality. V 5. století do tohoto prostředí pronikaly etnicky různorodé cizí družiny ovládající místní autochtonní obyvatelstvo (obr. 5).

Na pohřebišti v Břeclavi-Líživě byly prozkoumány velmi chudě vybavené hroby patřící patrně původnímu svébskému obyvatelstvu. Na kostrách je patrná řada chorobných změn. Je pravděpodobné, že kolem poloviny 5. století se toto obyvatelstvo dostalo pod nadvládu východních Germánů expandujících z Attilovy Hunské říše.

Celá řada pohřebišť s kostrovými hroby a některé hroby ojedinělé jsou na Moravě datovány do druhé poloviny 5. století. Pohřbení bývali ukládáni v poloze nznak s rukama podél těla. Na pohřebišti u Strachotína měli zemřelí ruce složeny nebo zkříženy na prsou, což bývá někdy považováno za doklad křesťanství. Orientace hrobů je poměrně jednotná – s hlavou k západu a nohama k východu, ale existují i odchylky. Zdá se, že západovýchodní orientace je výsledkem vývoje a není typická jen pro jednu etnickou skupinu, ale může být odrazem provinciálních zvyklostí. Poměrně časté jsou uměle deformované lebky – z větší části u žen. V jejich hrobech se nacházejí spony, přezky, nákončí, prsteny, náušnice, hliněné přesleny, hřebeny a keramika zhotovená na kruhu. V mužských hrobech jsou to pinzety, nože, ocílky a vzácně i zbraně.

Zdá se, že velikost hrobové jámy indikuje společenské postavení zemřelého, jak ukazuje pohřebiště ve Strachotíně (obr. 6).

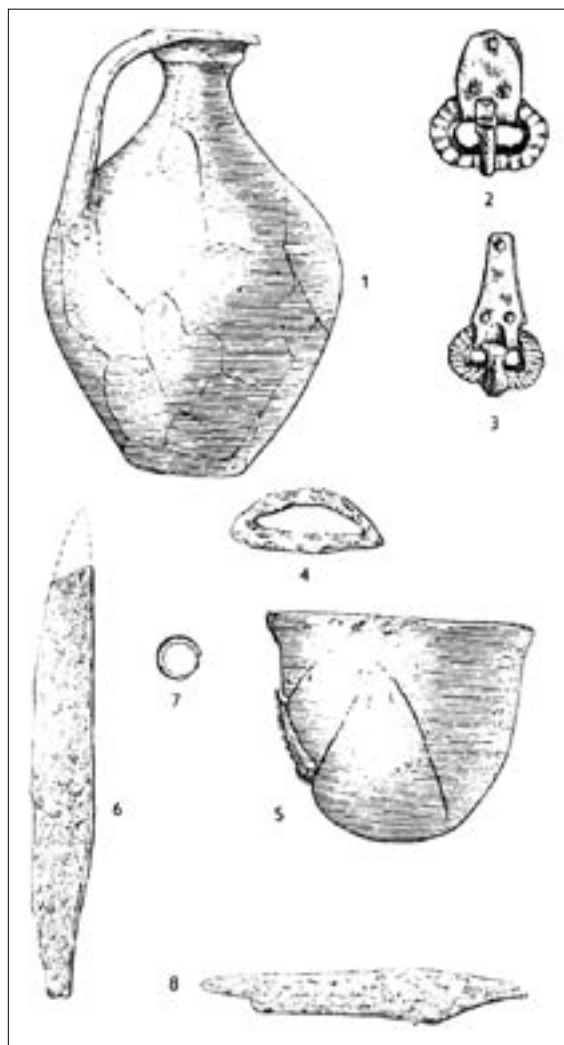
V první polovině 6. století byla část jižní Moravy osídlena Langobardy, kteří zde zanechali pohřebiště s doklady převážně kostrového pohřebního ritu. Hroby bývaly pravidelně rozmisťovány a na povrchu patrně označeny. Hrobové jámy vykazují značné rozdíly. Převažuje západovýchodní orientace hrobů, v nichž byli zemřelí ukládáni na zádech, s rukama podél těla, ale objevují se i zvláštní polohy: na břiše, skrčená poloha na boku. Zemřelý byl někdy pohřben na dřevěné desce nebo v rakvi z desek či vydlabaného kmene stromu a někdy dokonce ve vydřevěné komoře. Některé hroby byly situovány uprostřed kruhového areálu vymezeného příkopem. Mezi lidskými hroby jsou situovány i hroby koňské. Po odchodu Langobardů roku 568 se některá pohřebiště používala ještě v druhé polovině 6. století.

Hroby Langobardů bývaly vylupovány. Podle skutečnosti, že v některých hrobech bylo manipulováno s těly, která nebyla zetlelá, se usuzuje, že někdy k otevření hrobu došlo poměrně brzy po pohřbu. Uvažuje se, že cenné předměty z hrobů vyzvedli sami Langobardi před odchodem ze země, jindy se vyloupení považuje za akt jiných etnických skupin, především Slovanů.

Literatura: Čižmář – Geislerová – Rakovský 1985, Horáčková – Vargová – Macháček 2000, Klanica 1989, Macháček 2000, Tejral 1982, 1999.

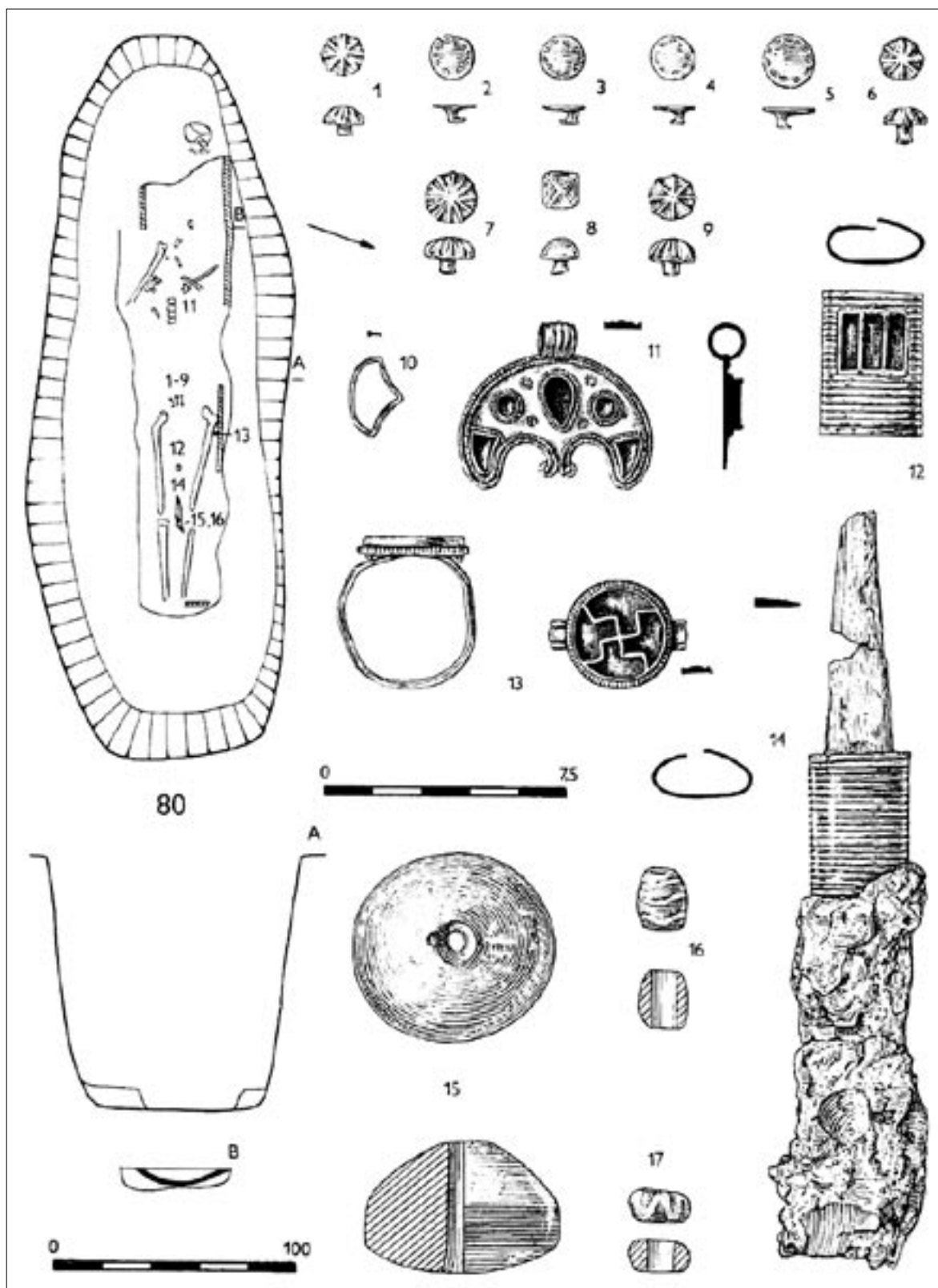
2.2.7.2. Pohřebiště Slovanů

Slované, pokud je od 6. století v archeologických nálezech rozpoznáváme, své mrtvé spalovali. Pohřební ritus byl v souladu s náboženskými představami, které sice známe jen útržkovitě, ale odpovídají společnému indoevropskému základu, v jehož centru bývala víra v hromovládne božstvo, ale i různé další přírodní síly. Důležitá byla víra v nesmrtelnou duši, která odchází do jiného světa. Žárovým pohřebním ritem se podrobně zabývala Helena Zoll-Adamiková, která pro období rámcově ohraničené léty 500/550 až 650 definovala tři zóny způsobů pohřbívání (obr. 7). V severní části střední Evropy (zóna A), kde pohřební ritus není doložen žádnými nálezy, užívali Slované takové pohřební zvyky, které zatím nebyly archeolo-

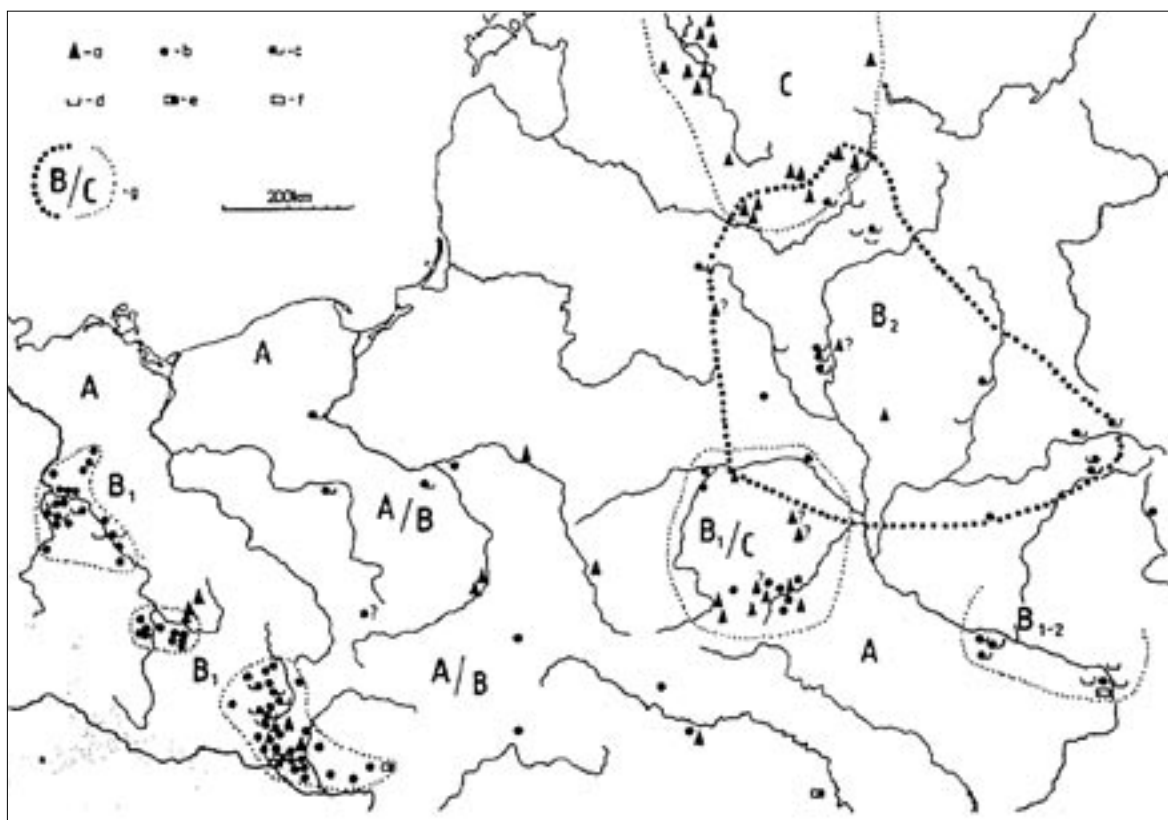

Obr. 5. Nálezy z hrobu v Drslavicech na Moravě z 5. století. Zlatá náušnice je označena číslem 7. Pramen: Tejral 1982, obr. 8.

gicky zjištěny. V zóně B1, rozprostírající se od jižního Polska po západní Ukrajinu, praktikovalo slovanské obyvatelstvo pohřbívání na plochých popelnicových pohřebištích a v zóně B2, na horním Podněpří, především pohřbívání na plochých pohřebištích s jámovými hroby. Na severovýchodě Evropy se nacházejí mohylová pohřebiště. Nedostatek dokladů pohřebního ritu v zóně A se někdy vysvětluje tak, že spálené pozůstatky byly rozsypány na sídlišti. Svědčily by pro to jednak lidské spálené kosti nalázané na sídlišti patřících ke skupině Korčák a Penkovka, ale i výsledky výzkumu na hradisku Hácki ze 7. století, kde byly v kulturní vrstvě nalezeny zlomky spálených lidských kostí. Žárové hroby bývají děleny do celé řady variant: ploché žárové hroby ve vrstvě, vrstvodvé s hromádko-

Obr. 6. Kresebná dokumentace hrobu 80 z doby stěhování národů na pohřebišti u Strachotína na Moravě. Hrob s rakví byl sice vyloupen, ale přesto obsahoval řadu cenných, dokonce i zlatých předmětů – lunici, prsten a objímku. Pramen: Čížmář – Geislerová – Rakovský 1985, obr. 5.

Obr. 7. Pohřební zóny na slovanských pohřebištích 6.–7. století. Legenda: a – mohyly s žárovými pohřby, b–d – plochá žárová pohřebiště (b – výlučně popelnicové hroby, c – popelnicové a jámové hroby, d – výlučně jámové hroby), e–f – plochá pohřebiště s hroby kostrovými (f) a žárovými (e). Pramen: Zoll-Adamikowa 1996, s. 81.

mi, jamkové bezpopelnicové i popelnicové. Zlomky zvířecích kostí svědčí o tom, že maso zvířat hrálo při pohřebním ritu jistou roli.

Žárová pohřebiště na Moravě a na Slovensku nejsou příliš rozsáhlá a obsahují jen několik desítek hrobů. Výjimkou jsou Přítluky s 436 hroby. Nejstarší pohřby s nádobou pražského typu bývaly ukládány ve skupinách do jamek hlubokých 30 až 60 cm. V jiných případech byly spálené ostatky ukládány do jamek bez nádoby. V některých případech se našly i zbytky dřevěného obložení. Kromě spálených kostí se v hrobech najdou skleněné korálky, zlomky kostěných hřebenu, přesleny, nože a přezky. Mladší jsou mohyly, někdy postupně zvětšované, se spálenými kostmi ukládanými do nádob s vlnicovou výzdobou.

Na Slovensku byla prozkoumána část žárového pohřebiště v Čakajovcích s 89 popelnicovými a jamkovými hroby. Pohřebiště existovalo v 7. a 8. století, ale počátky pohřbívání zde spadají již do 6. století. Popelnicové hroby se nacházely v hloubce 0,25 až 1,15 m a obsahovaly většinou jen jednu nádobu. Pokud ob-

sahovaly nádoby dvě, pak šlo o pohřeb dvou jedinců. Některé popelnice byly překryty keramickými střepy. Našlo se zde jen velmi málo předmětů, například nože znehodnocené přehnutím. Jamkové hroby lze rozdělit do tří typů: Spálené kosti v kruhové nebo oválné jamce, spálené kosti v jamce překryté střepy nádoby a hrobové jámy vyložené a překryté střepy. Někdy se uvažuje, že nejstarší slovanská pohřebiště na západním Slovensku a také na východní Moravě by bylo možné datovat již do doby od přelomu 5. a 6. století, což by znamenalo současnost a sousedství langobardského a slovanského obyvatelstva.

Literatura: Beranová 2000, Fusek 1996, Galuška 2000, Jelínková 1985, Parczewski 1993, Poulík 1960, Rejholcová 1990, Zoll-Adamikowa 1979, 1996.

2.3. Pohřební ritus v 7. až 8. století

2.3.1. Slované

V době od přelomu 7. a 8. století trvá v zóně A způsob pohřbívání, po němž se nenacházejí pozůstatky. Naproti tomu v zóně B se začaly vršit mohyly. Přitom na východě je patrné ohraničení mohyl svislými dřevěnými prvky a na západě jsou četné vodorovné konstrukce interpretované jako domy mrtvých. U Slovanů na východě se zvyk pohřbívat pod mohylami udržel déle než na západě, a to i po přijetí křesťanství. Souvisí to snad s větší tolerantností východní církve. Desáté století bylo obdobím birituálním, ale v 11. až 12. století byly běžné mohyly související s kostrovým pohřebním ritem. Různé východoevropské slovanské kmeny se lišily kromě jiného i způsobem budování mohyl. Na severu Ruska se vyskytují mohyly dlouhé 12 až 40 m, ojediněle i delší než 100 m, široké 5 až 10 m a 1 až 2 m vysoké. Vznikaly tak, že k mohyle se stále přidávaly další pohřby pod násypem. Pozůstatky zemřelého byly často uloženy v zemi bez nádoby, ale vyskytují se i popelnice. Uvedené mohyly jsou datovány do 6. až 9. století. Tímto způsobem pohřbívalo slovansko-baltsko-finské obyvatelstvo. Pro novgorodské Slované v 6. až 9. století byly charakteristické mohyly na kruhovém půdorysu se strmými svahy. Vzhledem k tvaru se jim říká *sopky*; dosahují výšky 2 až 10 m a jejich průměr se pohybuje v rozmezí 12 až 40 m. Také v těchto mohylách se pohřbívalo postupně.

Ještě počátkem 10. století zaznamenává islámský encyklopedista a geograf ibn Rusta zajímavou zprávu o pohřebním ritu týkajícím se východních Slovanů: „(...) Když někdo z nich zemře, spálí jej. Když ženám zemře nějaký příbuzný, poraní si nožem ruce a tvář. Když někde spálí mrtvolu, na druhý den přijdou na spáleniště, vyberou popel, uloží jej do hliněné nádoby a nádobu položí na vyvýšené místo (mohylu). Když uplyne rok od smrti příbuzného, vezmou s sebou asi 20 nádob plných medu a vyjdou s nimi na to vyvýšené místo. Když se tam všichni shromáždí, jí a pijí. Potom se vrátí domů. Když měl mrtvý tři ženy a jedna z nich si myslí, že ji měl nejraději, vezme dvě dřeva a postaví je do země nedaleko mrtvého. Přeloží přes ně třetí dřevo, upevní na ně provaz, stoupne si na stoličku a druhý konec provazu si uváže kolem krku. Když to udělá,

odstraní stoličku pod ní a ona zůstane viset, až pokud se nezadusí a nezemře. Potom ji hodí do ohně a spálí ji (...). Když spalují mrtvé, hrají na hudební nástroje. Tvrdí, že je třeba se radovat, protože bůh přijal zemřelého do své milosti“ (Pauliny 1999, s. 99).

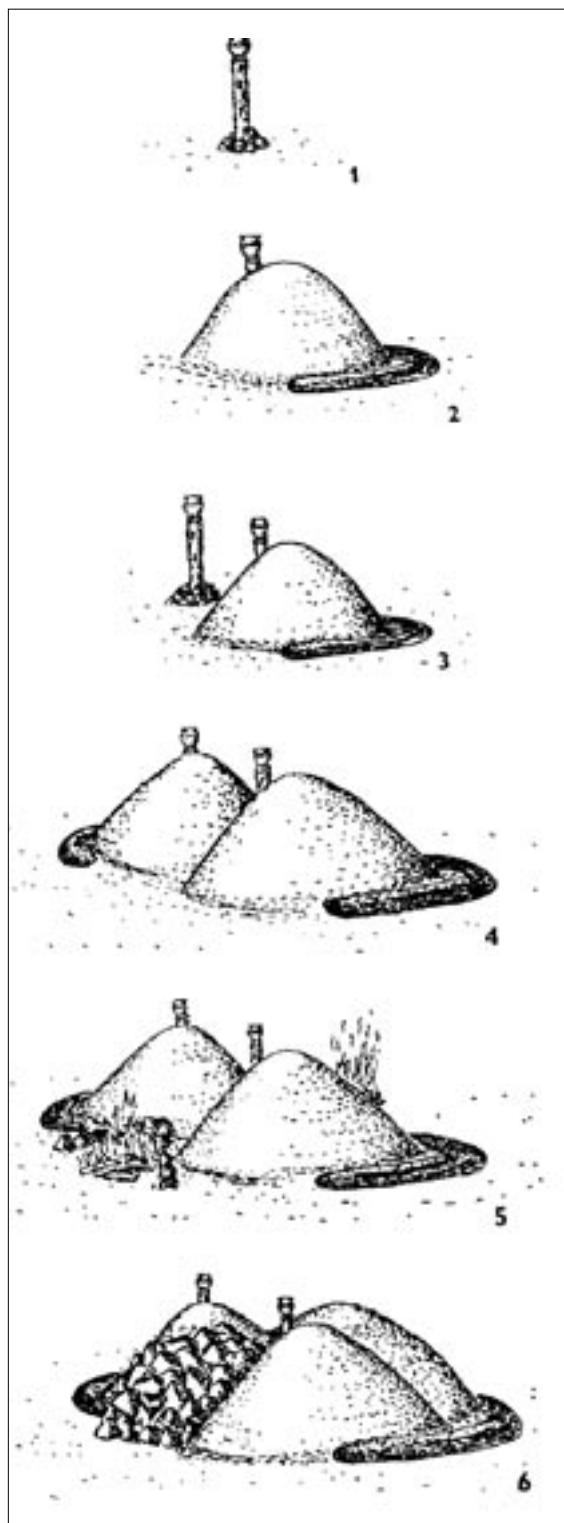
Mohylovou oblastí jsou i jižní Čechy, jižní Morava a západní Slovensko. Zvláště u Kožlů v jižních Čechách se díky pečlivému archeologickému výzkumu podařilo do jisté míry rekonstruovat průběh pohřbu (obr. 8). Někdy po polovině 8. století byly první pohřby uloženy do uren, postaveny na kůly a kolem nasypány mohyly. Postupně byly mohyly zvětšovány a do násypu umísťovány pozůstatky dalších pohřbů, takže vznikly větší mohylovité útvary. V průběhu druhé poloviny 8. století se budovaly také „domy mrtvých“, což jsou ze dřeva vymezené čtverce nebo obdélníky o straně 3 až 4 m s nárožími směřujícími do hlavních světových stran. Tyto konstrukce neměly nic společného se stabilitou mohylového násypu, jednalo se o symbolický příbytek, který byl před nasypáním mohyly zapálen. Lidské pozůstatky spálené mimo mohylu bývaly pohřbeny buď způsobem „nadmohylovým“, nebo „násypovým“, případně „dodatečným“. Nadmohylový způsob znamená zřejmě uložení do nádoby umístěné buď na kůlu nebo přímo na povrchu mohyly. Násypový způsob znamená, že spálené kosti spolu se zbytky nádob se vhazovaly do násypu během budování mohyly. Dodatečný způsob znamená, že do mohyly byly vyhloubeny jamky pro pozůstatky zemřelých později – až po pohřbu prvotním.

Literatura: Lutovský 1996, 1997, Niederle 1953, Pauliny 1999, Zoll-Adamikowa 1996.

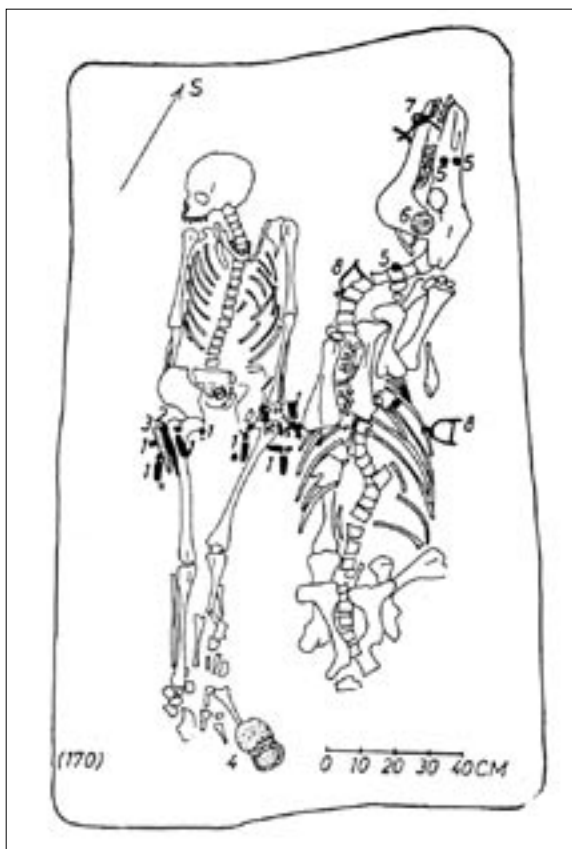
2.3.2. Avari

Avari přišli v 6. století do Karpatské kotliny z nadčernomořských stepí, ovládli domácí obyvatelstvo a vytvořili mocenské centrum, které bylo zničeno až výboji Karla Velkého na konci 8. století. Součástí avarského kaganátu byli kromě turkotatarské složky i Slované, Germáni a zbytky dalšího romanizovaného

obyvatelstva. Avari pohřbívali své zemřelé velmi dlouho v slavnostním oděvu, se zbraněmi a potravinami. Teprve koncem 8. století kroj a potraviny z hrobů mizí. Představu o pohřebním ritu Avarů máme díky tisícům avarských pohřebišť s asi 60 000 prozkoumanými hroby. Převažujícím ritem bylo pohřbívání nespálených těl, žárový pohřební ritus se vyskytuje v místech dotyku se slovanským obyvatelstvem. Pohřebišťe leží v blízkosti sídlišť na svazích nebo kopcích a v zásadě ke každému sídlišti náleží jedno pohřebišťe. Někdy se objeví i stopy vymezení pohřebního areálu, který se rozpadá na menší areály vzdálené od sebe 40 až 120 m. Je možné, že hroby bývaly označovány plochými mohylkami. Na některých pohřebišťích jsou zřetelné skupiny podle příbuznosti a v mnoha případech je patrné nakupení kolem zakladatelského hrobu. Na okraji pohřebišťe bývali pohřbíváni lidé nejchudší i nejnižší postavení (často s opačnou orientací hrobu), obvykle uloženi jen v různých jámách ve skrčené poloze či na břiše. Běžná hrobová jáma bývá obdélníkového nebo oválného půdorysu. Mezi avarskými hroby se nacházejí i tzv. výklenkové hroby: sestávají z šachty a výklenku v některé ze stěn. Původ výklenkových hrobů se hledá v oblasti stepí a jejich rozšíření je spojováno s nomádkými etniky. Uvnitř velkých hrobových jam se budovaly dřevěné komory. Orientace respektuje pohyb slunce nebo převládající směr větru. Dodatkové pohřby jsou vzácné. Všeobecně se používaly rakve z vydlabaných stromů nebo z prken spojovaných hřeby či železnými pásy. Je také známo několik způsobů koňských pohřbů: část koňského těla, celý kůň vedle pohřbeného, nad nebo za pohřbeným, dva koně, samotné hroby koní nebo jen postroje (obr. 9). Koně nebo jejich části se nacházejí především v hrobech mužů, ale nezanedbatelných je šestnáct hrobů tohoto typu ze Slovenska, které byly antropologicky určeny jako hroby žen. Jde většinou o starší ženy pohřbené bez mužských atributů, jakými byly opasky a zbraně. Časté jsou doklady ohně v hrobech (očista, spálení milodarů). Pravidelná je poloha nznak. Zemřelí byli zvláště ve starší fázi pohřbíváni ve slavnostním oděvu odpovídajícím jejich stáří a sociálnímu postavení. Charakteristickými milodary jsou zbraně (meč, šavle, luk, šípy, sekera, kopí), nástroje (přeslen, nůž, křesadlo), potraviny (zvířecí kosti a nádoby), předměty související s náboženstvím – amulety, římské mince, sklo, ostré předměty (například srpy), kraslice a předměty od pozůstalých (v mužských hrobech ženské příslušenství a naopak). V některých

Obr. 8. Kresebná rekonstrukce budování hromadné mohyly na slovanském pohřebišti z 8. století u Kožlív v Čechách. První pohřeb v nádobě na kůlu (1), k němu byla přisypána mohyla (2), vedle byl vztýčen další kůl s nádobou (3), který byl opět obsypán mohylou (4), vedle byla zapálena hranice (5) a nakonec byly přisypány dvě mohyly bez pohřbů (6). Pramen: Lutovský 1996, s. 126–127.

Obr. 9. Dokumentace hrobu avarského bojovníka ze 7./8. století z Holiar na Slovensku. Kůň vybavený udidly a třmeny leží po pravé straně muže, který kromě opasku s kováním má u nohou nádobu. Pramen: Čilinská 1961, obr. 3.

případech nástroje odrážejí postavení zemřelého (například zlatníci). Místní tradice v pohřebním ritu Avarů hrála podstatnou roli.

Z analýz dochovaných koster vyplývá, že ženy umíraly nejčastěji ve věku 20 až 40 let, muži ve věku 40 až 60 let. Dětská úmrtnost byla vysoká (50%). Muži měřili v průměru 168 cm, ženy 159 cm, což oproti výšce severoevropské a středoevropské populace v době stěhování národů bylo méně (muži 170–175 cm). Mongoloidní znaky se projevují ve zploštění obličejové části. Na různých pohřebištích v Rakousku jsou tyto znaky zastoupeny v různé četnosti. Na pohřebišti v Zwölfaxingu jen v 10%, ale na pohřebišti v Leobersdorfu již více než 50%. Tento jev bývá vysvětlován jako důsledek příchodu další mongoloidní skupiny v 8. století.

Na jižní Moravě se kostrové hroby s výbavou, která ukazuje na vztahy k avarskému kaganátu, našly v Dolních Dunajovicích. Byly datovány do druhé poloviny 8. století.

Od druhé poloviny 7. století se na jižním Slovensku, které bylo součástí avarského kaganátu, objevují kostrové hroby s keramikou pražského typu a v téže době se v pohraniční zóně nacházejí i birituální pohřebiště, jež jsou pak častější až v století osmém.

Literatura: Čilinská 1968, Fusek 1996, Klanica 1972, Tomka 1996.

2.3.3. Křesťanský pohřební ritus

Křesťanský pohřební ritus vychází z víry v posmrtný přechod do jiného způsobu existence, v němž se čeká na Poslední soud, který rozhodne, zda člověk bude na věčnosti spasen nebo zatracen. Svědčí o tom jak evangelium sv. Jana, kde Ježíš říká: „*Amen, amen, pravím vám, přichází hodina, ano, už je tu, kdy mrtví uslyší hlas Božího Syna, a kteří uslyší, budou žít*“ (J 5, 25). Nebo: „*Nedivte se tomu, neboť přichází hodina, kdy všichni v hrobech uslyší jeho hlas a vyjdou: ti, kdo činili dobré, vstanou k životu, a ti, kdo činili zlé, vstanou k odsouzení*“ (J 5, 28–29). V listu apoštola Pavla Thessaloničtým (Soluňanům) se píše: „*Nechceme vás, bratři, nechat v nevědomosti o údělu těch, kdo zesnuli, abyste se nermoutili jako ti, kteří nemají naději. Věříme-li, že Ježíš zemřel a vstal z mrtvých, pak také víme, že Bůh ty, kdo zemřeli ve víře v Ježíše, přivede spolu s ním k životu*“ (1Te 4, 13–17). V souladu s křesťanstvím „*(...) každý člověk je povinen odevzdat život smrti, tělo zemi, duši nám (Bohu)*“ (z Žatce 1985, s. 74). Příchod Krista v poslední den a vzkříšení mrtvých se očekávalo od východu, čemuž bývala uzpůsobena i orientace hrobů. Zásadně se pohřbívala nespálená těla. V rozporu s křesťanstvím je víra v reinkarnaci i takzvanou živou mrtvolu, byť v lidové víře se tyto představy udržovaly. Pro pochopení vztahu člověka k smrti v pozdním středověku na přelomu 14. a 15. století je velmi důležitý spis Johanna von Saaz (Jana z Žatce) *Der Ackermann aus Böhmen* („Oráč z Čech“), který na sporu oráče (člověka, spisovatele) se smrtí uměleckou formou ukazuje způsob, jak se člověk vyrovnává se smrtí – od odmítání až po přijetí.

Prvotní křesťané v antickém světě se zprvu řídili dobovými zvyklostmi a pohřbívali na nekropolích s ostatním obyvatelstvem, později na oddělených místech – v katakombách, ale vždy mimo město. Víra ve vzkříšení těla a uctívání prvních mučedníků

vedly k změně. Křesťané vyvíjeli značné úsilí, aby se jejich hroby dostaly do blízkosti hrobů mučedníků (*ad sanctos*) a aby si tak zajistili ochranu světce v den Posledního soudu. Vzhledem k tomu, že mučedníci bývali pohřbíváni na mimoměstských pohřebištích, stavěly se nad jejich hroby martyria nebo memoriae, poměrně jednoduché stavby na kruhovém nebo polygonálním půdorysu. Kolem těchto staveb pak křesťané s oblibou pohřbívali své zemřelé. Postupně byly ostatky světců vybavovány všechny chrámy, a tak se pohřbívalo i u chrámů. Při rozšiřování měst se původní předměstské hřbitovy dostaly do areálu města, a proto přestalo vadit pohřbívání v blízkosti lidských obydlí. Po právní stránce teprve *Codex Iustinianus* v 6. století zrušil zákaz pohřbívání *intra muros*. Stíral se tak rozdíl mezi chrámy uvnitř a vně města. S rozšiřováním křesťanství bylo dokonce nařízeno pohřbívání u kostelů. Například v 8. století po obsazení Saska Karel Veliký nařídil, aby těla křesťanských Sasů byla pohřbívána na kostelních hřbitovech (*ad cimeteria ecclesiae*), a nikoli na pohřebištích pohanů (*ad tumulos paganorum*). U Franků se v 8. století začínají objevovat v hrobech zlaté lístkové kříže jako křesťanská znamení. Pohřbívání uvnitř chrámů si vyhradili jen duchovní a významní laici.

Již v době přípravy na smrt se pořizovala závěť, v níž se obvykle pamatovalo na odkazy církevním institucím a upřesňovalo se místo a způsob pohřbu, které podle možností mělo být co nejbližší ostatkům svatých, v interiéru kostela, případně na hřbitově v blízkosti nádoby se svěcenou vodou. Při bližící se smrti se dbalo, aby se zemřelý vyzpovídal knězi, přijal poslední pomazání a Nejsvětější svátost jako *viaticum* („cestovné do světa mrtvých“). Krátce před smrtí býval umírající položen na podlahu přímo na zem nebo na slámu, což bývá někdy interpretováno jako archaický rituál související s ozdravující silou země, i snad proto, aby umírajícího mohli obklopit pozůstalí. Úlohu mohla hrát i prozaická snaha, aby se po smrti, když se uvolní svěrače, neznečistila postel. Po smrti byly oči mrtvého zatlačeny a ústa pootevřena tak, aby mohla odejít duše. Dále bylo třeba tělo umýt a obléci do rubáše, případně do oděvu odpovídajícího společenskému postavení zemřelého. Často byli zemřelí zabaleni jen do plachty. Během noci drželi pozůstalí a sousedé stráž u mrtvého vyplněnou modlitbami, čtením náboženských textů a zpěvem náboženských písní. Mnohdy se přimísilo něco z pohanských zvyklostí – jídlo, pití alkoholických nápojů, vyprávění a zpěv

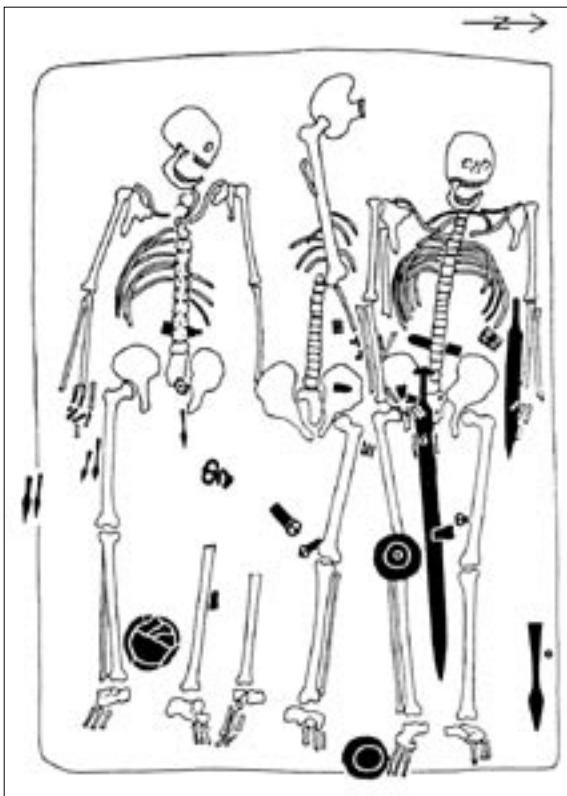
světských písní, takže zármutek přešel někdy v pravý opak. S pohřbem se dlouho neotálelo, a pokud k tomu nebyly vzhledem k společenskému postavení nebožtíka zvláštní důvody, odehrával se příští den. Křesťanský pohřební rituál sestával z přenesení mrtvého v doprovodu duchovních, pozůstalých a dalších osob, za modliteb a zpěvu žalmů do kostela, kde proběhly církevní obřady. Z kostela doprovodil průvod zemřelého na hřbitov. Na hřbitově po vykrojení hrobu svěcenou vodou a vykouření kadidlem byl zemřelý opět za modliteb a zpěvů uložen do hrobu, který měl být alespoň tak hluboký, aby mezi rakví a povrchem byl jeden loket. Po pohřbu se někdy celé shromáždění přesunulo do kostela na mši obětovanou za zemřelého. Třetí, sedmý a třicátý den a ve výroční den proběhly vzpomínkové obřady. Základem křesťanského pohřbu tedy bylo (a dodnes je) uložení těla do posvěcené země a péče o duši zemřelého modlitbami, žehnáním a obětmi. Hlavní součástí obřadů je mše svatá za duši zemřelého. Z křesťanského pohřbu byli vyloučeni nekřesťané, sebevrazi a těžcí hříšníci – hráči, lupiči, rušitelé manželství a další provinilci; ti měli být pohřbíváni bez rituálu mimo hřbitov takzvaným oslím způsobem.

Na přelomu 11. a 12. století Honorius Augustodunský psal, že spravedlivým nemůže nikterak uškodit, nejsou-li pohřbeni na hřbitově, ale že pohřeb na místě posvěceném ostatky dobrých je prospěšný zvláště kvůli modlitbám živých.

Literatura: Fehring 1979, Illi 1993, Theune-Grosskopf 1997, Untermann 1998, z Žatce 1985.

2.3.4. Frankové

V 7. a 8. století navázalo pohřbívání na území Franské říše na předchozí období, přičemž se přecházelo k pohřbívání u kostelů. Tato změna nesouvisí s přijetím křesťanství, ale s církevní organizací. Milodary z hrobového inventáře mizí postupně od konce 7. do konce 8. století. Merovejská pohřebiště byla systematicky vylupována. Ke kriminálním činům docházelo tak často, že jen stěží mohly být utajeny. Někdy bylo současně otevřeno několik hrobů, především ze 7. století, které byly v terénu ještě dobře patrné. Někdy docházelo i k jakési sondáži, kdy šachta byla situována v místech předpokládaného nahromadění

Obr. 10. Částečně vyloupený bajuvárský hrob z 6. století ze Straubingu v Bavorsku. Zvláště poškozen byl hrob uprostřed; po stranách tohoto zřejmě hlavního hrobu byli pohřbeni muži, z nichž jeden (po pravé straně) byl vyzbrojen šípy a druhý (po levé straně) spathou, saxem a kopím. Pramen: Zeller 1988, Abb. 158.

Obr. 11. Plán pohřebiště v Geislingu (Bavorsko). Na západním okraji se nachází zvláštní skupina kolem centrálního hrobu. Legenda: 1 – kolem roku 600, 2 – počátek 7. století, 3 – polovina 7. století, 4 – konec 7. století. Pramen: Wintergerst 1998, Abb. 1.

cenností. Z Hessenska je znám doklad sondáže železnou tyčí. Na pohřebišti ve Friedberg-Bruchenbrücken směřovala šachta lupičů přímo na pravý femur muže zemřelého ve věku 35 let; na kosti se našel otvor po

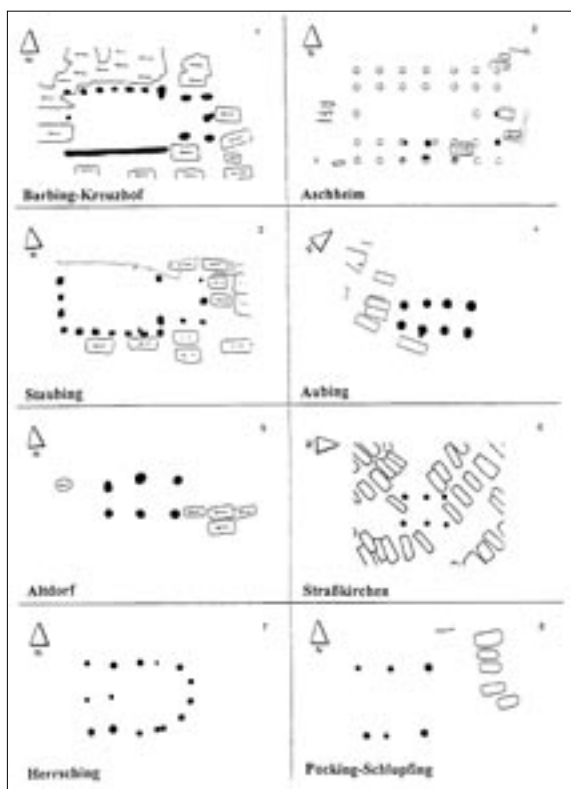
železném hrotu čtvercového průřezu, jímž bylo místo pro otevření nasondováno. Uvnitř dutých komor „pracovali“ lupiči často s hákem. O hřebeny, potraviny a nádoby neměli vykrádači zájem. Zdá se také, že šperky označené křesťanskými symboly nebyly z hrobů odebrány, protože měly zvláštní znamení. Je zřejmé, že v té době převládlo pod vlivem církve přesvědčení, že zemřelí milodary nepotřebují, a z toho mohla povstat možnost odnímat milodary ze starších hrobů. Nakonec se ale tato činnost natolik rozmohla, že bylo třeba jí udělat přítrž, a to i ze strany církve.

Literatura: Fehring 1979, Illi 1992, Koch 1996, Thiedmann – Schleifring 1992.

2.3.5. Bavoři

Díky rozsáhlým archeologickým výzkumům víme poměrně hodně o způsobu pohřbívání a fyzické podobě Bavorů (Bajuvárů), o jejichž existenci jsme z písemných pramenů zpraveni od poloviny 6. století. Jejich pohřební rítus byl kostrový, pohřbívalo se do jam hlubokých 0,4 až 2 m, běžně v dřevěných rakvích sestavených z fošen bez použití železa. Rakve se podkládaly dvěma příčnými trámkami. Muži bývali pohřbíváni v slavnostním oděvu s opaskem, jednobřítým kratším saxem a dvoubřítou spathou. Vně rakve bývalo uloženo kopí, štít, toulec se šípy a luk, třmeny s koňským postrojem, nádoby z keramiky, skla nebo dřeva a také předměty reprezentační povahy. Známý jsou i pohřby koní, psů a sokolů. Někdy i čeleď následovala v hrobě svého pána – tak je interpretován například trojhrob ze Straubingu (obr. 10). Na okrajích pohřebišť se někdy vyděluje zvláštní skupina hrobů (obr. 11). Ženy byly pohřbívány v slavnostním oděvu se šperky a nádobami.

Počátky křesťanství v Bavorsku spadají do doby upevňování vévodství a zvýšených kontaktů s Langobardy v severní Itálii kolem roku 600. V hrobech se objevují křížky z lístkového zlata našíváné na oděv a další předměty s křesťanskou symbolikou. Na okrajích řadových pohřebišť vznikají dřevěné kaple s funerální funkcí; datovány jsou do 7. století (obr. 12). Pozoruhodný je i objev malé pohřební kaple zabudované v 7. století do zřícenin antických lázní v Hartingu u Řezna (obr. 13).

Obr. 12. Půdorysy dřevěných staveb kůlové konstrukce na bavorských pohřebištích ze 7. století. Pramen: Codreanu-Windauer 2000, Abb. 3.

Velké hřbitovy končí kolem roku 700 a vznikají malé hřbitovy u jednotlivých dvorců. Objevuje se obolus mrtvých v podobě byzantských nebo východo-

Obr. 13. Pohřební kaple ze 7. století s deseti hroby postavená v Hartingu u Řezna v Bavorsku do zřícenin římských lázní. Legenda: 1 – zdivo a suť, 2 – doplnění, 3 – zděné přístavky, 4 – cihly. Pramen: Wintergerst 1998, Abb. 4.

dogótských zlatých solidů, především v ústech zemřelého. Problematikou vztahu křesťanství a pohřebního ritu v jihozápadním Německu se zabývá celá řada prací.

Literatura: Codreanu-Windauer 2000, Schülke 1999–2000, Wintergerst 1999.

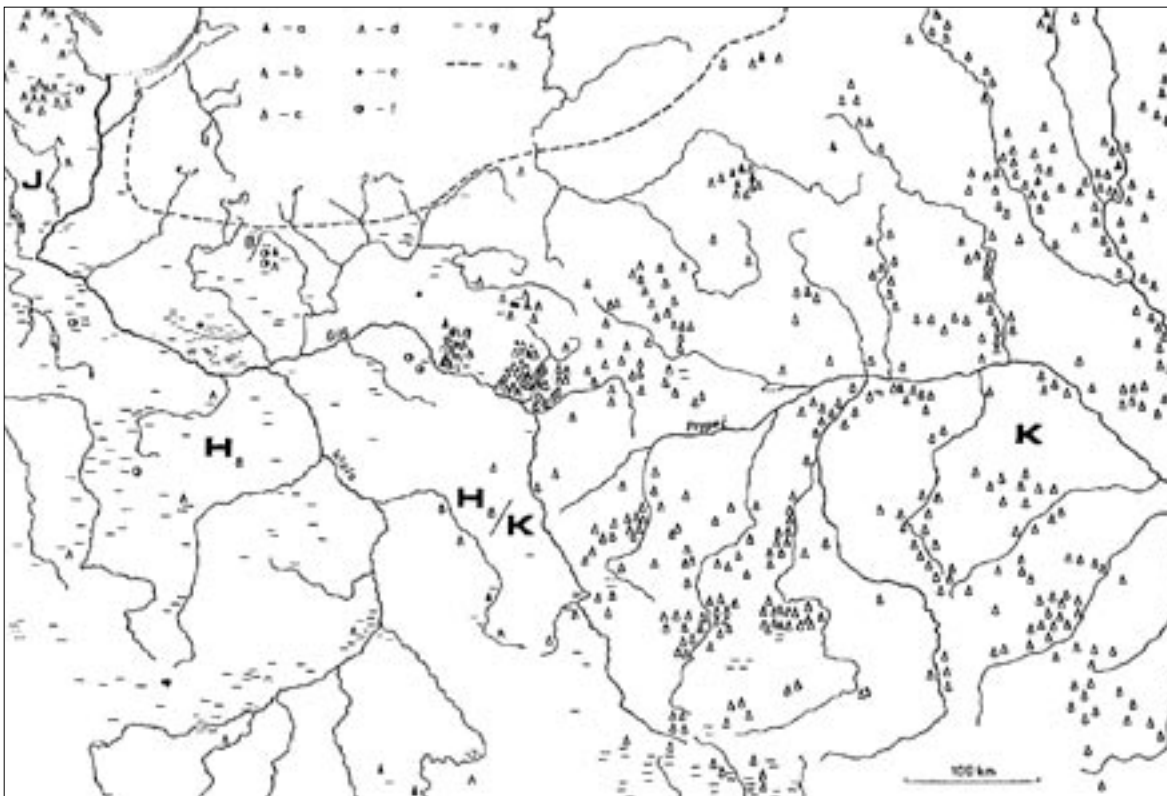
2.4. Pohřbívání v 9. až 10. století

Toto období je charakterizováno převládnutím kostrového pohřebního ritu. Tam, kde byla převzata západní forma křesťanství vázaná na Řím, rychle zmizela mohylová pohřebiště a byla nahrazena pohřebišti plochými – na rozdíl od území pokřesťených východní církví, která byla k mohylovým pohřebištím tolerantnější. Markantně se tento rozdíl projevuje ve sféře vlivu Polska, které přijalo západní křesťanství roku 966 a Ruska pokřesťeného roku 988. Dosti ostrou hranici zde tvoří řeka Bug (obr. 14).

Literatura: Zoll-Adamikowa 1996.

2.4.1. Moravští Slované

Přechod od žárového ke kostrovému pohřebnímu ritu nebyl u moravských a nitranských Slovanů jednorázovou záležitostí. Pro výstavbu nejstarších kostrových hrobů na mocenských centrech najdeme analogie v horizontu Biskupija – Crkvina na jadranském pobřeží z poslední třetiny 8. století. Teprve postupně přecházelo k tomuto ritu i ostatní obyvatelstvo. Zdá se, že některé vzory byly převzaty z prostředí ovládaného Avary a kulturně vyššího prostředí římských provincií. V konečném převládnutí nového ritu mohlo hrát roli

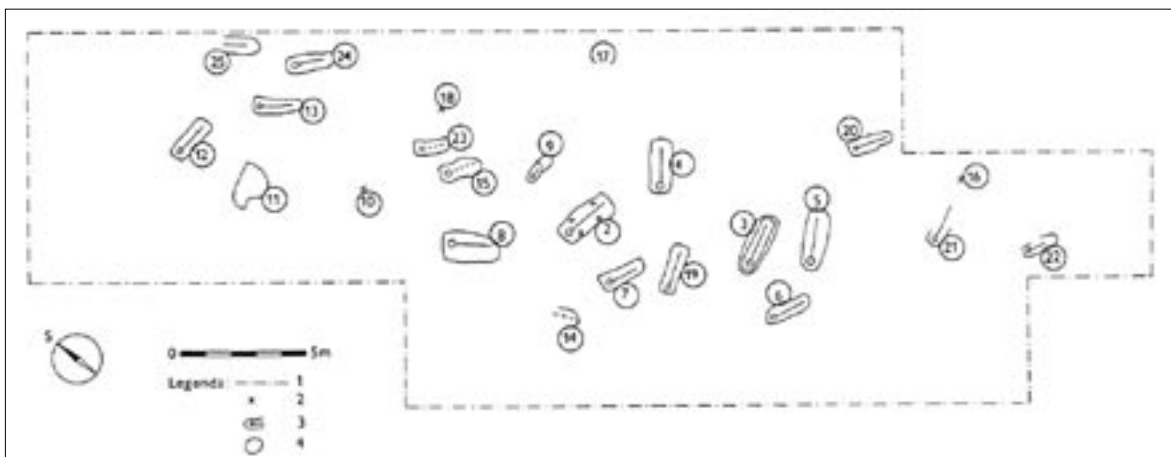
Obr. 14. Slovanská pohřebiště z doby od poloviny 10. do poloviny 12. století. Legenda: a-c – mohylová pohřebiště (a – žárová, b – birituální, c – kostrová), d – hroby uložené do starších mohyl, e-g – plochá pohřebiště (e – žárová, f – birituální, g – kostrová), h – severní hranice slovanského osídlení. Pramen: Zoll-Adamikova 1996, s. 82.

i křesťanství. Zdá se, že birituální pohřební ritus, jak ukazují i vikinská pohřebiště, neznamenal pro pohany problém. Teprve křesťanství striktně vyžadovalo pohřeb celého těla očekávajícího vzkříšení na „konci času“. Podle Zdenka Smetánky změna pohřebního ritu odrážela změny v celém společenském systému. Jestliže kremace představovala rychlý a definitivní odchod do jiného světa, pak inhumace znamenala, že mrtvý zůstával do jisté míry nablízku svému společenství, pomáhal zajistit kontinuitu míru a prosperity. Zvláště u jedinců s autoritou a významem pro společenství to bylo jistě žádoucí. Na podporu tohoto názoru lze také uvést, že pokud se od doby římské v některé společnosti praktikovala biritualita, pak inhumace byla zpravidla spojena s vyšším sociálním postavením zemřelých.

Přijetí křesťanství nebylo jednoduchou záležitostí. Aktem obrácení (konverze) a pokřtěním teprve začínal dlouhodobý a prakticky nekončící proces christianizace, kdy systém křesťanských hodnot po-

stupně prostupuje každodenní život. Změna žárového pohřebního ritu v kostrový nebyla asi velkým problémem, ani omezení a odbourání milodarů netrvalo dlouho (snad dvě generace), ale celá staletí se udržely pohřební rituály a jak ukazují písemné prameny z 11. století – i místa pohřbu.

Podle vnějšího vzhledu dělíme středohradištní pohřebiště (9. až první polovina 10. století) na pohřebiště s plochými hroby a na mohylníky. První skupina – pohřebiště s plochými hroby – má převahu, i když je pravděpodobné, že sem jsou zařazena pohřebiště původně mohylová, u nichž se mohyly nedochovaly. Někdy zde pozorujeme kumulaci kolem centrálního hrobu, jindy náběh k řadám. Úprava hrobových jam je rozmanitá. Většinou je půdorys obdélníkový se zaoblenými rohy, hloubka je závislá na pozdějších úpravách terénu, ale v některých případech dosahuje i přes 3 m. K úpravě hrobové jámy bylo někdy použito dřevo, jindy kameny. Občas se podaří objevit i zbytky rakve. Hroby s výklenky mají paralely na avarských pohřebištích, ale interpretovat je jako kulturní vliv Avarů by bylo zjednodušující, protože do kultury jak Avarů, tak i Slovanů se dostaly zprostředkovaně. Jako příklad středohradištního jihomoravského pohřebiš-

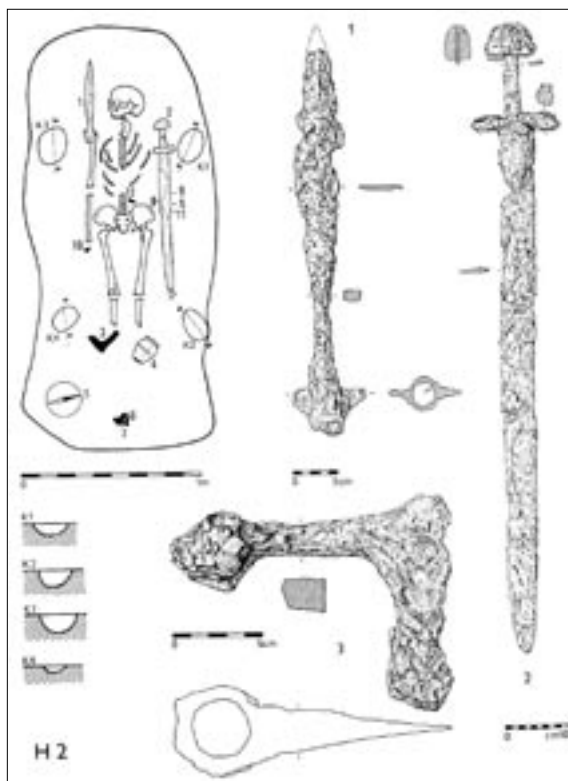
Obr. 16. Plán pohřebiště z 9. století u Morkůvek na Moravě. Kolem centrálního hrobu 2 byli pohřbíváni ostatní příslušníci komunity. Legenda: 1 – hranice zkoumané plochy, 2 – rozrušené hroby, 3 – hroby, 4 – zahloubené objekty. Pramen: Měřínský – Unger 1990, obr. 3.

Obr. 15. Takzvaný „Hotařský kopec“ u Morkůvek na Moravě, na němž bylo prozkoumáno pohřebiště z 9. století. Foto: J. Unger.

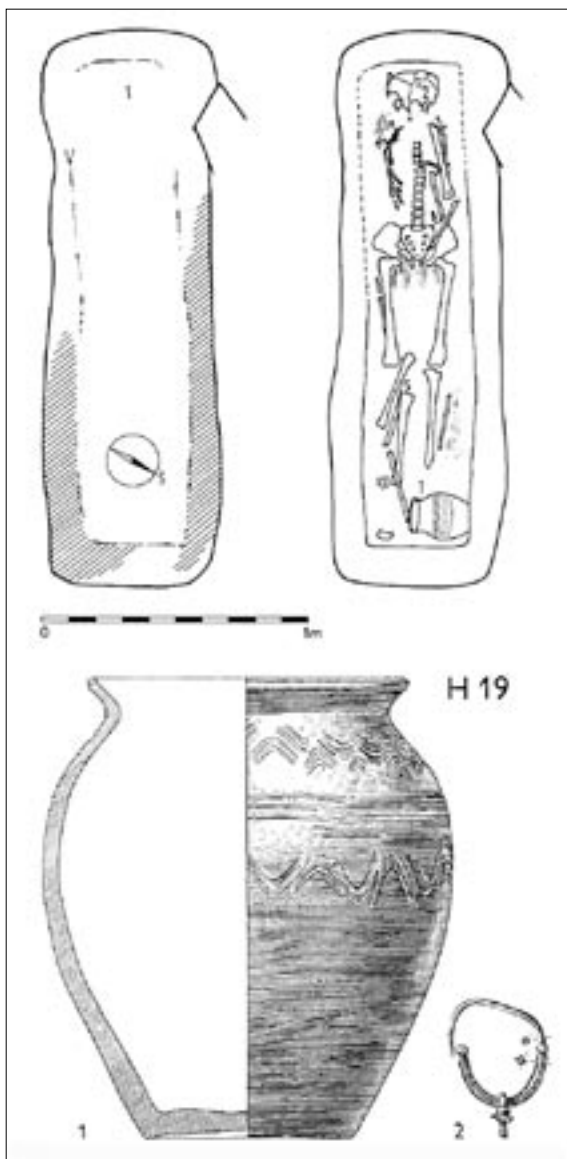
tě můžeme uvést „Hotařský kopec“ u Morkůvek, kde kolem hlavního hrobu (s mečem a dalšími zbraněmi) pohřbívala místní komunita v 9. století (obr. 15–19).

Středohradištní pohřebiště se nacházejí na centrálních hradiscích, na velkomoravských dvorcích, ale i při zemědělsko-pastevských či zemědělsko-řemeslnických a vojensko-strážních sídlištích. Poznatky o poslední skupině pohřebišt, známé dosud především díky výzkumům na předhradí „Pohanska“ u Břeclavi, obohatil výzkum v Olomouci-Nemilanech, kde takřka 19% jedinců bylo vybaveno zbraněmi – a to nejen meči, které se našly ve dvou hrobech, ale i šavli (svědčící o kontaktech s Maďary). Také pohřby koní doplňují naše představy o vybavení a funkci vojensko-strážního sídliště v předpolí mocenského centra. Jedná se samozřejmě jen o umělé dělení a v mnoha případech je přiřazení konkrétního pohřebiště k stanovené skupině problematické.

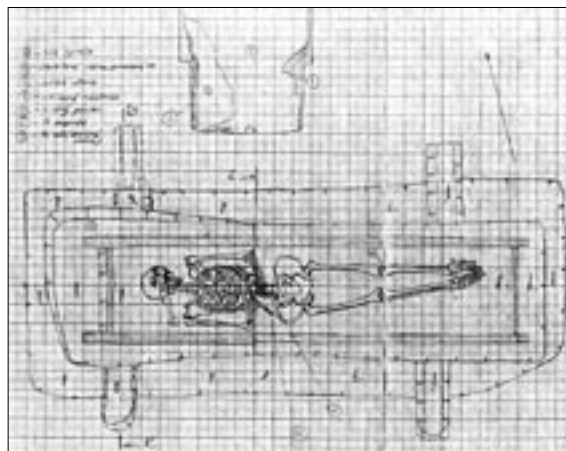
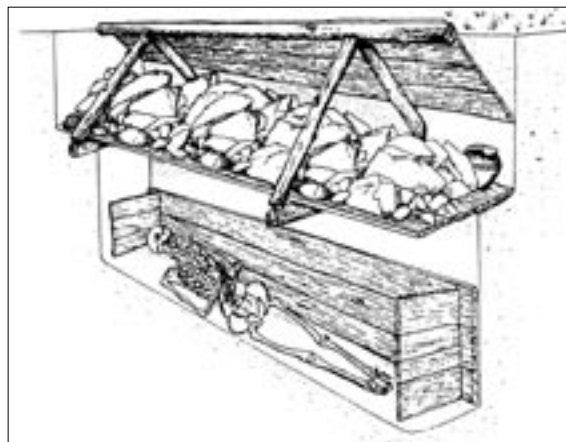
Obr. 17. Hlavní hrob na pohřebišti z 9. století u Morkůvek na Moravě vybavený mečem, kopím, sekerou, ostruhami, nádobou a dalšími drobnými předměty u pasu. Kůlové jamky K1–K4 jsou pozůstatkem konstrukce hrobové komory vyložené dřevem. Pramen: Měřínský – Unger 1990, obr. 5.

Mohylníky se dochovaly především v lesnatém terénu, kde nebyly zničeny pozdější kultivací půdy. Jednotlivé mohyly bývají většinou kruhového či oval-

Obr. 18. Hrob 19 na pohřebišti z 9. století u Morkůvek na Moravě. Pohřbená žena byla uložena do rakve, jejíž půdorys se při preparaci rýsoval. V rakvi se kromě bronzové náušnice našel i hrnec. Pramen: Měřínský – Unger 1990, obr. 13.

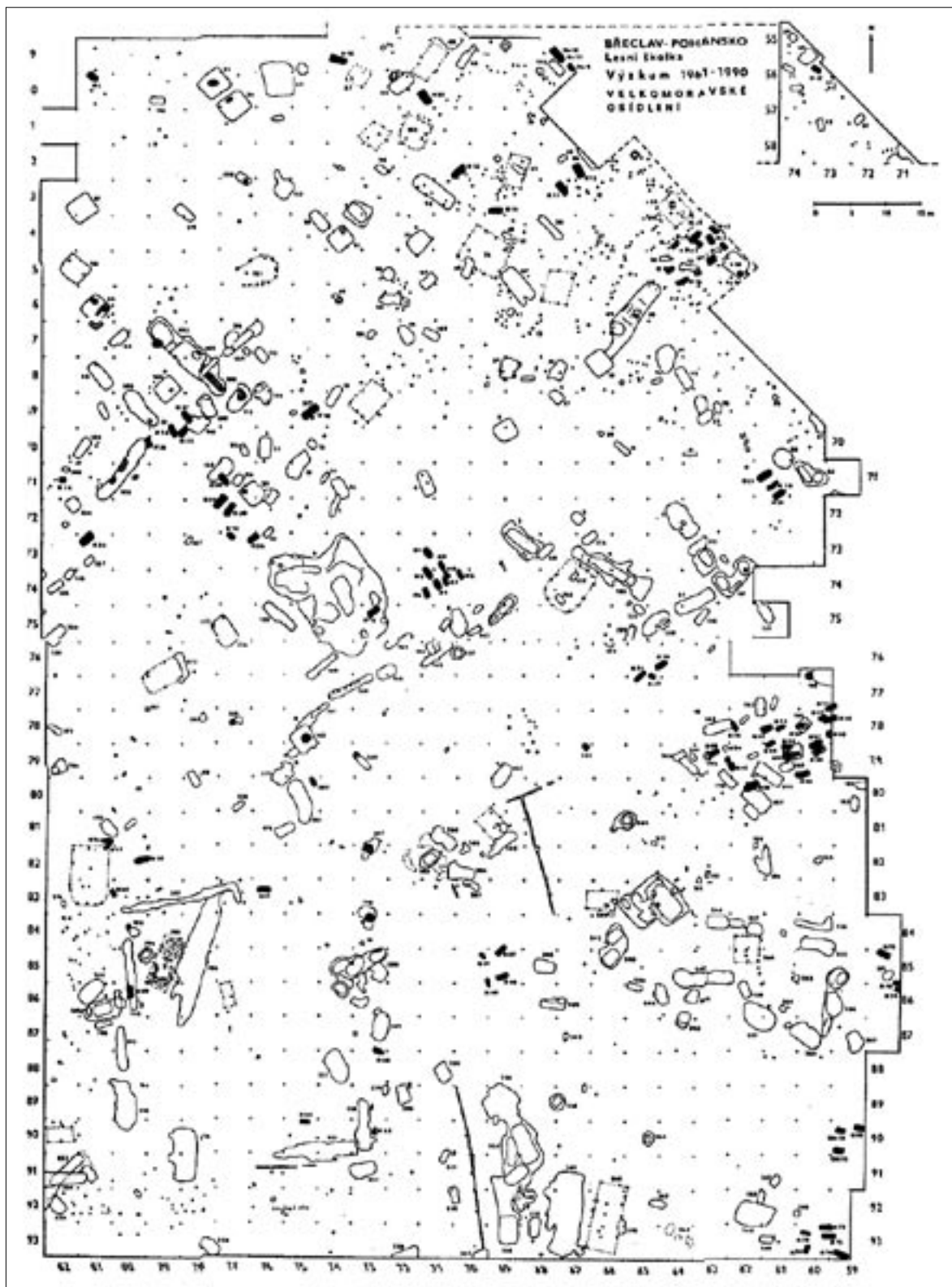
ného půdorysu. Průměr dosahuje 2 až 18 m a výška 0,5 až 6 m. V násypech se vyskytují stopy ohně a dřevěného vymezení pohřbu. Kostrové hroby pod mohylami leží buď na úrovni terénu, nebo v jamách pod mohylou. V některých případech mohly být kostrové hroby zapuštěny i do tělesa mohyly. Některá mohylová pohřebiště s žárovými i kostrovými hroby se udržela poměrně velmi dlouho (až do 10., ne-li do 11. století). Dokladem může být mohyla v trati „Starý háj“ u Lipové na Zlínsku, v jejímž tělese byly objeveny jak jamkové

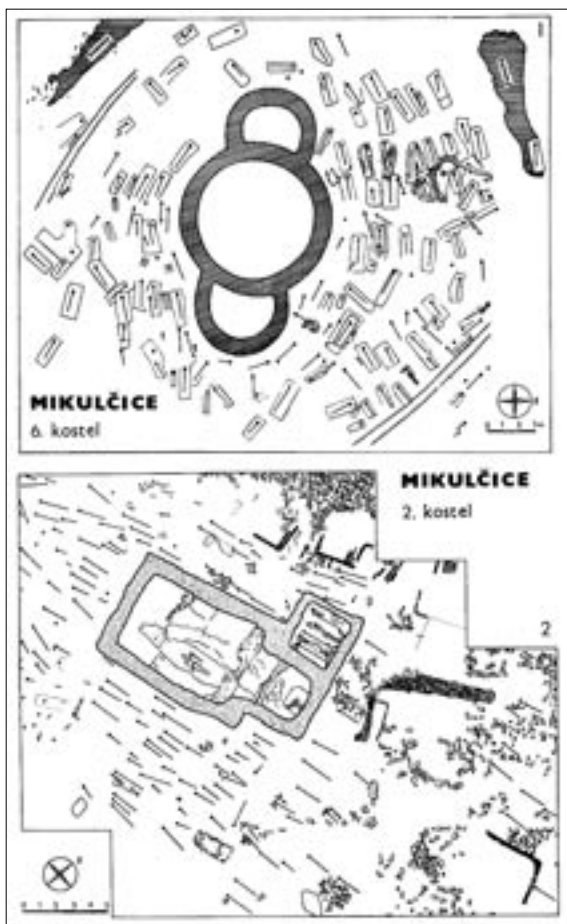
Obr. 19. Kresebná dokumentace a rekonstrukce hrobu z 9. století na pohřebišti u Modřic na Moravě. Kresba: P. Kos.

žárové pohřby, tak i zbytky spálených kostí uložených do násypu. Na úrovni terénu se našlo i žároviště. U některých mohyl na Zlínsku (například v Kostelci-Štípe) se na úrovni původního terénu našlo jen několik spálených kostí, atypických zlomků keramiky a železný předmět (snad přezka), takže jsou zatím nedatované.

Běžná orientace hrobů byla západ-východ, ale s celou řadou odchylek, které se vysvětlují rozdílným místem východu slunce během ročních období (astronomický výklad orientace hrobů), případně i orientací na krajovou dominantu. Běžná je poloha nazarů s pažemi podél těla a nohama vedle sebe, vyskytují se však i různé odchylky (poloha na boku, skrčená poloha). V hrobech se nacházejí jednak předměty související s oděvem a výzdobou zemřelého (přezky, nákončí opasků, náušnice, prsteny, náhrdelníky), jednak milodary (nádoby, zbraně). V hrobech se objevují i doklady pohřebních zvyků (vykuřování, pohřební hostina, rituální rozbíjení nádob, skořápky vajec).

Obr. 20. Plán odkryté plochy v areálu hradiska z 9. století „Pohansko“ u Břeclavi na Moravě. Vedle pozůstatků dosti intenzivního osídlení reprezentovaného různými jámami a zlábkami se nacházejí skupinky kostrových hrobů (vyznačeny černě). Pramen: Dostál 1988, obr. 6.

Obr. 21. Půdorys dvouapsidové rotundy (6. kostel) a 2. kostela na hradisku v Mikulčicích na Moravě z 9. století. Kostely jsou obklopeny hroby. Pouze v interiéru 2. kostela je jeden hrob s mečem v kostelní lodi a tři hroby v přístavku na severní straně. Pramen: Poulík 1975, obr. 15, 24.

Přijetí křesťanství se projevilo nikoli ve změně žárového pohřebního ritu v kostrový, neboť k němu docházelo postupně již dříve, ale především v přesunu pohřebních areálů do blízkosti sídlišť, nebo, lépe řečeno, přímo do nich. Nebylo to jen v případě hřbitovů kolem kostelů, ale i v sídlištních areálech mimo kostely. Dokladem těchto změn jsou rozsáhlé archeologicky prozkoumané plochy na Pohansku u Břeclavi, kde kostrové hroby leží většinou v malých skupinkách mezi sídlištními objekty (obr. 20). Tento způsob pohřbívání se však váže opět jen na mocenská a hospodářská centra. Ojedinelé hroby mezi sídlištními objekty však mohou odrážet i situaci, kdy lidé vytržení ze své komunity zemřeli v cizím prostředí, do něhož nebyli plně integrováni. Do souvislosti s přijetím křesťanství náleží i skutečnost, že na kostelních hřbitovech jsou pohřbeni muži zřejmě padlí v boji.

Alespoň u společensky výše postavených jedinců se prosazovala snaha převézt jejich těla k pohřbu do posvěcené půdy – možná z tohoto důvodu se u kostelů na mikulčických „Valech“ a také na Pohansku u Břeclavi nacházejí hroby s kostrami nesoucími známky smrtelných zranění. Ostatní obyvatelstvo i nadále pohřbívalo na pohřebištích oddělených od sídlišť a splynutí pohřebiště se sídlištěm trvalo ještě nejméně tři staletí, až do doby, kdy se vytvořila dostatečně hustá síť farních kostelů.

Nový jev v moravském prostředí 9. století představují kostelní hřbitovy vzniklé buď na starších pohřebištích (například ve Starém Městě „Na valách“), nebo kolem nově založených chrámů (obr. 21). Jsou dokladem křesťanského pohřebního ritu, který má svůj vývoj. V 9. století kolem kostelů pohřbívali především příslušníci komunit vázaných na mocenská centra (podobně jako v prostředí Franské říše před staletími). První generace pohřbívala ještě s četnými přídavky, ale jejich počet se postupně omezoval.

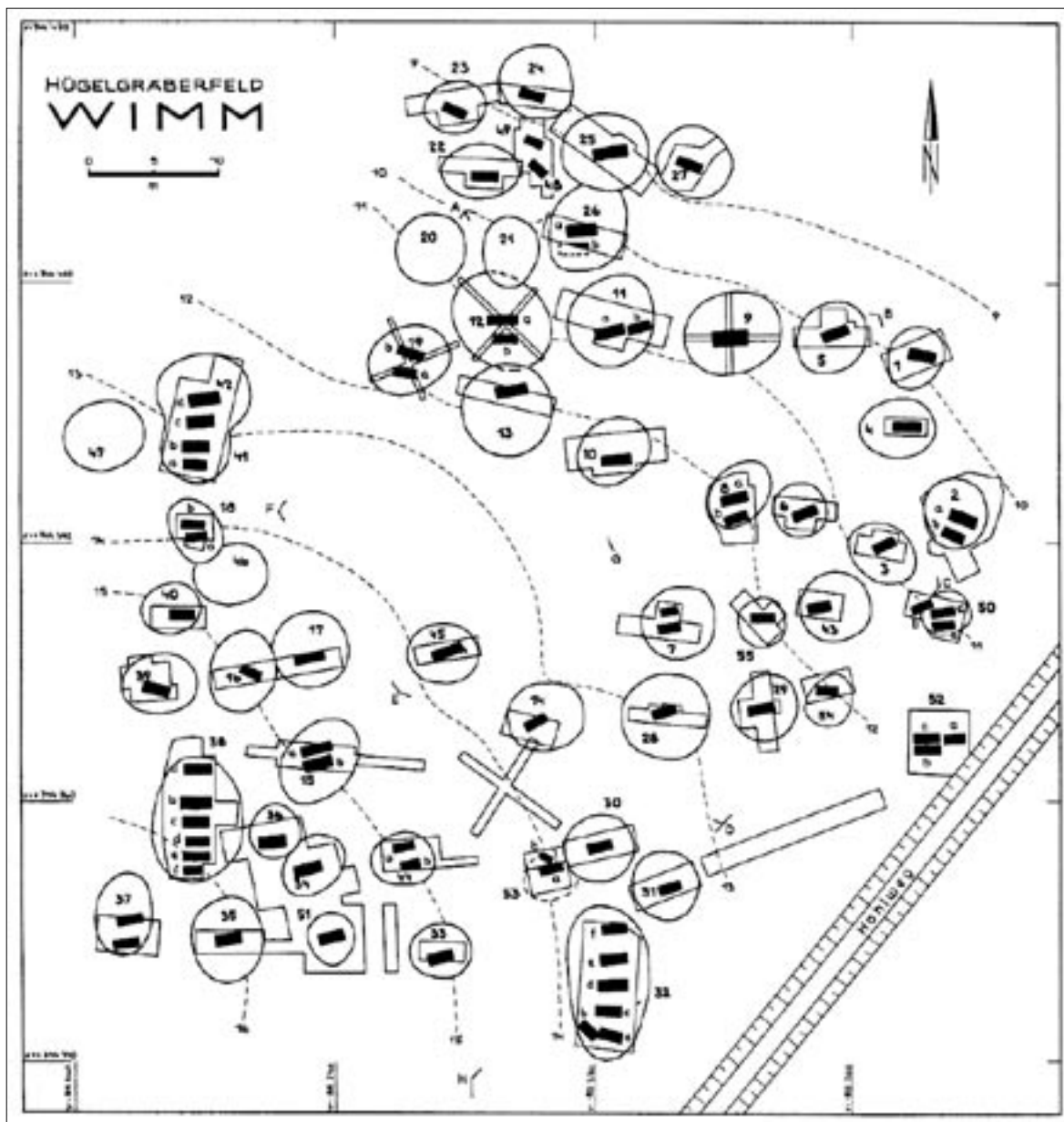
Zvláštní pozornosti si zasluhují hroby uvnitř kostela. Církev přísně rozlišovala pohřbívání na vysvěcené půdě kolem kostela a pohřbívání v interiéru kostela. Zatímco pohřbívání u kostela se stalo povinností, pohřby v interiéru se omezovaly na výjimky (kněží, biskupové, mniši a privilegovaní laici). Od 7. století býval na synodách opakovaně vyhlášován zákaz pohřbívání v kostelích (Braga 563, Nantes 658, Mohuč [Mainz] 813, Tribur 895, Nantes 900), z něhož byli vyjmuti biskupové, opati, kněží a zbožní laikové (jimiž byli myšleni patroni kostela).

Důležité výsledky vyplývající ze zpracování kosterního materiálu z velkých středohradištních pohřebišť jsou obsaženy v celé řadě prací; shrnutí poznatků provedli Milan Stloukal a Luboš Vyhnánek (1976).

Literatura: Dohnal 1980, Dostál 1966, 1980, 1982, Galuška – Dufka 1991, Galuška – Lutovský 1993, Kaloušek 1971, Kavánová 1993, Klanica 1990, Koziak 2001, Měřínský – Unger 1990, Smetánka 1995, Stloukal – Vyhnánek 1976, Staššíková-Štukovská 2001, Stuchlík – Unger 1987.

2.4.2. Slované na území dnešního Rakouska

Z území dnešního Rakouska známe mnoho dokladů slovanského osídlení v 9. století. Například

v Lesní čtvrti (Waldviertel) a části Mlýnské čtvrti (Mühlviertel) jsou mohylová pohřebiště velmi podobná těm, která známe z jižních Čech a jižní Moravy. Výzkumy na těchto pohřebištích, například u Wimmu, odhalují pod mohylami hrobové jámy obložené kameny s nebožtíky uloženými v dřevěných rakvích (obr. 22). Vzhledem k vlastnostem půdy jsou jak kosterní pozůstatky, tak i kovové předměty často stráveny. V některých hrobech se zachovaly součásti oděvu, šperk a různé přídavky. V Podunají východně od Enže (Enns) a v části Dolního Rakouska (Niederösterreich) jižně od Dunaje leží plochá pohřebiště.

Obr. 22. Schematický plán výzkumu slovanského mohylového pohřebiště u Wimmu v Rakousku. Ovály znázorňují půdorys mohyl, černé obdélníčky hroby a pravidelné útvary archeologické sondy. Pramen: Friesinger 1984, Taf. 2.

Zemřelí zde bývali pohřbeni do obdélných jam v dřevěných rakvích. Hroby žen obsahují šperky z bronzu, mosazi a vzácně i stříbra, skleněné korálky a přesleny. V mužských hrobech se nacházejí nože, očílky s křesacími kameny, šípky, sekery a kopí. Časté jsou zvířecí kosti. Třetí skupina hrobů se rozprostírá ve Vinné čtvrti (Weinviertel) a navazuje na moravská pohřebiště. Oproti předchozím skupinám je zde více zbraní

a častější zranění na kostech. Proces christianizace je doložen kostelními hřbitovy.

Literatura: Friesinger 1984, Justová 1990.

2.4.3. Slované na území dnešního Slovenska

Pohřební ritus slovanského obyvatelstva na území dnešního Slovenska, respektive na Nitransku, se v 9. století nelišil od způsobu pohřbívání na Moravě. V odlehlejších územích na severu a východě se však pohřbívalo žárovým způsobem na mohylnících. V 10. století po rozpadu Velkomoravské říše je na některých pohřebištích zřejmé přežívání původní

populace beze změn. Na jiných pohřebištích se projevuje přítomnost maďarského etnika a postupně při splývání s místním obyvatelstvem se vytváří tzv. belobrdská kultura. Příkladem dobře zpracovaného pohřebiště, na němž se tento vývojový trend projevuje, jsou i Čakajovce. Na pohřebišti z 10. až 11. století se 417 pohřbenými z Malých Kosih u Nových Zámků se Marie Vondráková (1996) pokusila vysledovat na kosterním materiálu podíl slovanského a maďarského etnika a jeho proměny v průběhu několika generací. Podařilo se jí doložit jak umělou deformaci lebky, tak i symbolickou trepanaci.

Literatura: Hanuliak 1994a, 2000, Hanuliak – Rejholcová 1999, Rejholcová 1990, Štefanovičová 1989, Vondráková 1996.

2.5. Pohřbívání v 11. a 12. století

V tomto období došlo k celé řadě podstatných změn charakterizovaných postupnou unifikací pohřebního ritu s minimem milodarů a zakládáním kostelních hřbitovů. Pozoruhodná jsou i demografická pozorování. Podle údajů publikovaných Klausem Simonem (1988), který provedl antropologickou analýzu pohřebiště z 11. a 12. století v Schirmenitz v Sasku, se zdá, že dožitý věk do jisté míry souvisí se sociálním postavením zemřelého (viz 3.1.3. Kupci, řemeslníci a obyvatelé měst). Na tomto pohřebišti bylo zjištěno, že dospělí se dožívali průměrného věku 34,5 let (muži 37,6, ženy 30,7 let). V sledované populaci se nejnižšího věku dožívali lidé v době kolem roku 1100 a v první polovině 12. století (ženy jen 24,2 let). V téže době poklesla i průměrná výška postavy ze 167 na 159 cm a na kostech jsou velmi časté defekty. Při srovnání se situací ve střední Evropě (mezi Durynským lesem, Krušnými horami a Baltským mořem) klesá průměrný dožitý věk venkovského obyvatelstva z 39 let v roce 800 na 34 let v první polovině 12. století. Jako jeden z faktorů snižování dožitého věku se uvádějí i změny podnebí – zhoršování počasí po klimatickém optimu v 8. století. Tyto údaje budou však vyžadovat další srovnávací studie. Od poloviny 12. století se věk

zvyšoval a v první polovině 13. století dosahoval již 37 let. Prodloužení dožitého věku venkovské populace od druhé poloviny 12. století se vysvětluje konsolidací poměrů a zvýšením produktivity v zemědělství.

Literatura: Simon 1988.

2.5.1. Čechy

Zatímco v západní Evropě je pro 11. až 12. století charakteristické pohřbívání na kostelních hřbitovech, v Čechách existovala řadová pohřebiště; známe je díky větším archeologickým výzkumům především z Lahovic (395 hrobů s 435 jedinci) a Radomyšle (463 hrobů s nejméně 729 jedinci). Tato řadová pohřebiště nahradila starší středohradištní, pro něž je charakteristické skupinové pohřbívání. Jsou tedy svědectvím rozvolnění rodových vazeb. Kostelní hřbitovy jsou v této době častější v Čechách než například na Moravě, což je odrazem pevnější struktury církevní organizace vázané od roku 973 na pražské biskupství. V pohřebním

ritu, především u venkovského obyvatelstva, přežívalo ještě mnoho z pohanských tradic. Již při převozu těla sv. Vojtěcha z Hnězda (Gniezno v Polsku) do Prahy roku 1038 vyhlásil Břetislav I. takzvaná statuta, v nichž je podle Kosmy uvedeno: „*Rovněž ti smělcí, kteří pochovávají své mrtvé v polích nebo lesích, ať zaplatí arcijáhnů vola a tři sta peněz do důchodu knížecího, mrtvého však ať pochovají znova na hřbitově věřících*“ (Kosmas 1949, s. 143). Ještě i kníže Břetislav II. vydal brzy po svém nastolení 14. září 1092 nařízení, jak je známe z Kosmovy kroniky. Nemalá část se týkala právě pohřebního ritu. Kníže zakázal „*(...) pohřby v lesích a na polích, hry (představení), která konali na rozcestích a na křižovatkách jako pro odpočinutí duší, a konečně bezbožné hry, které provozovali nad svými mrtvými, volající prázdné stíny a majíce škrabošky na tvářích (...)*“ (Kosmas 1949, s. 143).

Inventář mladohradištních hrobů není příliš bohatý a někdy bývá vysvětlován jako doklad společenské nivelizace venkovského obyvatelstva; zdá se však, že jak náhrobní kameny, tak i rozборы některých pohřebišť (například v Praze-Motole) jsou svědectvím diferenciací venkovského společenství. Charakteristické esovitě záušnice i mince ve funkci obolu mrtvých se v Čechách vyskytují méně často než na Moravě.

Literatura: Frolíková-Kaliszová 2000, Krumphanzlová 1966, Nechvátal 1999.

2.5.2. Slovensko

Na Slovensku dochází v 11. století k unifikaci kultury, která se projevuje na řadových pohřebištech přítomností esovitých záušnic i mincí ve funkci obolu mrtvých. Přitom starší mince z 10. století se do hrobů dostávají především jako přívěsky na hrdle. Pohřbívání na celé řadě pohřebišť z předchozího století pokračuje, ale postupně ubývá předmětů v hrobech a pohřbívání se přesouvá na kostelní hřbitovy. Speciálně se problematikou a interpretačními možnostmi hrobového inventáře zabýval v celé řadě prací Milan Hanuliak.

Na některých pohřebištech, především na Slovensku, vzácněji i na Moravě (Kníničky, Místřín, Nová Dědina) a v Čechách (Radomyšl), byly některé hroby kryty velkými náhrobními kameny, v některých případech s vytesaným křížem nebo jinou značkou.

Účelem těchto náhrobníků bylo označit vyšší sociální postaveného v rámci komunity. Tento výklad podporují zvláště značky, z nichž některé mohou mít vazbu na pozdější šlechtické znaky.

Literatura: Hanáková – Sekáčová – Stloukal 1984, Hanuliak 1999, 2000, Ruttkaý 1996, 2000.

2.5.3. Polsko

V 11. století převládá na dnešním polském území pohřbívání kostrové, ale z hlediska úpravy hrobů lze vydělit dvě oblasti. Na severu a východě převládá pohřbívání pod mohylami, kdežto na západě se již objevují plochá kostrová pohřebišť. Ve 12. století se pohřbívání přesouvá ke kostelům.

Od doby, kdy Helena Zoll-Adamiková zpracovala časně středověká pohřebišť, vyšlo v Polsku množství důležitých prací o pohřebním ritu s velmi zajímavými výsledky. Kritické zhodnocení hlavních trendů i konkrétních projevů pohřebního ritu najdeme v práci Leszka Kajzera. Speciálně se touto problematikou zabývaly i některé konference, z nichž vyšly pozoruhodné sborníky.

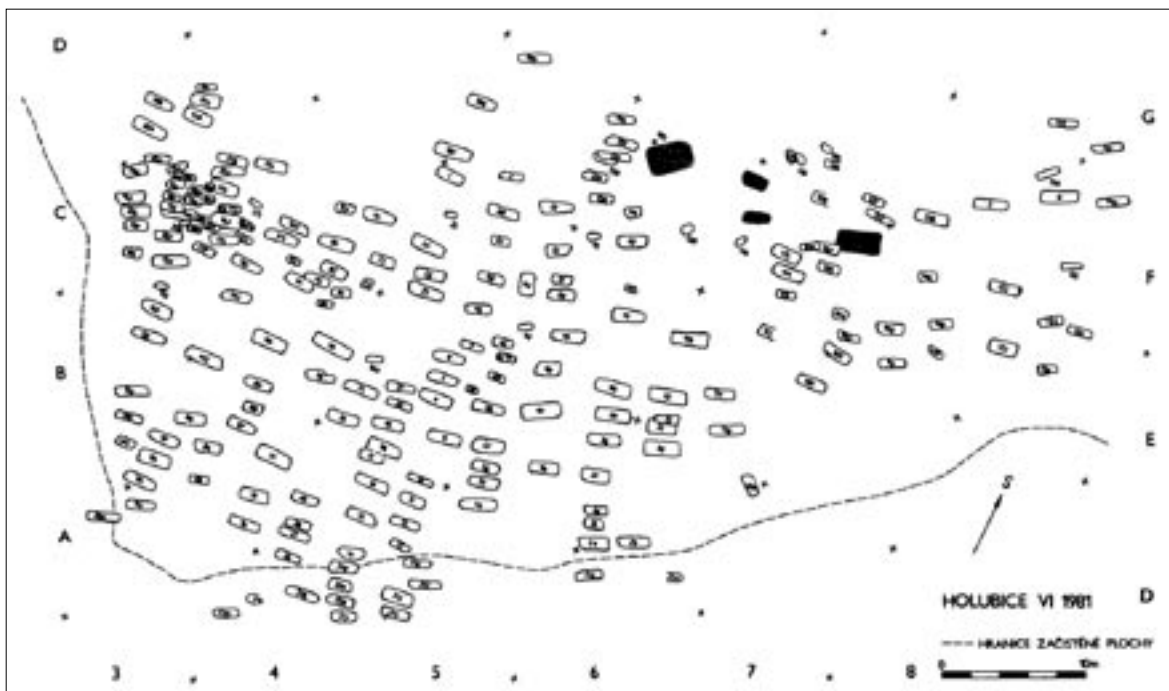
Literatura: Kajzer 1996, Wrzesinski 1995, 2000, Zoll-Adamikowa 1966, 1971, 1997, 2000.

2.5.4. Morava

Na Moravě známe pohřební rítus díky archeologickým výzkumům celé řady pohřebišť (například Mušov – 230 hrobů, Holubice – 211 hrobů, Předmostí – 140 hrobů, Jířkovice – 110 hrobů). Od druhé poloviny 10. do první poloviny 13. století je na Moravě známo celkem 237 lokalit (obr. 23).

Venkovská pohřebišť můžeme z chronologického hlediska rozdělit do několika skupin. Především jsou to pohřebišť rozvíjející se především ve střední době hradištní a v 11. století dožívající. Druhou skupinu tvoří pohřebišť, na nichž se pohřbívalo jak ve střední, tak i v mladší době hradištní a nakonec pohřebišť, jejichž počátky spadají do 11. století.

Vedle ukládání nebožtíků na řadových pohřebištech v 11. století dožívá ještě mohylové pohřbívání.

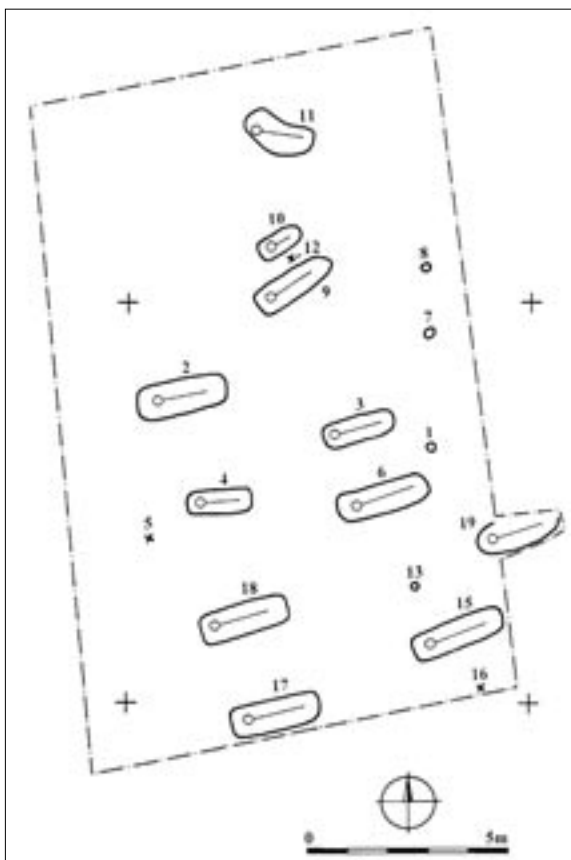
Obr. 23. Plán mladohradištního pohřebiště z 11./12. století u Holubice na Moravě. Starší středohradištní hroby jsou vyznačeny černě. Zvláště v centrální části jsou zřetelné řady hrobů táhnoucí se od severu k jihu. Pramen: Geisler 1986, tab. XXXVI.

V 11. a 12. století se však pohřbívalo i kolem kostelů – jak kolem starších z 9. století, tak i kolem kostelů nově postavených. Na Moravě do první skupiny patří nejen velký hřbitov v Sadech u Uherského Hradiště s 856 hroby datovanými do 11. až 12. století, ale i další hřbitovy na mikulčických „Valech“ a patrně i ve Znojmě-Hradišti. Nové hřbitovy vznikaly i kolem nově postavených chrámů – například v Pustiměři, kde některé hroby ležely pod kamennými plotnami (obr. 24). Od 11. století vznikaly na Moravě kláštery (Rajhrad 1048, Olomouc 1077–1078, Třebíč 1101), které se stávaly vyhledávaným pohřebním místem. Také z tohoto období, kdy naprosto převažují pohřebiště prostorově oddělená od venkovských sídel, jsou známy hřbitovy na mocenských opevněných centrech – jak u kostelů (například Vysoká zahrada u Dolních Věstonic), tak i nevázaná na známé kostely (například Radslavice-Zelená hora).

Hrobové jámy jsou běžně orientovány ve směru západ-východ, ovšem s různými odchylkami, přičemž západovýchodní orientace je na Moravě pravidelnější než v předchozím období. Hroby bývají také různě upraveny kameny a dřevem. Zemřelí leželi v natažené

Obr. 24. Část hřbitova u rotundy v Pustiměři na Moravě. V pozadí je kamenná náhrobní deska. Foto: Archiv Archeologického ústavu AV ČR v Brně č. 20845/6.

Obr. 25. Schematický plán části mladohradištního pohřebiště zkoumaného roku 2000 u Divák na Moravě – v rámci školního antropologicko-archeologického výzkumu Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Hroby v hrobových jamách jsou označeny tak, že kroužky znázorňují polohu hlavy. Jednoduchými kroužky je znázorněna situace narušených hrobů. Ležatými křížky je znázorněna poloha starších objektů a stojatými křížky síť pro zaměření. Kresba: J. Unger.

poloze nznak s rukama podél těla, existují však četné odchylky (poloha na boku, skrčená poloha, poloha na břichu, ruce na prsou, pokrčené dolní končetiny). Byli uloženi někdy v rakvích, častěji bez rakví. Na povrchu byly hroby asi nějakým způsobem označeny.

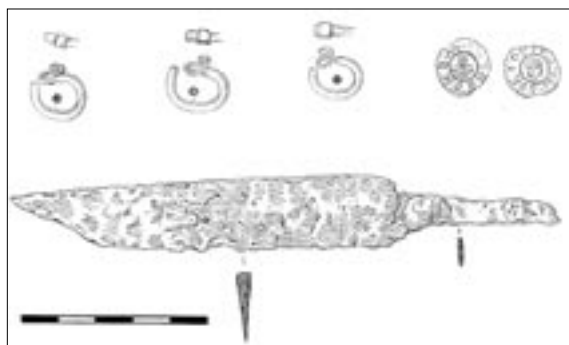
Ve srovnání s předchozím obdobím bývá v hrobech méně předmětů; lze je rozdělit na dokladové (šperky, součásti oděvu a obuvi) a rituální (milodary). Jeden a týž předmět může být někdy použit jako dokladový a jindy jako milodar. Předměty z hrobů můžeme také rozdělit na šperky, doklady věrských představ (pohanské přežitky a křesťanské symboly), součásti oděvu a obuvi, zbraně a předměty běžné potřeby. Mezi doklady věrských představ patří mince, které se do hrobů dostávaly ve funkci obolu mrtvých. Tyto mince mohly souviset s přechodovým rituálem a mít funkci

Obr. 26. Fotografická dokumentace hrobu muže na mladohradištním pohřebišti u Divák na Moravě. Foto: J. Unger.

Obr. 27. Fotografická dokumentace dislokované lebky na mladohradištním pohřebišti u Divák na Moravě. Foto: J. Unger.

Obr. 28. Kresbohá dokumentace některých nálezů z hrobů na mladohradištním pohřebišti u Divák na Moravě – nůž, bronzové esovitě záušnice a denár ve funkci obolu mrtvých. Kresba: A. Krechlerová.

viatika („cestovné do světa mrtvých“), dále mohly sloužit jako ekvivalent naturálních milodarů, k antivenantským opatřením a jako devocionální ochranná výbava. Mince se vzácně objevují již v hrobech středohradištních (Mikulčice), ale běžnější jsou v období od první poloviny 11. do přelomu 11. a 12. století, i když

se vyskytují i dále ve 13. a dalších staletích. Důležité je, že mince v hrobech jsou svědectvím ekonomických změn v 11. století, kdy obyvatelstvo již odvádělo daně v peněžní formě a mince byly i ve venkovském prostředí běžně dostupné. Dalším typickým předmětem z hrobů jsou esovité záušnice tvořící ozdobu hlavy žen a dívek (častěji na Moravě než v Čechách). Kromě toho se v hrobech nacházejí prsteny a náhrdelníky ze skleněných, kamenných, jantarových, hliněných, bronzových i stříbrných korálek. Nádoby jsou méně časté, ale nikoli ojedinělé. K nálezům z hrobů patří i skořápky vajec, v ojedinělém případě (Velké Hostěrádky) dokonce se zbytky malování (kraslice). Ze zvířecích kostí jsou nejčastější kůstky z kura domácího (obr. 25–28).

Z demografického zpracování kosterního materiálu 11. až 12. století na Moravě vyplývá, že poměr mezi dospělými a nedospělými jedinci je 3:7. První maximum úmrtnosti populace spadá do věku od půl roku do šesti let, druhé maximum do věku 41 až 50 let. U žen má úmrtnost dva vrcholy: jednak ve věku 21 až 40 let a potom ve věku 51 až 60 let. Průměrná střední délka života celé populace se podle dosavadních znalostí pohybuje kolem třiceti let, což koresponduje s poznatky ze širšího středoevropského prostoru.

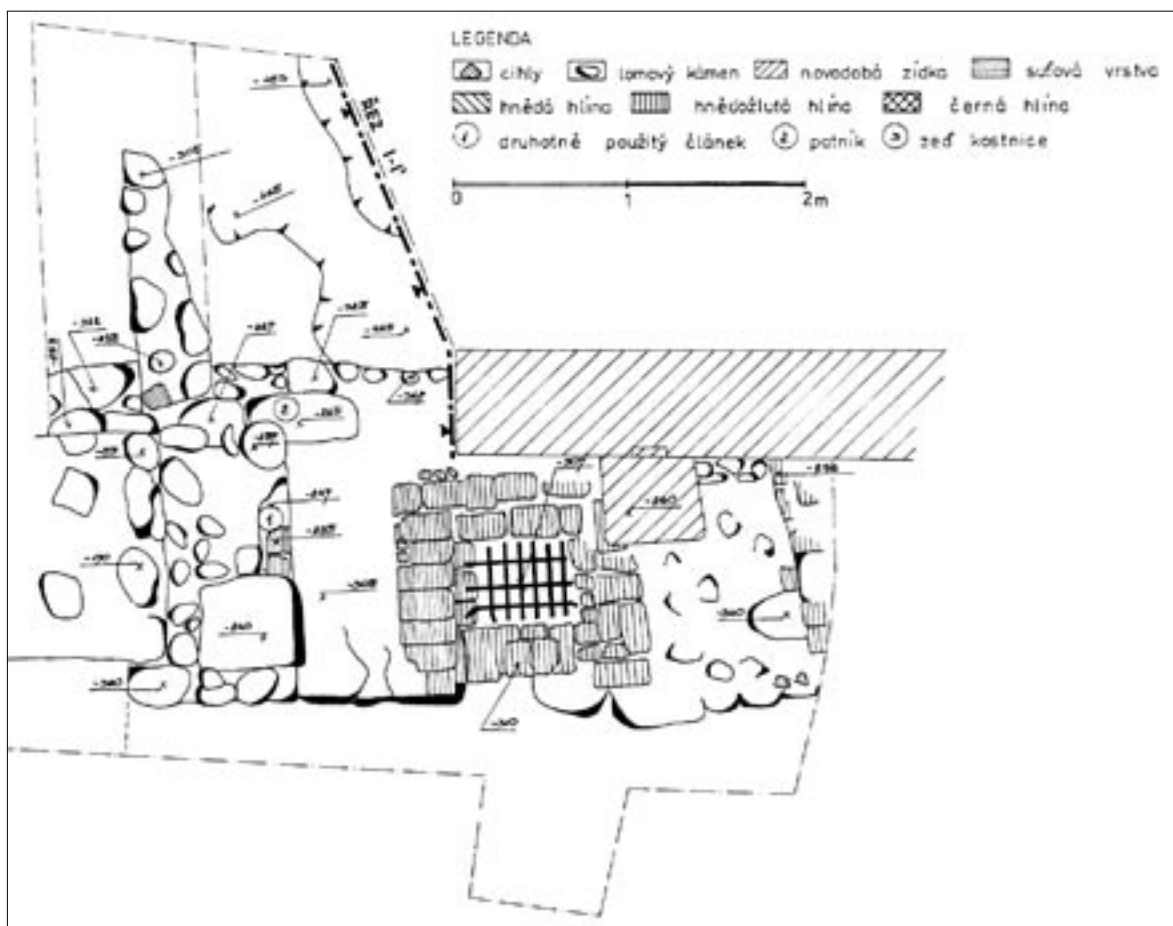
Literatura: Hanuliak 1994, Illi 1992, Klápště 1999, Krumphanzlová 1997, Lutovský 2001, Měřínský 1997, Nechvátal 1997, Simon 1988, Staňa 1993, Unger 1992, Živný 2000.

2.6. Pohřbívání ve 13. až 16. století

Pohřební ritus venkovského poddanského obyvatelstva od 13. století kontrolovala církev, která k tomu měla dostatečné prostředky, zvláště po reorganizaci farní sítě s množstvím malých farností. Pohřbívalo se zásadně u farních kostelů, na vymezeném a posvěceném prostoru (*locus sacer*), do něhož se vcházelo vstupem, někdy opatřeným jámou krytou mříží, která měla jak praktický, tak i magický význam (obr. 29). Na jižní Moravě se jí podařilo objevit při výzkumu opevněného kostela v Kurdějově u Hustopečí (obr. 30). Středověké hřbitovy však vypadaly podstatně jinak než dnes. Jejich plocha byla víceméně volná, porostlá trávou a snad jen tu a tam stál dřevěný kříž. Jednotlivé hroby se staly po nějaké době anonymní a na pohřbené se pohlíželo jako na kolektiv, který vstane z mrtvých v den Posledního soudu. Zemřelí bývali ukládáni do hrobů orientovaných podle osy kostela, tedy ve směru západ-východ s možnými odchylkami zvláště u kněžiště. Hloubka hrobů byla různá, ale od 14. století bývala upravována předpisy, podle nichž nad víkem rakve měl být minimálně 1 loket zeminy (40–70 cm) nebo hloubka jámy měla dosahovat 7 mužských stop (*Manns Shuh*), což by bylo kolem 2 m. Tyto předpisy se však vždy nedodržovaly, jak vyplývá například ze zprávy, podle níž se roku 1491 ve švýcarském Winter-

Obr. 29. Hřbitov na vyobrazení „tance mrtvých“ z 15. století obsahuje důležité součásti středověkého hřbitova: ohradní zeď vymežující posvěcené místo, vstup do areálu hřbitova přes mříže zvané „curifraga“, jež sloužily ochraně hřbitova před démony, ale i před dobytkem, kostnici s vystavenými lebkami a vlevo sloup s lucernou a světlem. Na vyobrazení chybí kostel, který býval jádrem hřbitova. Pramen: Illi 1992, Abb. 23.

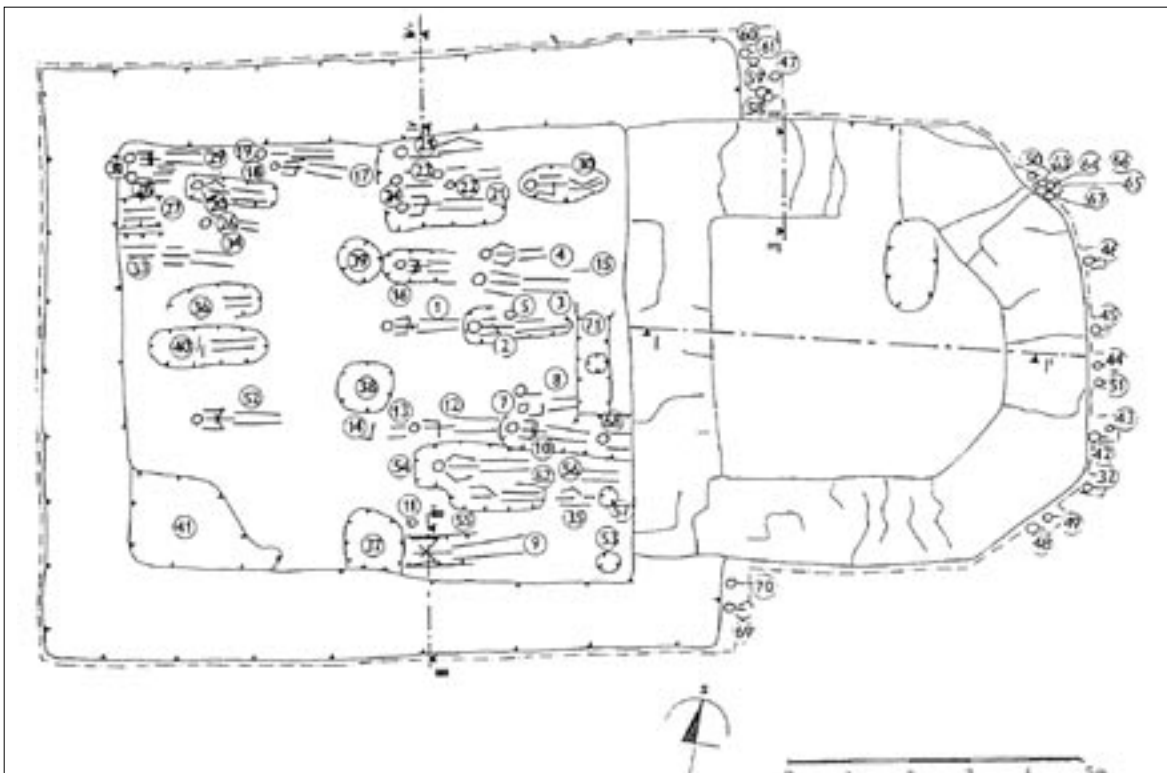
thuru dostal do vězení hrobník za to, že nedodržel míru. Je ovšem otázkou, jakou míru vlastně nedodržel. Rakev tehdy nebyla běžnou záležitostí, takže někdy pohřbili nebožtíka na prkně, jindy přímo do země a v některých případech do staršího hrobu. Poslední tři způsoby mohou odrážet nižší sociální status zemřelého. Tělo bývalo položeno naznak s rukama na břiše nebo na prsou. V hrobech se nenacházejí žádné předměty, s výjimkou součástí oděvu (přezky opasku) a ozdob hlavy (bronzové drátky). Železné předměty (jako nože nebo nůžky) jsou dokladem pověřených praktik a obvykle se nacházejí v hrobech žen zemřelých brzy po porodu. Jejich účelem bylo snad symbolické odstříhnutí nebo odříznutí matky od živého dítěte. V některých hrobech se i nadále nacházejí mince. Jako příklad pohřebního ritu na venkovských sídlištích této doby mohou sloužit částečně prozkoumané hřbitovy na zaniklých vsích Narvice u Pohořelic nebo Koválov u Žabčic na jižní Moravě (obr. 31–34).

Na dánském klášterním hřbitově v Aebelholt se podařilo podle zvláštní polohy skeletu identifikovat

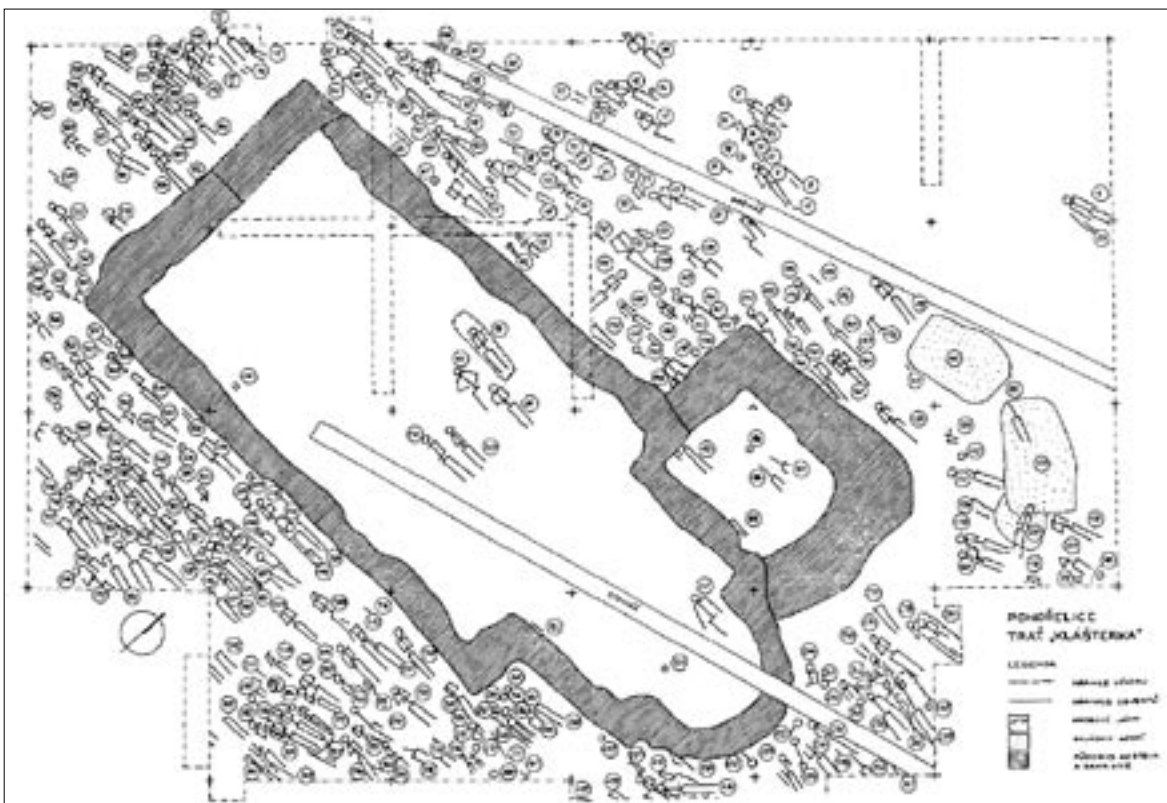

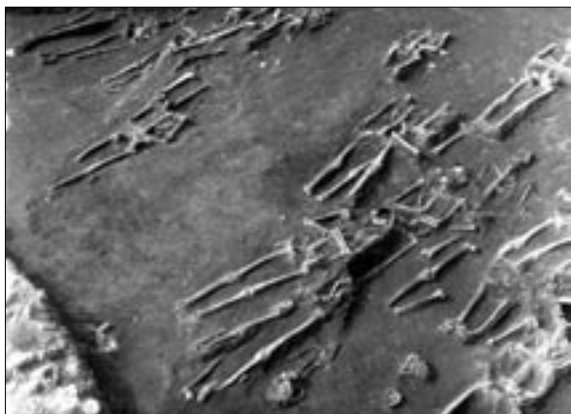
Obr. 30. Kreslebná a fotografická dokumentace mříže zvané „curifraga“ patrně z 16. století nad jámou ve vstupu do areálu opevněného kostela v Kurdějově na Moravě. Kresba a foto: J. Unger.

hrob zdánlivě mrtvého muže. Na základě podrobného výzkumu lebky se dospělo k závěru, že muž trpící bolestivou nemocí byl ve středověku léčen utišujícími prostředky, které způsobily jeho zdánlivou smrt, z níž se probral až v hrobě.

Obr. 31. Plán kostela a části hřbitova z 13.–15. století, jež byly odkryty na zaniklé vsi Koválov u Žabčic na Moravě. Některé hroby uvnitř kostelní lodi byly porušeny stavbou kostela, a jsou tudíž starší. Pod kněžištěm se nacházela kostnice. Pramen: Měřínský – Unger 1983, obr. 3.

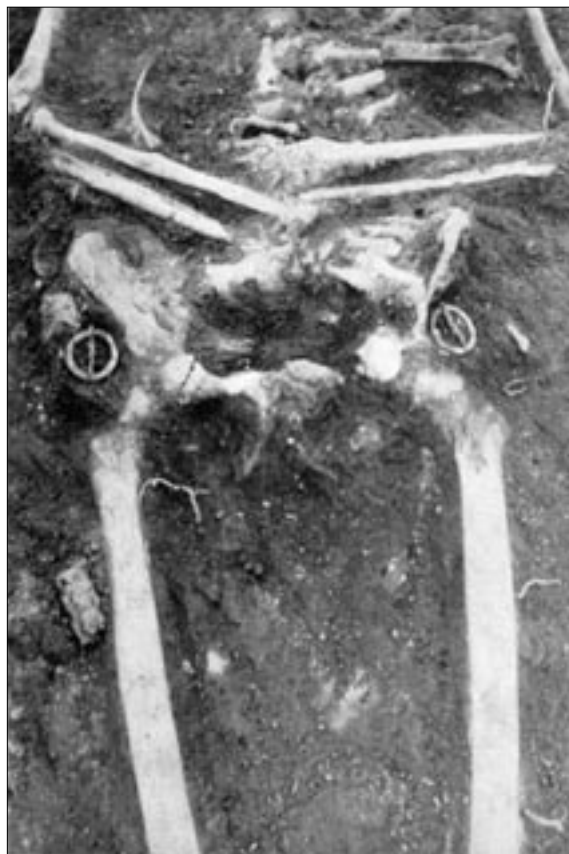

Obr. 33. Část archeologicky zkoumaného hřbitova z 13.–15. století u kostela na zaniklé vsi Narvice u Pohořelic na Moravě; patrná je velká hustota hrobů i jejich vzájemné porušování. Foto: J. Unger.

Pohřbívání na vymezené, ale brzy příliš těsné ploše hřbitova si vynutilo řešení způsobu, jak nakládat s kosterními pozůstatky z narušených hrobů. I když z písemných pramenů víme, že povalující se lidské kosti nebyly na středověkých hřbitovech žádnou zvláštností, kosti z narušených hrobů se ukládaly do jam vykopaných na okraji hřbitova. Tento případ je znám ze hřbitova v zaniklých Narvicích. Jiným řešením bylo vybudování kostnice pod presbytářem; známe je ze zaniklého Kovalova. Nejkultivovanější způsob ukládání kostí z narušených hrobů umožňoval karner, pro nějž je typická dvoupodlažnost a blízkost farního kostela. Specificky si s tímto problémem poradili cisterciáci z kláštera v Sedleci u Kutné Hory. U kláštera byl zřízen nevelký hřbitov s posvěcenou prstí ze Svaté země, jehož velká obliba způsobila brzké zaplnění. Problém s kostmi ze starších hrobů byl zde kolem roku 1400 vyřešen postavením hřbitovního kostela Všech svatých s velkým suterénním prostorem pro uložení kosterních pozůstatků.

Studium projevů zhoršených životních podmínek (alespoň některých vrstev obyvatelstva ve 14. až 15. století) je zatím v počátcích. Z Francie jsou již známy dílčí výsledky zkoumání kosterního materiálu z některých klášterních hřbitovů u Paříže. Bylo zde například zjištěno, že oproti 12./13. století se průměrný vzrůst lidí zmenšil ve 14./15. století o 12 cm.

Obr. 32. Plán kostela a části hřbitova z 13.–15. století, jež byly odkryty na zaniklé vsi Narvice u Pohořelic na Moravě. Na severní straně je zachycen okraj hřbitova. Některé hroby jsou starší než kostel a sakristie. Na severovýchodní straně se našly tři jámy (ossaria), z nichž dvě byly překryty hroby. Pramen: Unger a kolektiv 1980, příloha 2.

Obr. 34. Dvě kruhové přezky u opasku nalezené v mužském hrobu z přelomu 13. a 14. století na hřbitově u kostela na zaniklé vsi Narvice u Pohořelic na Moravě. Foto: J. Unger.

Doba reformace se projevila i v pohřebním ritu. Kritiku si vysloužila přehnaná péče o pohřeb. Například Erasmus Rotterdamský počátkem 16. století ve slavném spisu *Chvála bláznivosti* píše o lidech „(...) kteří už za života tak pečlivě určí obřady svého pohřbu, že podrobně popíší, kolik si při něm přejí pochodní, kolik smutečních hostí, kolik zpěváků a kolik najatých plačících žen. Jako by si představovali, že se sami nějak budou dívat na svůj pohřeb, nebo že by se museli stydět, kdyby se pohřeb nekonal s veškerou pompou“ (Erasmus 1966, s. 66). Držitelé far nechtěli povolovat pohřby jinověrců na farním hřbitově, a proto vznikalo mnoho problémů, jež jsou dokumentovány v početné literatuře (viz 3.5.2. Jinověrci za reformace a 3.5.3. Novokřtěnci).

Literatura: Daxelmüller 2002, Descoedres 1995, Erasmus 1966, Habovštiak 1985, Malík 1995, Měřínský – Stloukal – Unger – Vyhnanek 1984, Měřínský – Unger 1983, Racinet 1997, Unger a kolektiv 1980.

3. Zvláštnosti v pohřebním ritu

Některé skupiny obyvatelstva vymezené sociálním statutem, věkem, pohlavím, etnicitou a náboženstvím si zasluhují zvláštní pozornost, protože jejich pohřební ritus se poněkud odlišoval. Pohřebnímu ritu

z tohoto hlediska byla již věnována odpovídající pozornost.

Literatura: Schwidetzky 1965.

3.1. Zvláštnosti podle sociálního zařazení

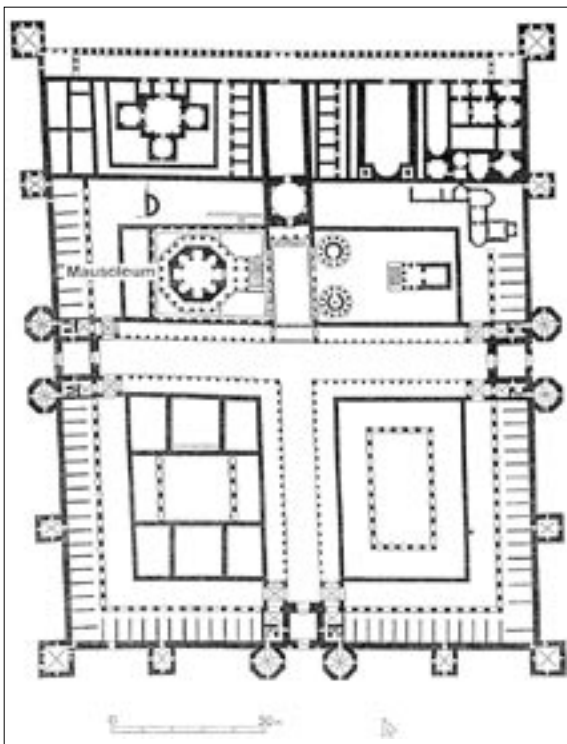
3.1.1. Panovníci

Zvláštní postavení vládců nebo panovníků, ať se již nazývali císaři, králi, knížaty nebo vévody, pramenilo nejen z jejich světské moci opírající se o hospodářskou a vojenskou sílu, ale i z postavení ve sféře duchovní, které panovníci rádi zvýrazňovali. Proto se také jejich hroby lišily od hrobů velmožů i šlechty a pohřby panovníků se již od antiky vyznačovaly okázalostí (ale přesto nejsou v archeologických nálezech vždy rozlišitelné). V antice bývaly spojovány s budováním zvláštních monumentálních staveb (zejména mauzoleí a sloupů). Ale i ve středověku pozorujeme tendenci k budování zvláštních přístavků ke křesťanským chrámům s pohřební funkcí, případně snahu vybudovat celý klášterní komplex jako mauzoleum.

Tělo panovníka bývalo zpravidla umístěno ve zvláštním ohraničeném dutém prostoru (v hrobové komoře či hrobce), budovaném jako příbytek zemřelého nebo jako reminiscence na něj. Vlastní pohřební obřad býval spojován s ceremoniemi, v nichž hrály důležitou úlohu insignie moci a společenského postavení, které se v hrobech někdy nacházejí.

3.1.1.1. Pohanští panovníci

V antickém Římě bylo mauzoleum císaře Augusta a jeho rodiny zbudováno v severní části Martova pole. Šlo o mohylu na mohutném válcovitém podstavci o průměru 87 m se sochou císaře na vrcholu. Na pilířích u vstupu byl vytesán latinský a řecký text Au-

Obr. 35. Palác římského císaře Diocletiana s mauzoleem z počátku 4. století v Salonách (dnešní Split v Chorvatsku). Pramen: Waurick 1973, Abb. 7.

gustova vlastního životopisu (*Res gestae divi Augusti*), který se v originálu nedochoval; znám je však z nápisu na stélách chrámu Romy a Augusta z Ankary (tzv. *Monumentum Ancyranum*). Dovnitř mauzolea se ukládaly urny s popelem. Sem byli pohřbíváni příslušníci iulio-sko-claudiovské dynastie (27 př. n. l.– 68 n. l.) a zprvu i Flaviovcí (69–96 n. l.). Teprve císař Domitianus (81–96 n. l.) nechal přebudovat svůj rodný dům na Quirinalu na *Templum gentis Flaviae*, kam nechal přenést i zpopelněné pozůstatky svých dvou předchůdců. Jako náhrobní pomník císaře Traiana (98–117) sloužil dodnes dochovaný Traianův sloup (vysoký 38 m) s vnitřním točitým schodištěm. V hranolové podstavě sloupu bývala komora se zlatou urnou obsahující spálené ostatky císařovy. Sochu císaře na vrcholu sloupu nahradila roku 1587 socha sv. Petra. Podle Augustova vzoru si nechal vybudovat mauzoleum, zvané *moles Hadriani*, císař Hadrianus (117–138). Po dokončení tohoto mauzolea roku 139 tak na hranolovém podstavci (vysokém 15 m, o stranách dlouhých 89 m) stála válcovitá stavba o průměru 64 m, vysoká přes 50 m, s chodbami a rozsáhlou hrobovou komorou, v níž bývaly pohřbívány urny s ostatky císařů a jejich rodin až do roku 217. Původní sochařská výzdoba se na této monumentální stavbě

(dodnes známé jako Andělský hrad) nedochovala. Do tohoto mauzolea uložili synové císaře Septima Severa urnu s jeho pozůstatky, když roku 211 zemřel při vojenské výpravě do Británie v táboře u Eboraku (dnešní York). Héródianos o tom píše: „*Jeho mrtvé tělo totiž spálili, vysypali popel s vonnými látkami do alabastrové urny a odváželi jej do Říma, aby jej uložili do posvátné císařské hrobky*“ (Héródianos 1975, s. 107).

Zbytky mauzolea císaře Maximiana, nacházející se asi 600 m západně od pozdně antických hradeb Milána, mají osmiboký půdorys a jsou obklopeny nepravidelnou polygonální zdí. Tělo císaře zde spočinulo v porfyrovém sarkofágu. Mauzoleum císaře Diocletiana (284–305), opět na polygonálním osmibokém půdorysu, je situováno již přímo v areálu paláce ve Splitu (obr. 35). Ve vývoji mauzoleí římských císařů je zřetelná tendence k stále většímu důrazu na reprezentativnost a spojení s palácem. Do tohoto trendu zapadá i Romulovo mauzoleum u Maxentiovy vily a cirku u Via Appia jihovýchodně od Říma, postavené po smrti Romula roku 309. Rovněž i tzv. Galeriovo mauzoleum se nachází v těsné blízkosti paláce v Soluni, i když zde císař pohřben nebyl.

Součástí pohřebních obřadů pohanských římských císařů byla i apoteóza čili obřad zbožštění, velmi podrobně popsany u Septima Severa. Součástí tohoto sedmidenního obřadu byla vosková figurína císaře v životní velikosti, vystavená u císařského paláce. Kolem se shromažďoval senát oděný v černý šat a ženy významných rodin oděné bíle. Po sedmi dnech odnesli figurínu na Martovo pole, kde postavili několikapodlažní dřevěnou stavbu. „*Lehátko vynesou a uloží do druhého poschodí stavby. Nahoru dopraví všeliké vonné látky a kadidla, jež poskytuje země (...)* *Jakmile se nahromadí velké množství vonných látek a je jimi vyplněn celý vnitřek stavby, pořádá se kolem onoho lešení jezdecká přehlídka (...)* *Po skončení této slavnosti uchopí císařův nástupce pochodeň a donese ji ke stavbě. Rovněž ostatní přikládají ze všech stran oheň (...)* *Zároveň je z posledního stupně lešení jako z vyhlídkové věžky vypuštěn orel, aby stoupal vzhůru spolu s ohněm. Římané o něm věří, že odnáší císařovu duši ze země do nebe. Od té chvíle je císař uctíván spolu s ostatními bohy*“ (Héródianos 1975, s. 110).

Stalo se však, že pohřeb císaře proběhl velmi jednoduše. Když byl totiž v lednu roku 69 zavražděn v Římě Galba, tak „*(...) Galbovu mrtvolu, jež zůstala dlouho ležet a v noční tmě byla vystavena přčetným nevázaným posměškům, pochoval při nuzném pohřbu*

v jeho soukromých sadech Argius, jeden z jeho nejpřednějších otroků a správce jeho majetku. Jeho hlava byla od markytánů a mužstva vozatajstva naražena na kůl a rozedraná byla teprve příštího dne nalezena (...) a přidána k již spálenému tělu“ (Tacitus 1976, s. 51). Galbův nástupce Otho ukončil téhož roku život sebevraždou, ale „(...) jeho mrtvolu nesly kohorty tělesné stráže s chvalořečením a pláčem, vroucně líbající jeho ránu i ruce. Někteří vojáci se usmrtili vedle hranice, ne u vědomí viny, ani ze strachu, ale z touhy napodobit čestnou smrt“ (Tacitus 1976, s. 113).

Z prostředí severských Germánů jsou známy zprávy o tom, jak úzce souvisela osoba panovníka s úrodou a prosperitou – nejen za života, ale i po smrti. Islandský autor Snorri Sturlusson, žijící ve 13. století, zaznamenal dvakrát souvislost mezi tělem zemřelého panovníka a úrodou. Uvádí, že když úspěšný vládce či bůh Freyr zemřel, odnesli jeho tělo tajně do hrobky a tvrdili, že i nadále žije, potom dále vybírali daně a odnášeli je do hrobky, což považovali za příčinu toho, že úrodné roky a mír dále pokračovaly. Tentýž autor uvádí, jaký význam byl připisován mrtvole krále Hafdana Černého, za jehož vlády byly v zemi plodné roky: „Všichni žádali o vydání jeho mrtvoly, neboť se domnívali, že její přítomnost jim zaručí dobrou úrodu. Tělo tedy bylo rozřezáno na čtyři části. Hlava je pochována na Steinu v Ringarike, ostatní kusy po jednom v každém kraji. Náhrobky byly nazvány ‚Hafdanovy hrobky‘“ (Lecoteaux 1997, s. 138–140).

Mimo území přímo ovládané Římany se našly bohaté hroby, označované díky své mimořádné výbavě a kostrovému pohřebnímu ritu jako knížecí. Ve střední Evropě se soustřeďují do dvou časových horizontů: do druhé poloviny 1. století a do druhé poloviny 3. století. Označení „knížecí“ je jen pomocné, protože nevíme, jak se vládcové germánské společnosti přímo nazývali; v latinských pramenech bývají označováni jako *reges* nebo *duces*. V Zohore u Bratislavy byly objeveny tři hroby v hloubce 1,5 až 2 m s bohatou výbavou bronzových, stříbrných a skleněných nádob a také se zlatým náramkem. Zvláště bohaté jsou kostrové hroby z 3. století z Krakovan-Stráží u Piešťan, které se našly v hloubce 3,5 až 4,5 m. Z jednoho hrobu pochází bohatá výbava sestávající z bronzových nádob, skleněných misek, zlatých či stříbrných spon a stříbrných ostruh. V druhém hrobě s kostrou muže se našly stříbrné a bronzové nádoby, bronzová trojnožka, 4 stříbrné ostruhy, zlatá a stříbrná spona a také hrací kameny. V Ostrovanech u Prešova byl jeden hrob

objeven roku 1790 a nálezy z něj jsou bez nálezových okolností uloženy v Uměleckohistorickém muzeu (Kunsthistorisches Museum) ve Vídni: mezi nimi jsou i zlatý nákrčník (59 dkg) a náramek (20 dkg), spony, z nichž jedna nese nápis *VTERE FELIX* („šťastně užívej“), zlatý pohár (26 dkg) a další předměty. Druhý hrob se našel roku 1865 a jeho obsah se dostal do muzea v Budapešti. Obsahoval zlatou minci z poloviny 3. století, skleněné nádoby, zlatý nákrčník a náramek, zlaté a stříbrné spony, bronzové nůžky, stříbrný prsten a další předměty. Třetí naleziště výjimečně bohatých hrobů je známo z Cejkova na východním Slovensku, kde se roku 1855 našel bohatý ženský hrob, jehož inventář se dostal do Uměleckohistorického muzea ve Vídni. Obsahoval zlatý náhrdelník, stříbrný prsten s onyxem, bronzové nádoby, hrací kameny, minci Antonia Pia (138–161) a další předměty. Zdá se, že tyto hroby patřily vrstvě vládců germánského kmene Vandálů, zbohatlých z obchodu nebo i z válečné kořisti.

Z území svobodné Germánie pochází zcela mimořádný objev hrobu u Mušova na jižní Moravě, kde se při záchranném výzkumu našla hrobová jáma o délce 6 m, původní šířce 4 m a původní hloubce přes 3 m. Uvnitř jámy byla zbudována srubovou technikou dřevěná hrobová komora o rozměrech 3,5x3,5 m. Ve střední části se našly stopy po šachtě, již byl hrob vyloupen, navzdory vyloupení se zde dochoval velmi bohatý inventář. Zvířecí kosti pocházejí z telete, selete, kura, husy, ovce nebo kozy i bobra. Jen částečně a špatně dochované lidské kosti jsou dosud předmětem výzkumu a neposkytly zatím jednoznačnou odpověď na otázku, kolik jedinců zde bylo vlastně pohřbeno. Z přídavek se našly kosmetické a toaletní potřeby, souprava k pití a stolování, skládací stůl a zbytky skříňky, garnitura na vaření a opékání. Z výzbroje a výstroje jezdce jsou doloženy ostruhy, pancíř, meč, kopí a hroty šípů. Celkem se našlo 187 předmětů z bronzu, železa, stříbra, zlata, skla, keramiky, kamene, slonoviny a kosti. Hrob je datován do druhé poloviny 2. století n. l. a interpretován jako místo „posledního odpočinku“ příslušníka místní germánské nobility vázané na Řím. Z písemných pramenů známe i jména některých členů této nobility (například Furtius nebo král Ballomarius uváděný jako vůdce poselstva Germánů k místodržícímu Panonie po vpádu roku 166). Vzhledem k mimořádnosti je tento hrob označován jako knížecí, nebo i královský.

Pohřeb hunského krále Attily roku 452 nebo 453 podrobně popsal byzantský historik Jordanes, ale je zde i celá řada nejasností způsobených kromě jiného

Obr. 36. Kresebná dokumentace půdorysu zbytků mauzolea na Žuráni u Podolí na Moravě. Tři kružnice vyznačují zbytky starších mohyl z doby bronzové. Hrobové komory z 5./6. století jsou zhruba uprostřed. Koncentrace kamenů je pozůstatkem mauzolea na kruhovém půdorysu z 6. století. Pramen: Poulík 1995, Abb. 68.

i překladem z řečtiny do latiny. V pohřebních obřadech vystupují bohatě vypravené máry, rakev zdobená kovem (ne tři rakve, jak se někdy uvádí), tajný hrob a pomník. Hrob se přes úsilí hledačů pokladů nenašel, ale lze jej situovat někde do Potisí.

Mezi panovnické hroby se řadí i ojedinělý hrob z druhé poloviny 5. století objevený u Blučiny nedale-

ko od Brna. U kostry pohřbeného se našel dvoubřítý meč v pochvě (spatha), krátký jednosečný meč (sax), přezky, zbytky luku se šípy, kování sedla, pinzeta, skleněné nádoby, ale zvláště stříbrná spona a zlatý náramek vážící 22 dkg, který pohřbeného sociálně zařazuje do kategorie králů (*reguli*) na úrovni franského krále Childericha.

Problematikou panovnických hrobů v Anglii, Francii, Německu, Dánsku, Norsku a Švédsku v časném středověku se speciálně zabýval Michael Müller-Wille (1982), který ve své studii shrnul všechny

poznatky známé do počátku osmdesátých let minulého století. Významné postavení patří hrobu třetího krále merovejské dynastie a správce provincie Belgica v římské Galii Childericha I., který byl objeven roku 1653 v Tournai v Belgii. Childerich zemřel jako pohan roku 481 nebo 482 a byl pohřben (možná i se ženou a jízdním koněm) u tehdejšího Tornaca v hrobové komoře pod mohylou o průměru 20 až 40 m. Nálezy z tohoto hrobu jsou známy jen z publikací, protože originály, uložené v Paříži, byly roku 1831 většinou odcizeny a zničeny. Část nálezů, které zachránila policie, je dnes uložena v pařížském Kabinetu medailí. K inventáři hrobu patří zbraně, osobní výbava krále, uzda a zlaté mince. Perla z křišťálu a zlomek zlaté spony patří k ženské výbavě. Sociální status pohřbeného dokládá křížová cibulová spona (nošená původně na pravém rameni) označující římského hodnostáře, zlatý náramek o hmotnosti asi 30 dkg, který byl u Germánů odznakem královského původu, a nakonec zlatý pečetní prsten se jménem, titulem a vyobrazením krále Childericha. Ze zbraní se v hrobě našlo kopí, vrhací sekera (tzv. franciska), dvoubřitá spatha a sax. Součástí koňského postroje byla kování, z nichž dvě se dochovala dodnes. Někdy se tato kování interpretují jako ozdoba pláště a byla inspirací výzdoby korunovačnického pláště císaře Napoleona I. Dále se v hrobě našly knoflíky, přezky a mince; jde o 200 mincí stříbrných a více než 100 zlatých solidů z 5. století ražených v Konstantinopoli, Soluni (Thessalonike) a Ravenně. Nejmladší z mincí nechal razit císař Zeno (474–491) a jednalo se zřejmě o část platu za spojenectví s Childerichem. Další archeologické výzkumy zjistily, že hrob Childericha ležel nedaleko od silnice na hřbitově, který zde existoval od poloviny 5. století. V okolí původního hrobu byly objeveny tři jámy s jedenadvaceti obětovanými koňmi. Analogický hrob se našel v Beckumi ve Westfálsku, kde u knížecího hrobu leží šest koňských hrobů s jedním až dvěma koňmi. Jedná se však o hrob z doby kolem roku 600, tedy o hrob, který je o mnoho mladší než hrob Childericha. Časově shodný s Childerichovým hrobem je hrob gepidského krále objevený v Apahidě v Sedmihradsku, obsahující honosnou výbavu ze zlata a almandinů a cibulovou sponu.

Další bohaté, leč v minulosti vyloupené hroby z druhé poloviny 5. a z 6. století se podařilo prozkoumat pod mohylou Žuráň u Podolí nedaleko od Brna (obr. 36). V jedné hrobové komoře se našly zbytky kostí pěti až šesti koní a zvláštní vidlicové předměty.

V druhé hrobové komoře, datované do druhé poloviny 5. až první poloviny 6. století, byla pohřbena žena v honosném oděvu protkávaném zlatými nitěmi. Žlábky a kúlové jamky svědčí pro dřevěnou konstrukci související s tímto hrobem. Z přídavek se po vyloupení dochovaly zlomky skleněných nádob, kování a zlomky slonovinové schránky – pyxidy s vyobrazením sv. Pavla a archanděla Michaela. V první polovině 6. století bylo nad hroby vybudováno kruhové mauzoleum o průměru 65 m a výšce pláště 14 m. Vnitřek této stavby byl členěn na jednotlivé segmenty. Šlo zřejmě o stavbu inspirovanou římskými mauzolei císařů Augusta a Hadriana. Hrobová komora se však nedochovala, protože byla zničena při exploataci kamene. Někdy bývá mauzoleum interpretováno jako místo pohřbu langobardského krále Wacha, jenž zemřel roku 539.

Jako hrob avarského chána ze 7. století bývá některými autory interpretován objev z roku 1971 v Kunábony (asi 30 km jižně od Budapešti). V jámě na půdorysu 4x2,8 m bylo v rakvi položeno na mářách pohřbeno tělo asi pětadesátiletého muže, jehož lebka vykazuje zřetelné mongoloidní znaky. Muž nadlouho přežil zranění levého oka. Na panovnický charakter pohřbu se usuzuje z velkého množství zlatých předmětů (přezky, nákončí, nášivky, kování tašky, meč, picí roh, nádoba). Ať se již jedná o hrob chána či nikoli, každopádně jde o hrob mimořádný, související se špičkou avarské společnosti.

Významný staromaďarský hrob, zapuštěný 3 m do pravěké mohyly, se našel na východním Slovensku u Zemplína. Zemřelý byl oblečen do oděvu zdobeného nášivkami s opaskem a uložen do dřevěné rakve. K výbroji patřila šavle s rukojetí pokrytou zlatým plechem, nůž a toulec se šípy. Na krku měl zemřelý zlatý nákrčník a na rukou i nohou zlaté kruhy, na prstech prsteny a v uších náušnice. U hlavy se našel stříbrný koflík a několik ženských šperků. V hrobě byly uloženy i části koně (nohy, hlava), k jehož výstroji patřily třmeny, sedlo a udidla. Tento hrob z konce 9. století bývá někdy spojován s maďarským arpádovským náčelníkem Álmošem, ale špatně dochované kosti nedovolují jednoznačnou interpretaci.

Pohřby litevských knížat z doby před přijetím křtu jsou do jisté míry známy z písemných pramenů. Algirdas nebo-li Olgerd, otec Jagajla, pozdějšího polského krále Wladislava II., byl podle polského kronikáře Jana Długosze roku 1377 pohřben žárovým způsobem v lese severně od Vilniusu – v bohatém

oděvu opásaném stříbrným pozlaceným opaskem a s osmnácti koňmi. Podobně zároveň byl pohřben o něco později i jeho bratr Kestutis – spolu s koňmi, zbraněmi, oděvem, loveckými psy i sokoly.

Literatura: Budinský-Krička – Fettich 1973, Eliade 1997, Gimbutas 1983, Graus 1965, Krekovič 2000, Lecoteux 1997, Lutovský 1997, Müller-Wille 1982, 1996, Peška 2000, Poulík 1995, Tihelka 1963, Tomka 1996, Tóth – Horváth 1992, Waurick 1973.

3.1.1.2. Křesťanští panovníci ve 4. až 8. století

Pohřební ritus křesťanských panovníků se měnil, ale stále zůstával součástí demonstrace moci. Postupně sice ubývalo vybavy v hrobovém inventáři, ale výrazně se projevovala vazba na kostel nebo klášter. Při panovnických pohřbech vystupovali herci, koně a také figuríny znázorňující zemřelého. Pohřeb panovníka byl mimořádnou událostí a projevovala se při něm většinou oprávněná obava pozůstalých z budoucnosti. I v tomto pohřebním ritu je patrný strach z Posledního soudu a prosba za modlitbu.

Císař Konstantin I. Veliký (306–337) nechal jako místo svého pohřbu vybudovat chrám Svatých Apoštolů v Cařihradě (Istanbul) – později zničený Turky; na jeho místě stojí dnes mešita. Jako zakladatel města i chrámu byl císař pohřben v chrámové předsíni. Další byzantští císařové bývali pohřbíváni v mauzoleích, především u chrámu Svatých Apoštolů v Cařihradu, odkud pocházejí některé jejich dochované porfyrové sarkofágy. Původně byly sarkofágy pokryty zlatem a klenoty, které však padly za oběť válečným událostem. Někteří byzantští císaři zakládali také kláštery, v nichž dožili své poslední dny a v nichž byli pohřbeni. Jako příklad lze uvést Michala IV., jenž po sedmileté vládě a za těžké nemoci vstoupil do kláštera v Kosmidu, který sám založil a kde byl, jak píše Psellos, po své smrti 10. prosince 1041 „(...) uložen v klášterním chrámu po levé straně od vchodu před oltářem“ (Psellos 1982, s. 79). Jinak se byzantští císaři podle Psellova svědectví z 11. století „(...) starali o to, aby jim po smrti byl vystrojen skvělý pohřeb a postaven drahý náhrobek, který si dávali stavět z fryžského nebo italského mramoru či z mramorových desek z Prokonnesu. Své náhrobky obklopovali paláci, k jejich počtě u nich dávali stavět chrámy, vysazovali kolem nich háje a osazovali je kolem dokola parky“ (Psellos 1982,

s. 189). Podle dobového svědectví byl hrob císařovny Zoe (zemřela roku 1050) složitě vyzdoben postříbřenými sloupky.

Jako příklad mauzolea germánského krále v anticém prostředí může sloužit Theodorikovo (452–526) nedokončené mauzoleum postavené v blízkosti gótského pohřebiště před branami Ravenny. Stavba má polygonální půdorys s nikami po obvodu a je dvou-podlažní, přičemž horní podlaží má kruhový půdorys. Zastřešení ve tvaru úseče koule je z jednoho kusu kamene a má průměr 11 m. Jména dvanácti apoštolů jsou svědectvím vztahu k prvnímu křesťanskému císaři Konstantinovi.

Syn franského krále Childericha Chlodvik přijal někdy mezi léty 496 až 499 křesťanství. Po vítězství nad Visigoty roku 507 přenesl své sídlo do Paříže. Byl jmenován čestným konzulem a císař Anastazius ho oficiálně povýšil do královského stavu. V Paříži zřídil se svojí manželkou na pozdněřímském hřbitově extra muros kostel Svatých Apoštolů s dřevěnou oratoří sv. Genovefy. Zasvěcení Svatým Apoštolům svědčí o návaznosti na dílo Konstantina I. Velikého. V tomto kostele, jehož patrocinium bylo později změněno na sv. Genovefu, byl roku 511 pohřben Chlodvik, roku 531 jeho dcera Chlodechilda, roku 530 vnuci Theudoald a Guntar a roku 544 i jeho žena Chrodechilda. Královský sarkofág byl asi podle vzoru císaře Konstantina a jeho rodiny v Konstantinopoli (Istanbul) postaven na podlahu, ale ostatní zemřelí byli pohřbeni do země. Podle kroniky Řehoře z Toursu byla královna Chrodechilda pohřbena v oblasti chóru v nějaké předsíni nebo přístavku. Po zničení kostela za Velké francouzské revoluce nechal císař Napoleon I. roku 1807 provést výzkum hrobů v kostele. Při této příležitosti se podařilo najít sarkofágy z první poloviny 6. století, ale identifikace jednotlivých pohřbů nebyla možná. Druhý pohřební kostel v Paříži, zasvěcený sv. Vincentiovi (dnes Saint-Germain-des-Prés), postavil Chlodvikův syn Chilperich I. (511–558). Byl zde pohřben i král Chilperich, zavražděný roku 584 v Chelles (asi 20 km od Paříže). Podle Řehoře z Toursu se tehdy nikdo neměl k tomu, aby krále pohřbil, a tak biskup Mallulf ze Senlis, který byl nablízku „(...) dostavil se na místo: omyl mrtvolu, oblékl ji v lepší roucho, probděl s ní noc za zpěvu hymnů, a naložil ji potom na loď, pohřbil mrtvé tělo v bazilice svatého Vincentia, která je v Paříži“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 365). Velmi dobře je zde dokumentován základní pohřební rituál. Při výkopech v letech 1645–1656 v chóru a na jiných místech

bylo zničeno mnoho hrobů, mezi jiným i dynastické hroby, jejichž poloha bývala vyznačena náhrobníky.

Třetí královský pohřební kostel leží 9 km severně od centra Paříže při opatství Saint-Denis. Zde byl roku 639 pohřben král Dagobert, a to podle *Vita Eligii* „sub arcu in latere dextro“, což může znamenat jak pohřeb pod obloukem příčné lodi, tak i arkosoliový hrob. Roku 1793 nařídil Národní konvent zničit všechny hroby francouzských králů – a tak byly odstraněny pozůstatky 52 králů, 32 královen a 63 princů a princezen. Mumifikovanou mrtvolu Jindřicha IV. vystavil dav v bazilice k posměchu. Přesto ale při různých příležitostech se zde našla ještě řada bohatých hrobů z 6. století patřících franské vládnoucí vrstvě. Kromě jiného byl zde objeven i hrob ženy Chlothara I. (511–561) Arnegundy (zemřela ve věku asi 45 let), jež byla pohřbena v kamenném sarkofágu. Na sobě měla plátěné a hedvábné šaty a u sebe zlaté a stříbrné šperky, mezi nimi i prsten s nápisem *ARNEGUNDIS RGE*, který tento pohřeb identifikuje. Vůči této interpretaci byla sice vyslovena námitka v tom smyslu, že se mohlo jednat o hrob dvorní dámy, které Arnegunda prsten darovala, ale vzhledem k tomu, že pečetní prsteny nebývaly předmětem daru, je tato úvaha velmi málo pravděpodobná.

Příklady královských hrobů z doby před polovinou 6. století jsou známy i z Kolína nad Rýnem (Köln am Rhein), kde se v hrobě šestiletého chlapce našla židle a zbroj (meč, franciska, kopí, luk, šipky, štít a přílba), přezky, zlatý prsten, 4 nože a 5 mincí datujících hrob do let 535 až 540. V jiném zdejší bohatém hrobě byla pohřbena žena ve věku 25 až 30 let, vybavená mincemi, náušnicemi, prsteny, náramkem a náhrdelníkem. Pravděpodobně jde o hrob Wisigardy, druhé manželky Theudeberta I. (534–548), dcery langobardského krále Wacha a jejího syna.

Literatura: Ariès 2000, Grierson 1962, Hauser 1996, Huizinga 1999, Krüger 1971, Neumayer 2000, Périn 1996, Périn – Kazanski 1996, Psellos 1982, Řehoř z Toursu 1986, Waurick 1973.

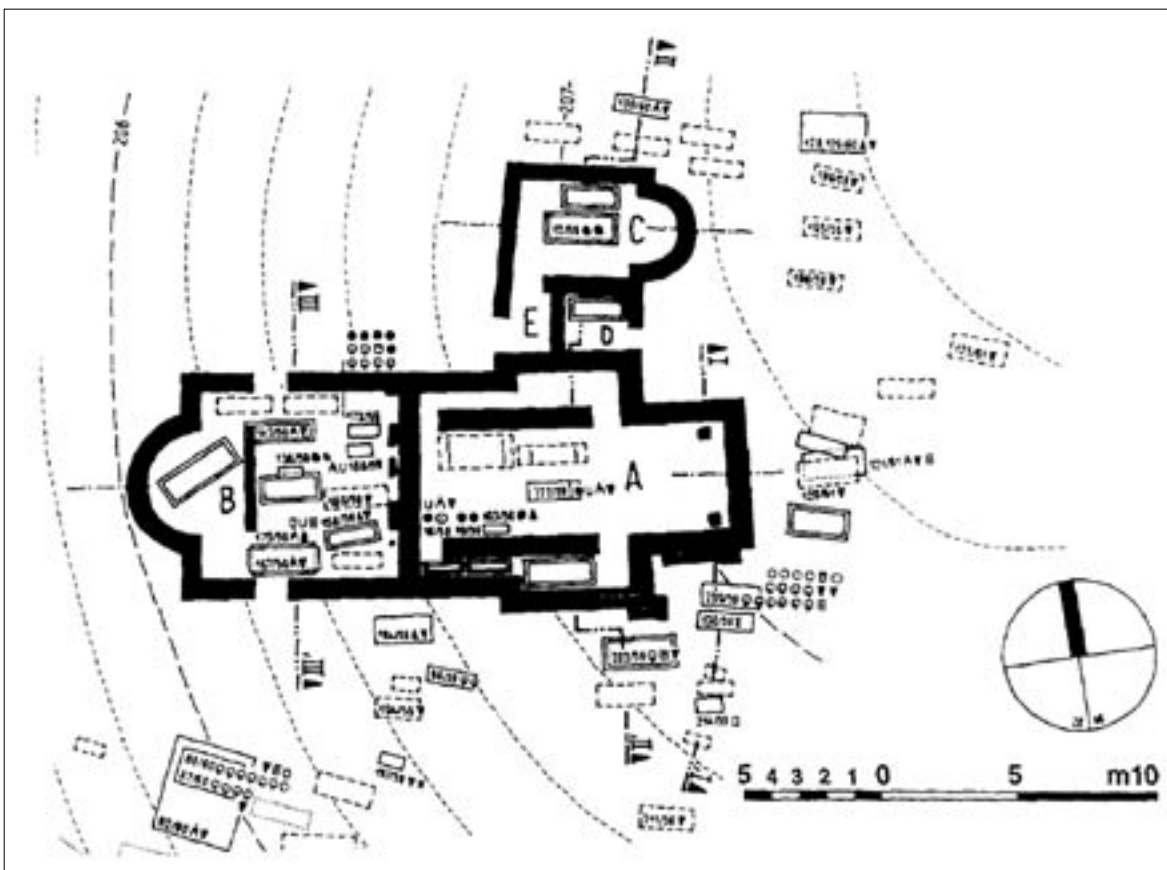
3.1.1.3. Křesťanští panovníci v 9. až 15. století

O pohřbu císaře Karla I. Velikého, který zemřel roku 814 (po čtyřiceti letech vlády) ve věku 72 let, jsme informováni díky kronikáři Einhardovi, který uvádí: „*Jeho tělo bylo podle starého zvyku omyto, oděno a za*

nejhlubšího smutku veškerého lidu přeneseno do kostela a pohřbeno. Zprvu se nevědělo, kde jej pohřbít, neboť on sám se za svého života o tom nevyjádřil. Nakonec však bylo všem jasné, že místem jeho posledního odpočinku může být pouze bazilika, kterou dal v Cáchách postavit z lásky k Bohu, Pánu našemu Ježíši Kristu a jeho matce Panně Marii. Tam byl pohřben téhož dne, kdy zemřel. Nad jeho hrob byla umístěna pozlacená deska s jeho portrétem a nápisem“ (Einhard 1999, s. 64). Ve skutečnosti Karel Veliký již roku 769 vyslovil přání být pohřben v blízkosti svých rodičů v Sant-Denis, ale to bylo tak dlouho před jeho smrtí, že se na to zapomnělo. Císařův hrob v Cáchách (Aachen) byl zřejmě situován v atriu hned před západní fasádou kostela, což mělo možná vyvolávat představu o čekání v předstíních na Poslední soud. Pravděpodobně se jednalo o arkosoliový hrob, to znamená hrob ve výklenku pod obloukem. Podle výzkumů v Cáchách si jej můžeme představit tak, že výklenek s obloukem měl výšku 1,38 m od podlahy a šířku 2,15 m. Šířka odpovídá staršímu antickému, tzv. Proserpininu sarkofágu, do něž byl podle tradice Karel I. Veliký pohřben. Tento sarkofág na vyzdřeném soklu nebo konzolách zabral dolní část výklenku a nad ním bylo místo pro obraz.

Východofranští následovníci Karla Velikého využívali k pohřbům klášter Lorch (Německo), kde se za východním závěrem trojlodní baziliky začala roku 876 stavět pohřební kaple, do níž byli uloženi Ludvík I. Němec, zemřelý roku 876, jeho syn Ludvík II. Mladší (876–880), jeho syn Hugo a Kunigunda, manželka Konráda I. (911–918). Ve zničených troskách kláštera se dochoval sarkofág připisovaný Ludvíku I.

V destruovaných chrámech objevených na velkomoravských centrech byla odkryta celá řada hrobů, u nichž je pravděpodobné, že patřily společenské špičce a některé z nich i členům vládnoucí dynastie Mojžírovců. Pro jejich identifikaci však chybí podklady. Touto problematikou se speciálně zabývala Mechthilda Schulze-Dörrlamm (1992a, 1993). Jako hrob knížete (krále) Svatopluka byl označen (zatím hypoteticky) hrob v chrámovém komplexu na sadské výšině u Uherského Hradiště (obr. 37). V kapli přistavěné na severní straně ke kostelu se našla hrobka pro jednu osobu obložená dřevem a vydlážděná plochými kameny. Nebožtík byl pohřben v dřevěné rakvi okované pásovým železem a v oblasti hrudníku se našly jen dva pozlacené gombíky. Kamenná destrukce s omítkou zdobenou malbami je interpretována jako zbytek náhrobku s vyobrazením postavy. Jindy se uva-

Obr. 37. Schematický plán půdorysu církevního komplexu v Sadech u Uherského Hradiště na Moravě. Na ose kaple přistavěné k severní straně je hrob hypoteticky označovaný jako hrob knížete (krále) Svatopluka. Další velkomoravské hroby jsou označeny obdélníčky. Pramen: Galuška 1996, obr. 50.

žovalo o totožnosti hrobu knížete (krále) Svatopluka s hrobem nalezeným vně mikulčické dvouapsidové rotundy.

Pohřebiště zlických knížat (jejichž pokřtění však není jisté) se nacházelo v areálu mohutného hradiska Stará Kouřim (Čechy) u jezírka Libušinka. Ve starší fázi, ještě v 9. století, zde pohřbívali do hrobových komor vytesaných do skály a obložených dřevem nebo kamennými zídkami. Pozoruhodné je, že v zásypu jedné komory se našly dva žernovy. Do knížecí vrstvy lze zařadit pohřbené také na základě bohatých nálezů, k nimž patří meče, pozlacené ostruhy, stříbrem plátovaný čakan, nákrčník a bronzová botka kopí. V mladší fázi se pohřbívalo do mělkých a menších hrobů, mezi nimiž je hrob ženy z první poloviny 10. století, jež byla vybavena třemi páry stříbrných náušnic, čtyřmi gombíky, stříbrnými perlami, kaptorgami a pozlacenou jehlicí; bývá označován jako hrob „kouřimské

kněžny“. Naďa Profantová (2001) se pokusila na tomto pohřebišti vydělit čtyři generace kouřimských vládců, kteří inspirováni prostředím východní části karolinské říše zdůrazňovali svůj společenský status i v pohřebním ritu.

Nejstarší kostely v Čechách jsou datovány do závěru 9. století. Chrám zasvěcený Panně Marii na Pražském hradě byl postaven knížetem Bořivojem. Pod podlahou si kníže nechal zbudovat hrobku, ale pohřben byl na jiném místě. Teprve později ve stejných místech vybudovali menší hrobku, do níž uložili Bořivojova syna Spytihněva I. s manželkou. Zde je možno se zmínit o hrobu označovaném K1, který byl interpretován jako hrob knížete Bořivoje, jindy jako hrob Boleslava I. nebo Spytihněva II.

Zvláště složité jsou osudy hrobu kněžny Ludmily, manželky knížete Bořivoje. Po zavraždění na Tetině 15. září 921 byla podle legendy chvatně pohřbena pod hradební zdí na volném prostranství. Poměrně brzy zde kněžna Drahomíra dala postavit chrám zasvěcený Archandělu Michaelovi, z něhož kníže Václav (po svém nástupu na trůn roku 925) nechal tělo převzít

do Prahy. Sám kníže Václav, zavražděný ve Staré Boleslavi, byl pohřben mimo chrám, ale brzy, legenda říká, že třetího dne, postavili nad jeho hrobem přístřešek, zřejmě ve formě memorie. Po přenesení těla do Prahy asi v 60. letech 10. století byl Václav zřejmě pohřben v jižním přístavku k rotundě, kterou sám založil – a to po pravé straně oltáře Dvanácti apoštolů. Přehled hrobů českých panovníků, počínaje Bořivojem I. a konce Habsburky, zpracoval Vladimír Kupka (1996) a nejnověji je obsažen v knize Mileny Bravermanové a Michala Lutovského (2001).

Na Kyjevské Rusi bývalo zvykem pohřbívat knížata v chrámovém areálu – a to, podobně jako v Čechách, i knížata zavražděná (jako Borise a Gleba roku 1015). V některých případech, jak uvádí Nestor, byla knížata pohřbena v kamenném sarkofágu – například Jaroslav v roce 1054 a Izjaslav roku 1078. U některých pohřbů je uvedeno, že nebožtík byl převezen na saních. Uvnitř chrámů se pohřbívalo především podél stěn, v bočních lodích a v předsíni. Ve zvláštních mauzoleích byly pohřbívány i kněžny, jako například Eupraxie roku 1109, která podle Nestora byla pohřbena „(...) v klášteře Pečerském u dveří, ježto jsou k jihu. I udělali nad ní kapličku, kdež leží tělo její“ (Nestor 1954, s. 189). Pohřbívání panovníků a jejich rodinných příslušníků v sarkofázích situovaných do mauzoleí je zřejmě odrazem pohřebního ritu byzantských císařů.

Snaha panovníků směřovala zpravidla k tomu, aby byli pohřbeni v kostele nebo klášteře, který sami založili, takže někdy celou stavbu či komplex staveb můžeme považovat za mauzoleum; v případě klášterů jde o mauzoleum, jehož osazenstvo zajišťovalo stálé modlitby za duši zemřelého. Zvláště po teologické formulaci očištění (dokončené na přelomu 12. a 13. století a závazně formulované v polovině 13. století) se zajištění modliteb za zemřelé považovalo za velmi důležité.

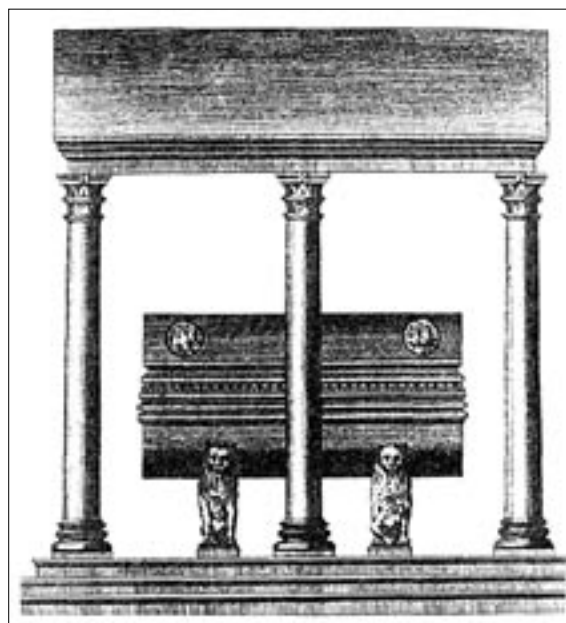
Jestliže Karlovcí (do roku 887) a Ottoni (do roku 1024) byli pohřbívaní na různých místech, pak sálský císař Konrád II. založil rodinné pohřebiště ve špýrském dómu (Speyer v Německu). Privilegované postavení panovníků se projevilo jednak umístěním sarkofágu v královském chóru a také hrobovými přídávky. K složitému pohřebnímu rituálu, sloužícímu k posílení prestiže císařství, patřila panovnická roucha, insignie a olověné destičky s nápisy.

Označení hrobu panovníka bylo různé. Nejstarší panovnický náhrobník s vyobrazením postavy představuje bronzová deska (obr. 38) nad hrobem Rudolfa

Obr. 38. Bronzový náhrobník Rudolfa Švábského (zemřel roku 1080) z dómu v Merseburgu v Německu. Pramen: Ehlers 1990, Abb. 14.

Švábského (zemřel roku 1080) v merseburském dómu (Německo). Sbírká královských náhrobníků a památníků se nachází v chrámu Saint-Denis

Obr. 39. Baldachýnový nadzemní sarkofág v palermské katedrále na Sicílii s pohřbem císaře Friedricha II., jenž zemřel roku 1250. Při otevření a kresebné dokumentaci se zjistilo, že císař byl pohřben v rouchu s pláštěm, korunou, mečem a ostruhami. Pramen: Dvořák 1998, obr. 2.

u Paříže. Nejstarší jsou z druhé poloviny 12. století, i když patří hrobům panovníků 6. století.

Někdy bylo zvykem pohřbít pozůstatky panovníka na několika místech. Francouzský král Filip, jenž zemřel roku 1350, byl pohřben tak, že tělo bylo uloženo v Saint-Denis nalevo od velkého oltáře, srdce v kartuziánském klášteře Bourfontaines a vnitřnosti spočinuly v jakobínském klášteře v Paříži. Vnitřnosti se pohřbívaly v takzvaných viscerálních nádobách.

Císař Konrád II. (zemřel roku 1039) je prvním evropským monarchou, kterého do hrobu uložili s pohřební korunou. Jeho syn Jindřich III. (zemřel roku 1056) má již nejen pohřební korunu, ale i kopii říšského jablka. Pohřeb Jindřicha IV., který zemřel roku 1106, byl velmi komplikovaný, protože císař zemřel v církevní klatbě. Nejdříve jej pohřbili v dómu v Lutychu (Liège v Belgii), ale po krátké době byl exhumován a bez formalit pohřben před městem. Po devíti dnech, na základě rozkazu Jindřicha V. tělo převezli zpět do lutyšského dómu a vystavili je pro veřejnost na márách se zrním, které mělo podle dávného zvyku zajistit úrodu. Teprve potom bylo tělo císaře převezeno do Špýru (Speyer v Německu), kde je pohřbili v nevysvěcené kapli. Po sejmutí klatby roku 1111 bylo konečně uloženo vedle otce a děda. V jeho hrobě se nacházela nejen pohřební koruna

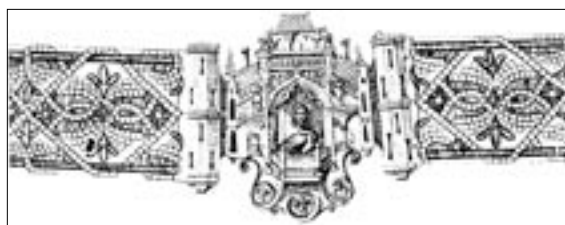
s hedvábnou čepičkou, ale i pektorální kříž, malý relikviářový kříž a zlatý prsten se safírem, podle nápisu patřící původně biskupovi. Insigniemi se vybavovaly i hroby císařoven. Například v hrobě císařovny Gisely, která zemřela roku 1043 v Goslaru a byla pohřbena ve špýrském dómu vedle Konráda II., se našla olovená destička a koruna s nápisem.

Když 4. prosince roku 1137 zemřel u Breitenwangu v Tyrolsku císař Lothar III., nastaly problémy s převozem jeho mrtvoly do jím založeného kláštera benediktinů v Königs-luter, kde měl být pohřben. Zdá se, že jeho tělo bylo *more teutonico* („podle německého zvyku“) 5 až 6 hodin vařeno, měkké části byly pohřbeny na místě a jen kosti byly převezeny do kláštera, který ještě nebyl dostavěn. Do jámy o rozměrech 6x4x1 m vložili sarkofág s pozůstatky císaře tak, že krycí deska přečnívala nad povrch. K výbavě hrobu patřily kromě koruny, jablka a žezla i kalich s patenou, který bychom spíše spojovali s biskupským hrobem, dva prsteny, meč, zlomek ostruhy a identifikační tabulka. Vedle císaře byli později pohřbeni v sarkofázích vévoda Jindřich Pyšný a císařova manželka Richenza (rovněž s pohřební korunou).

Zvyk vybavovat panovníky insigniemi převzaly i další evropské panovnické dvory. Štaufského císaře Fridricha II., zemřelého v Palermu na Sicílii roku 1250, pohřbili v místní katedrále v nadzemním sarkofágu pod baldachýnem. Jak se ukázalo při otevření a kresebné dokumentaci roku 1781, byl císař v hrobě vybaven korunou nasazenou na čepičku, mečem, prstenem, ostruhami, zdobeným pláštěm a koulí, vyplněnou hlínou, jako symbolem říše (obr. 39).

Hrob uherského krále Štěpána I. (pohřbeného roku 1038 v székesfehérvárské bazilice, dříve Alba Regia, německy Stuhlweissenburg) byl upraven v souvislosti s jeho kanonizací roku 1083 tak, aby zde mohly být uctívány jeho ostatky. Pozůstatky umožňující rekonstrukci se našly při archeologickém výzkumu v letech 1970 až 1971. Hroby uherského krále Bély III. (zemřel roku 1196) a královny Anny z Antiochie (zemřela roku 1184) byly objeveny při archeologickém výzkumu téže baziliky již roku 1849. V královském hrobě se našly panovnické insignie (koruna, žezlo a meč) zhotovené z jednoduchého stříbrného plechu. Zbytky hrobu uherské královny Gertrudy ležely na středové ose příčné lodi cisterciáckého kláštera v Pilis (Maďarsko), který byl založen roku 1184.

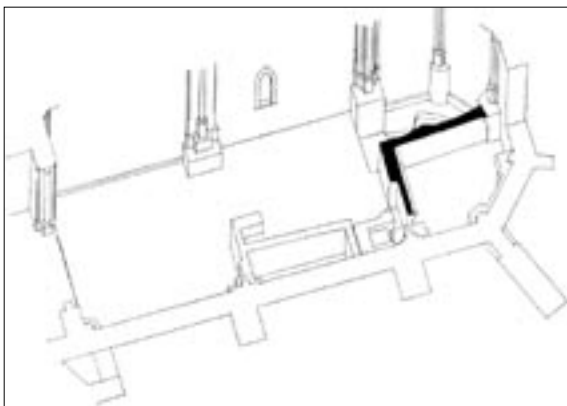
Hroby valašských vojvodů ze 14. století se našly při výzkumu chrámu ležícího vedle vojvodského dvorce

Obr. 40. Hrob vojvody Vladislava I. Vlaicu z roku 1377 objevený v Argeş (Rumunsko). Patrný je honosný oděv zemřelého se zdobeným opaskem (dole). Pramen: Constantinescu 1984, Fig. 15, 50.

v Argeş na území dnešního Rumunska. Například vojvoda Vladislav I. Vlaicu byl roku 1377 pohřben ve slavnostním šatě s honosným opaskem (obr. 40).

Polští panovníci Měšek I. (992) a Boleslav I. Chrabrý (1025) byli pohřbeni v ose lodi poznaňské katedrály – v tomto místě se však našly jen poničené základy jejich hrobek, z nichž byly exhumovány kosterní pozůstatky. Měškova manželka Přemyslovna Doubravka (zemřela roku 977) byla podle zpráv pohřbena v Hnězdně (Gniezno, Polsko), ale její hrob se dosud nenašel. Hroby dalších polských Piastovců, většinou neidentifikovatelné, ležely na dalších místech, především v Płocku. Mezi lebkami byla i jedna s patologickou deformací čelisti způsobující asymetrii obličeje; podle toho se zdá, že patřila knížeti Boleslavu III. Křivoús-

Obr. 41. Svatyně Salvátora v areálu kláštera na Františku v Praze z doby po roce 1253. V jižní části presbytáře se nachází prostor interpretovaný jako hrobka Přemyslovců. Pramen: Soukupová 1989, obr. 158.

tému (1102–1139). Pohřebiště polských panovníků se nacházelo i na krakovském Wawelu, kde došlo k průzkumu některých hrobů. Hrob krále Kazimíra III. Velkého (zemřel v roce 1370) byl otevřen již roku 1869. Zjistilo se, že král byl pohřben nad podlahou v tumbě sestavené z pěti pískovcových ploten. Rakev spočívající na dvou příčných železných prutech obsahovala měděnou pozlacenou pohřební korunu, stříbrné pozlacené žezlo, stříbrné pozlacené jablko, měděné pozlacené ostruhy, zlatý prsten s ametystem a deset stříbrných knoflíků.

Zvláštní péče se dostalo hrobu sv. Jadwigy, dcery Ludvíka Velkého, provdané za Jagilla, litevského vládce, za jehož panování přijala Litva křesťanství. Královna zemřela roku 1399 ve věku 25 let na poporodní komplikace způsobené úzkou pávní, které byly též příčinou smrti dítěte. Archeologickým výzkumem provedeným pod církevním dohledem roku 1949 se podařilo zjistit, že královna byla pohřbena v hrobce pro jednu osobu o velikosti 2,4x1,1x1,5 m, v níž rakev spočívala na železných tyčích zapuštěných do stěn. K výbavě hrobu patřilo dřevěné žezlo, říšské jablko s křížem a u hlavy pozlacené kříže, které jsou asi zbytkem pohřební koruny. Kromě toho se našly zbytky textilu a olovených pečeti papeže Bonifáce IX., které zřejmě sloužily jako ochranný prostředek při očekávaném těžkém porodu.

V letech 1972 až 1973 byl v pohřební kapli sv. Kříže, založené v třetí čtvrtině 15. století, prozkoumán hrob Kazimíra Jagellonského z roku 1492. Jeho tělo leželo v cihlami zaklenuté hrobce pro jednu osobu na půdorysu 3x1,2 m. Na třech příčných železných tyčích

spočívala rakev vydlabaná ze stromu a okovaná železnými pláty. Kromě zbytků textilu se našly pozůstatky pohřební koruny, říšského jablka, žezla, meče a zlatý prsten s tyrkysovým očkem.

Pohřební ritus vládnoucích přemyslovských knížat a králů pohřbených na Pražském hradě je v poslední době vyčerpávajícím způsobem popsán v pracích Emanuela Vlčka (1993/1994, 1997, 2000, 2000a), Michala Lutovského a Mileny Bravermanové (2001). Pozoruhodné je, že v hrobech Přemyslovců z 10. a 11. století se ještě nacházejí pozůstatky zvířecích kostí i vaječné skořápky, jež svědčí o reminiscenci starších pohřebních obřadů.

Hrob objevený před oltářem v kapli přiléhající k severní straně baziliky kláštera teplických benediktinek v severních Čechách, zakrytý pískovcovým náhrobníkem zdobeným křížem, se někdy považuje za hrob zakladatelky tohoto kláštera – Judity, manželky Vladislava II., vládnoucího v letech 1140 až 1172. Vzhledem k tomu, že v kapli mohla být pochována i představená kláštera, je příslušnost hrobu ne zcela prokazatelná; ostatně zakladatelce by spíše náleželo místo na ose přímo v chrámové lodi.

Hroby knížat a členů jejich rodin byly opatřovány nápisy. O náhrobním nápisu kněžny Emmy, zemřelé roku 1006, víme z Kosmovy kroniky. Kronikář jej, jak píše, buď sám viděl, nebo si pamatuje, že jej viděl zapísan. Text latinského nápisu v překladu zní: „*Hemma tu leží, hle, pouhý prach, jež byla jak gemma. Pane – tak prosím tě, rci – milostiv duši té bud*“ (Kosmas 1949, s. 67). Formulace Kosmovy zprávy by nasvědčovala tomu, že nápis ani hrob nebyly přímo na Pražském hradě.

Příkladem královského mauzolea může být chrám sv. Salvátora v areálu kláštera na Františku v Praze, vybudovaný přičiněním sv. Anežky po smrti krále Václava I. roku 1253 (obr. 41). Pod jižní polovinou polygonálního závěru kostela se našla prostora, která byla interpretována jako hrobka. Byla zaklenuta valenou klenbou, vstupovalo se do ní po pěti stupních při jižní obvodní zdi, stěny byly hladce omítnuty a podlahu tvořila dlažba z pálených dlaždic. Vzhledem k pozdějším úpravám se zde nenašly žádné pozůstatky pohřbů, interpretace mauzolea není tedy zcela jistá.

Pohřeb panovníka byl státní záležitostí a osobní přání nebývalo vždy respektováno. Podle *Zbraslavské kroniky* si král Václav II. v rozhovoru s opatem zbraslavského kláštera přál: „(...) až odejdu z tohoto světa, abys mě oděl do kukly konvrše řádu cisterciáckého

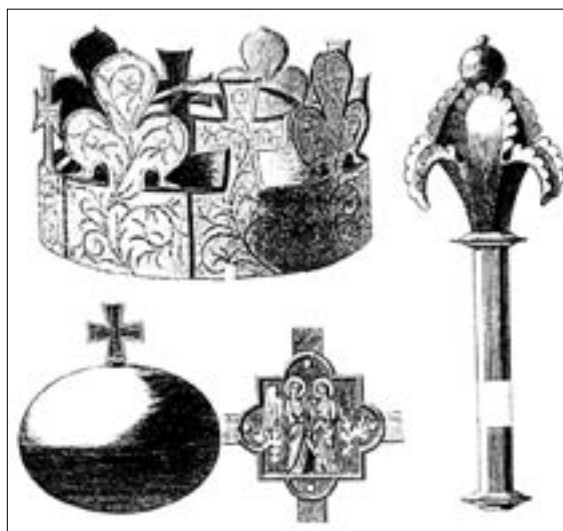
a prostě mě uložil na místě, kde se pochovávají mniši nebo konvršové, anebo, což se mně více líbí, pod nějakým okapem na místě nejvděnějším v mém klášteře na Zbraslavi“ (Zbraslavská kronika 1976, s. 129). Nakonec však byl král, jak svědčí zpráva v téže kronice, pohřben sice ve zbraslavském klášteře, ale jinak: „A když už bylo tělo královo s pozlacenou korunou, žezlem, jablkem a se vši ozdobou vznešených rouch, náramků, prstenů a výzdobou královské nádhery položeno do hrobky, která stojí uprostřed svatyně, nastal velký nárek lidí“ (Zbraslavská kronika 1976, s. 138). Nad hrobem byl postaven náhrobek, jehož krycí deska byla opatřena sochařsky provedenou postavou znázorňující panovníka.

Panovníci a příslušníci jejich rodin bývali tedy pohřbíváni do vyzděných hrodek pro jednu osobu, zpravidla (jako v případě Přemysla Otakara II.) s insigniemi. Pražský hrob tohoto krále, původně umístěný ve Znojmě, byl vybaven stříbrnou korunou, žezlem, jablkem a olověnou destičkou z roku 1377. Podobně byl roku 1307 vybaven i hrob Rudolfa I. (obr. 42).

Panovnícké insignie mohly posloužit i při rekviem za zemřelého panovníka, jak se to stalo po smrti Albrechta Rakouského, který zemřel 27. října 1437 v Uhrách. Pražští „(...) purgmistrové a konšelé dělali službu králi Albrechtovi v kostele Matky Božie před Týnem, vloživše korunu, sceptum a jablko na máry a držíce meč podle nich“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovníckého 1959, s. 156).

Členové panovnícké rodiny mohli být, bylo-li to vhodné, pohřbeni společně. Když 20. dubna 1319 zemřel druhorozený syn Jana Lucemburského a Elišky Přemyslovny, pohřbili jej v kostele zbraslavského kláštera spolu s Janem a Jitkou, dětmi Václava II., přenesenými sem z kaple sv. Jakuba. Při zřizování hrobů členů panovnícké rodiny ve zbraslavském klášterním kostele se zohledňovalo i společenské postavení zemřelých. Jestliže například děti pohřbili u nohou zakladatelových, pak syn – král Václav III. – byl po přenesení z Olomouce „(...) vedle hrobu svého otce po straně pochován“ (Zbraslavská kronika 1976, s. 354).

Teprve Karel IV. nechal při velké přestavbě chrámu sv. Víta zbudovat v presbytáři velkou královskou dvoukomorovou hrobku přístupnou z kostelní lodi. Pohřbívало se do ní od roku 1378 do roku 1576, až do doby, než v letech 1564 až 1589 byla zbudována nová hrobka, v níž jsou rakve umístěny dnes. Průběh pohřbu císaře Karla IV. je dobře popsán; obřady zřejmě probíhaly podle podrobného scénáře, v němž se

Obr. 42. Královské insignie z pozlaceného stříbra nalezené roku 1870 v hrobě Rudolfa I., jenž zemřel 3. června 1307 a byl pohřben v katedrále sv. Víta v Praze. Pramen: Vlček 2000, s. 69.

pamatovalo na dlouhé putování po pražských kostelích, jednotnou černí oblečení, 564 světloňů, 26 koní s jezdci, uložení do nové hrobky, náhrobek a propocovanou symboliku.

V některých případech mohla být cesta králova těla do hrobky velmi komplikovaná a trvat dlouho, jako například u Václava IV., který zemřel 16. srpna 1419 na Novém Hradě u Kundratic. Jeho tělo nechala královna Žofie převézt do Prahy, nabalzamovat a 18. srpna vystavit ve vyšehradském chrámu. Vzhledem k nepokojům v Praze bylo tělo v noci z 20. na 21. srpna tajně převezeno do dómu na Pražském hradě a v noci 12. září přemístěno (opět tajně) lodí do zbraslavského kláštera, kde si Václav IV. přál být pochován. Zde také krále bez slavností pohřbili. Za rok po pohřbu, 10. srpna roku 1420, vydrancovaly ozbrojené davy vedené táborským knězem Václavem Korandou zbraslavský klášter a při té příležitosti mrtvolu krále Václava IV. vytáhli z rakve, položili v kostele na oltář a ověnčili ji senem. Poté, údajně se slovy „Však kdyžs živ byl, rád jsi s námi popíjel“, lili do úst mrtvolu pivo. Nakonec se opuštěné královy mrtvolu ujal rybář Moucha a pochoval ji tajně na své zahradě pod opukovou deskou. Teprve po částečném uklidnění situace byla shánka po zemřelém králi, na základě informace rybáře Mouchy bylo tělo vyzvednuto a převezeno na Vyšehrad a odtud 25. července 1424 se slavnostním průvodem na Pražský hrad, kde bylo uloženo do hrobky českých králů.

Zikmund, další syn císaře Karla IV. a bratr krále Václava IV., vyslovil již v testamentu z roku 1406 přání být pohřben ve Velkém Varadině (Nagyvárad, dnes Oradea v Rumunsku) po boku sv. Ladislava (1077–1095), což se mu také po smrti roku 1437 vyplnilo. Při otevření hrobu roku 1755 se našla stříbrná pozlacená koruna, stříbrné pozlacené říšské jablko a insignie Dračího řádu založeného roku 1408 Zikmundem.

Podrobně je současně popsán pohřeb krále Ladislava Pohrobka, zemřelého v Praze roku 1457. Po vystavení mrtvoly doprovodilo ji velké procesí, v němž nechybělo ani deset koní přikrytých černým sukem, až na Hrad, kde vznikl spor o to, zda koně mohou do kostela, což se nakonec stalo. „*A pak po těch mšách královu pečet a majestát zlámali jsú a zrušili. Meče dlúho nemohli zlomiti, kterýž meč nesli před králem mrtvým ostrý, doluov jsú jej sklopili koncem k zemi, jablko také a berlu sceptrum jsú zlámali, zrušili, a dokonce všechny ty věci zkazili*“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, s. 225).

Moravská údělná přemyslovská knížata si pro svůj pohřeb vybudovala klášterní instituce na Hradisku u Olomouce a v Třebíči. Do jisté míry jsme informováni o osudech hrobů na Hradisku, prodávajících složité peripetie. Byli zde pohřbeni jak zakladatelé Ota, zemřelý roku 1078, s manželkou Eufemií (zemřela roku 1111), tak i jejich vnuk Ota III. (zemřel roku 1160), s manželkou Durancí (zemřela po roce 1160) a nakonec i pravnukové Vladimír a Břetislav (zemřeli před rokem 1201). O původní úpravě jejich hrobů nejsme informováni, ale za husitských válek byla těla zemřelých přenesena do Olomouce, odkud se po uklidnění poměrů vrátila do kaple sv. Kříže při konventním kostele. Teprve za třicetileté války Švédové zničili pohřebiště natolik, že při obnově již nebylo možno jednotlivé zemřelé identifikovat. Nalezené kosterní pozůstatky byly uloženy do společné rakve na nově upraveném pohřebním místě.

Moravští Lucemburkové bývali pohřbíváni, pokud víme, ještě v samostatných hrobkách: Prokop v kartuziánském klášteře v Králově Poli u Brna a Jošt v augustiniánském klášterním kostele sv. Tomáše v Brně.

Pokud panovník zemřel v cizině, prosazovala se zvyklost přivézt jeho ostatky domů. O tom psal již řecký historik Plutarchos, když se zmiňoval o pohřebním ritu spartských králů, nebo Héródianos, když líčil konec života císaře Septimia Severa. Mrtvola dánského krále Svena I., který zemřel v Anglii roku 1014, byla převezena též do vlasti. V jiných případech se

do vlasti vrátily jen kosti zemřelého. O pohřbu císaře Lothara III. byla již zmínka. Když roku 1190 zahynul na křížové výpravě císař Friedrich I. Barbarossa, jeho mrtvolu uvařili, maso pohřbili v Antiochii a kosti v Tyru. Také z těla knížete Konráda Oty Znojemského, který zemřel při obléhání Neapole roku 1191, dopravili do Prahy jen kosti. Při výzkumu knížecího pohřebiště ve svatojiřské bazilice na Pražském hradě se v hrobu označeném číslem 92 našly kosterní pozůstatky jedince, které byly před pohřbem rozsekány. Způsob pohřbení by mohl souviset právě s Konrádem Otou, ale jindy se uvažuje o ostatcích knížete Jaromíra (zemřel roku 1034) či Boleslava III. S přemístěním kosterních pozůstatků může souviset i středomořský dřevěný cestovní kufr, potažený jemnou kůží a pobitý hřebíčky, datovaný do sklonku 12. století. Zvyklosti vaření mrtvoly kvůli odstranění měkkých tkání a přenesení kostí byly tedy dosti časté až do doby, než je papež Bonifác VIII. roku 1299 a znovu roku 1300 zakázal, ale přesto podobným způsobem ještě roku 1313 naložili s mrtvolou císaře Jindřicha VII.

Jsou známy i případy druhotného pohřbu kosterních pozůstatků panovníka. Ostatky moravského markraběte Vladislava Jindřicha, zemřelého roku 1222, byly zřejmě druhotně pohřbeny ve výklenkové hrobce ambitu velehradského kláštera, na jehož založení se podílel.

Zvláště v 15. a 16. století se i v panovnických pohřbech projevuje vedle oficiální reprezentativní stránky i demonstrace pokory a opovrhování tělem; to se odrazilo na náhrobcích, zdůrazňujících tyto dvě stránky panovnickovy existence. Jako by tyto náhrobky byly ilustrací k Žalmu (49, 17–18):

*„Jen se neboj, bohatne-li někdo
a množí-li slávu svého domu,
zemře, nic nevezme s sebou,
jeho sláva za ním nesešoupí.“*

Literatura: Bock 1867, Bóna 1991, Bravermanová 2001, Bravermanová – Lutovský 2001, Burian 1980, Constantinescu 1984, Dvořák 1998, Ehlers 1990, Erlande-Brandenburg 1986, Froissart 1977, Frolík et al. 2000, Galuška 1996, 1996a, Hejna 1956, Hiebel – Müller 2000, Holl 2000, Kara – Kurnatowska 2000, Klanica 1993, Kolmer 1997, Kosmas 1949, Kralovánszky 1989, Kramp 2000, Kupka 1996, Le Goff 1998, Loskotová 1999, Makarov 1992, Mende 1994, Mola 1994, Müller-Wille 1996, Nestor 1954, Plútarchos 1967, Pojzl 1990,

Profantová 2001, Rötting 1985, Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, Schulze-Dörlamm 1992a, 1993, Sláma 1999, Sommer 2000, Soukupová 1989, Spěváček 1986, Staré letopisy 1959, Šmahel 1993, Šolle 1959, Štajnochr 2001, Świech 1990, Verberk 1948, Vlček 1993/1994, 1997, 2000, 2000a, Zbraslavská kronika 1976, Zoll-Adamikowa 1991.

3.1.2. Velmoži

Pohřby sociální vrstvy zastávající vedoucí úlohu ve společnosti, danou hospodářským vlivem, původem a vojenstvím, se od 1. století n. l. projevují určitými zvláštnostmi, jež mohou být zachyceny v archeologických pramenech. Někdy jsme na rozpacích, zda některé hroby zařadit mezi velmožské nebo panovnické. Podobně jako je tomu u panovníků, pozorujeme v pohřebním ritu velmožů snahu uložit zemřelého do zvláštního dutého ohraničeného prostoru, to je do hrobové komory nebo hrobky, v křesťanské době vázané na chrám, případně klášter. Uložení pozůstatků zemřelého do ohraničeného prostoru se tedy stalo výrazem vyššího sociálního postavení rodiny, lišící se od ostatního obyvatelstva pohřbívajícího do země. Také u pohřebního ritu velmožů hrály důležitou roli insignie moci, které se zvláště v raných dobách objevují v hrobech.

3.1.2.1. Pohřby velmožů v 1. až 7. století

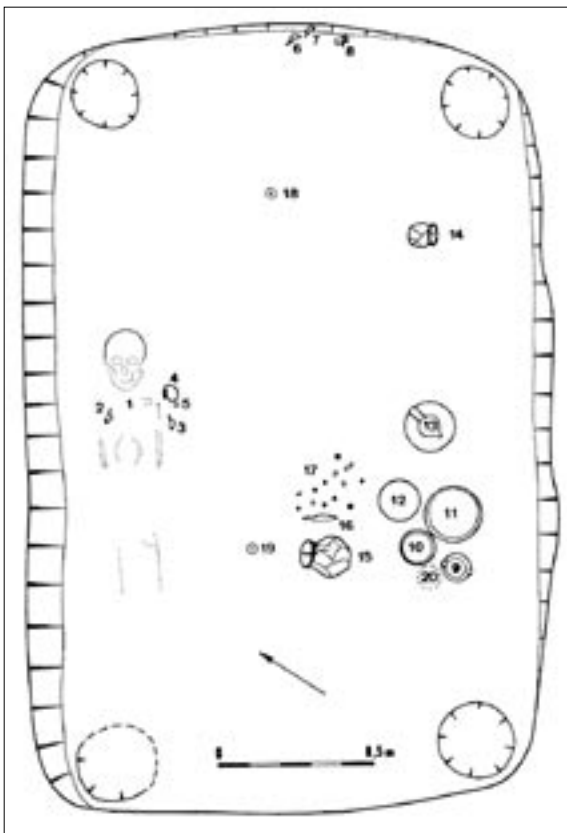
Některé šlechtické rodiny v antickém Římě, například Scipionové, zůstávali navzdory převažujícímu žárovému ritu u pohřbívání nespálených těl a již v dobách republiky pohřbívali v sarkofázích. Pohřební ritus římské šlechty se od ostatních vrstev odlišoval větší nákladností obřadů a bohatšími náhrobky. Jako příklad lze uvést mauzoleum římské matrony a manželky Marca Crassa, Caecilie Metelly, které je situováno u Via Appia a bylo postaveno krátce po roce 50. Nad čtvercovou základnou o délce strany 100 stop (jedna stopa byla asi 30 cm), původně obloženou mramorem, se zvedá válcovitá nadstavba o průměru takřka 30 m, obložená travertinovými deskami. Mezi vnitřními prostorami je i hrobová komora umístěná

pod úrovní terénu. Toto mauzoleum se dobře dochovalo díky tomu, že ve středověku se z něj stala pevnost s palácem.

Na venkovských statcích si šlechta budovala mauzolea blízko svých sídel – jako například u Boscoreale (Itálie), kde se podařilo odkrýt vilu zničenou výbuchem Vesuvu roku 79. Přilehlé mauzoleum má dvě podlaží, přičemž spodní s 32 loculi sloužilo jako kolumbárium služebnictva a horní k pohřbívání majitelů.

Ve svobodné Germánii, v oblasti od dolního Polabí a Čech až po Skandinávii, se již ve starší době římské (1. až 2. století) objevují pohřby nespálených těl s bohatou výbavou, patřící vládnoucí složce společnosti. Podle naleziště v Pomořanech u Lübsowa (dnes Lubieszewo) se tento typ kostrových hrobů nazývá lübsowským nebo lubieszewským typem. Charakterizují jej hroby mužů i žen s převážně nespálenými těly v hrobových komorách obložených dřevem. Tyto hroby tvoří menší skupinky vedle žárových pohřebišť. Typický je velký počet importovaných římských bronzových, stříbrných a skleněných nádob, zlaté, stříbrné a bronzové šperky, zrcadla, hrací kostky a ostruhy. Zbraně v hrobech chybí. Bohaté hroby nespálených těl ze 3. až 4. století patří k tzv. typu Hassleben – Leuna, který je rozšířen od Slovenska až po Dánsko. V Hasslebenu (severně od Erfurtu v Německu) byla objevena skupina 19 kostrových hrobů, z nichž lze uvést například hrob ženy pohřbené v dřevěné komoře v hloubce 3 m a vybavené jehlicemi, sponami, korálky, zlatými a jantarovými přívěsky, náhrdelníkem, skleněnými a bronzovými nádobami, stříbrným talířem a římskými mincemi. V Leuně nedaleko od Halle an der Saale (Německo) bylo objeveno pohřebišťe z první poloviny 4. století s kostrovými hroby obsahujícími četné importy (terra sigillata, skleněné, bronzové a stříbrné nádoby, pozlacené spony, zlaté prsteny, hřebeny a jehlice). Našly se i stříbrné ostruhy a kopí z téhož kovu. Hrob mladého muže obsahoval i mince z poslední třetiny 3. století.

V Čechách známe velmi bohaté žárové i kostrové hroby z prvních desetiletí našeho letopočtu, které lze přisoudit nejvyšší společenské vrstvě. Některé z těchto hrobů mohou být považovány přímo za hroby bojovníků a družiníků krále Marobuda. Po zániku Marobudovy říše došlo sice ke zchudnutí, které se projevilo i ve výbavě hrobů, ale ve 2. století se opět objevují bohaté žárové hroby, někdy vybavené dokonce mečem a zlatým prstenem, stříbrným náramkem a stříbrnými náušnicemi.

Obr. 43. Hrob pětileté až šestileté dívky ze 4./5. století objevený u Smolína na Moravě. Kúlové jamky v rozích nasvědčují existenci hrobové komory, v níž bylo dítě pohřbeno s četnými milodary. Pramen: Čížmář 1997, Abb. 2.

Na území dnešního Rakouska se hroby velmožů našly na několika místech. Ve dvou hrobech z 1. století objevených u Mistelbachu se vedle hliněných popelnic se spálenými kostmi našly bronzové nádoby římsko-provinciálního původu, kování štítu, spony, bronzová jehlice a pozůstatky dvou picích rohů. Vedle žárových hrobů se již od 1. století nacházejí hroby kostrové – jako například u Baumgarten an der March, kde se podařilo najít hrob ženy zemřelé ve věku 35 až 45 let, vybavené zrcadlem a opaskem. Jiný bohatě vybavený hrob z 2. století pochází z Neuruppensdorfu. Byl v něm pohřben muž ve věku 45 až 50 let s římsko-provinciálními bronzovými a skleněnými nádobami.

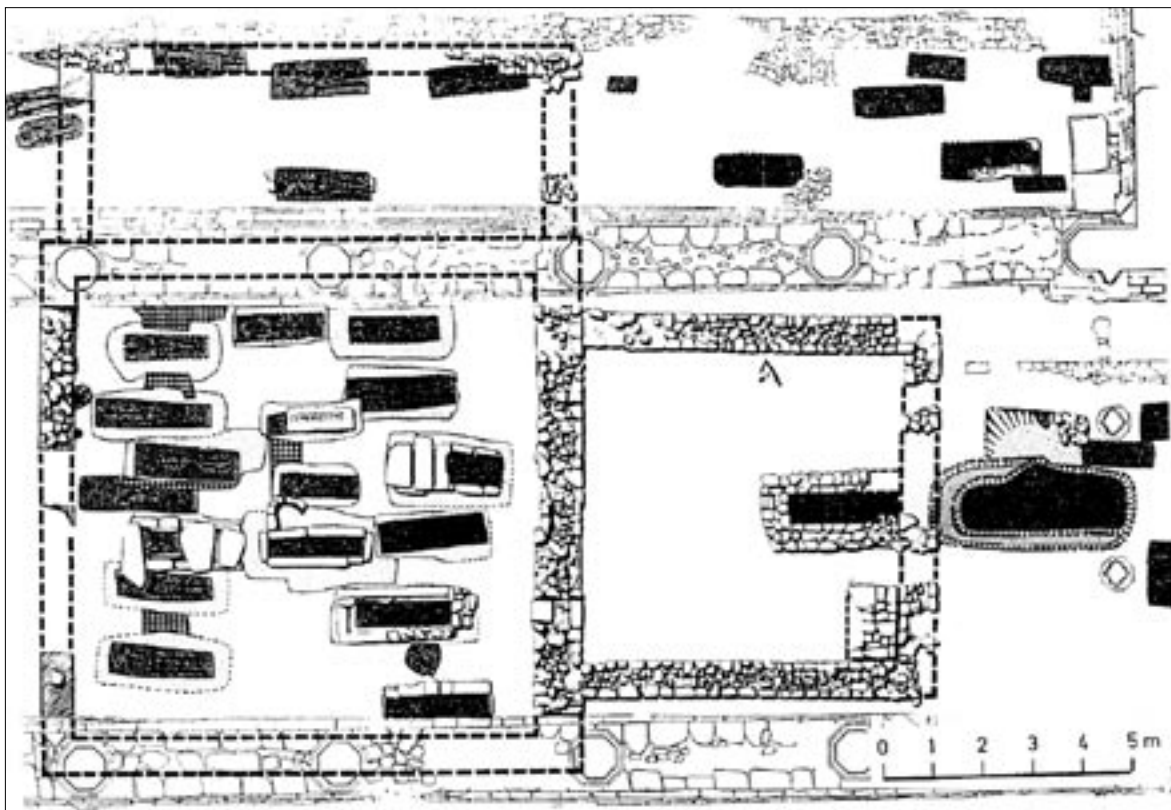
V Salzburgu (Rakousko) u kostela sv. Petra byly objeveny zbytky dvouprostorové stavby měřící na půdorysu 10x7 m, která je interpretována jako hrobová komora velmožského mauzolea. Analogické jsou stavby ve Frankfurtu nad Mohanem (Frankfurt am Main, Německo), Churu (Švýcarsko), Poitiers a Biel-Met (Francie), datované do 4. až 7. století.

Původem keltská aristokracie sídlící v Panonii se od 1. století n. l. rychle romanizovala, ale setrvala na tradičních představách o záhrobí, podle nichž se člověk po smrti vypravuje na dalekou cestu, na jejímž konci čeká duši šťastný osud. Na více než sedmdesáti náhrobních reliéfech ze severní Panonie, z oblasti, kde sídlili Boiové a Eraviskové, je znázorněn pohřbený jedoucí na voze, často s koněm a loveckým psem. Od 2. století se do hrobů nejbohatších dostával vůz i s koňmi.

V Čechách se zřejmě v druhé polovině 5. století formovala šlechtická vrstva zanechávající kostrové pohřby vybavené stříbrnými, pozlacenými i zlatými šperky. Na výjimečné sociální postavení můžeme usuzovat z centrální polohy hrobu, kolem něhož byli pohřbíváni další příslušníci komunity. Rovněž tak i miniaturní zbraně v hrobech chlapců snad ukazují na příslušnost k vrstvě velmožů. Problémem zůstává výklad vzájemného poměru mezi bohatostí výbavy hrobu a sociálním postavením zemřelého, protože ne vždy musí bohatství odrážet i sociální postavení.

Z Rakouska jsou známy bohatě vypravené hroby datované do přelomu 4. a 5. století, které patří germánské šlechtě stojící ve službách Říma a zajišťující bezpečnost hranic. V hrobě asi čtyřiařdvacetileté ženy (u dnešního Untersiebenbrunn), trpící onemocněním kyčelního kloubu, se našel zlatý náhrdelník, spony, toaletní potřeby a části koňských postrojů pro několik koní. Hrob mladé ženy u Hauskirchen, který byl asi brzy po pohřbu vyloupen, obsahoval kosti dvou koní spolu s postroji. K výbavě patřil velký kostěný hřeben, hliněné nádoby, tkací mečík a kosti zvířat.

Na jižní Moravě u Pohořelic se na pohřebišti z přelomu 4. a 5. století našel hrob dívky ve věku 5 až 6 let pohřbené do dřevěné hrobové komory (obr. 43). Hrob se dochoval nevyloupený a obsahoval bohatou výbavu (dvě stříbrné a čtyři železné spony, dva bronzové náramky, železný nůž, hřeben, skleněné korálky, stříbrné spirálky, zlomky skleněných nádob, přesleny a keramika provinciálního původu). Skutečnost, že zemřelá dívka byla pohřbená do hrobové komory, ukazuje na vyšší společenský status její rodiny, který však nedosahoval do vrstvy králů. Také na nedalekém pohřebišti u Smolína se našel bohatý nevyloupený hrob ženy pohřbené v 5. století, vybavený zlatými a bronzovými náušnicemi, závěsky, prstenem, stříbrným náramkem a stříbrnými sponami. Jde zřejmě o velmožský hrob obyvatelstva, které kontrolovalo přechod přes řeku Jihlavu a které bylo vázáno na

Obr. 44. Kostel v Esslingen v Německu s hroby členů velmožské rodiny z 8. století. Ve východní části kněžiště je relikviářový hrob. Pramen: Fehring 2000, Abb. 18.

hunské centrum v Panonii. Za doklad ovládnutí domácího obyvatelstva cizími nomády se považuje hrob s přezkami, zlatou náušnicí s tlustším středem, džbánem, skleněným pohárem a dalšími předměty objevený u středomoravských Drslavic. Zvláště podle zlaté náušnice a lebky s mongoloidními prvky se zdá, že se patrně jednalo o velmože východního původu.

Od 6. století roste na území ovládaném merovejskými panovníky význam velmožské vrstvy, což se projevuje zřizováním separovaných pohřebišť, a to jak plochých, tak i mohylových, a také pohřby v kostelích. Oddělená pohřebiště leží buď těsně u větších pohřebišť, přičemž v některých případech jsou od nich výrazně oddělena, ale někdy leží izolovaně. Jako příklad lze uvést pohřebiště z konce 6. až druhé poloviny 7. století u Geislingu poblíž Řezna (Regensburg v Bavorsku), kde se v západní části vydělil zvláštní areál s hroby vládnoucích, křesťansky orientované vrstvy obyvatel. Hroby privilegovaných se často nacházejí v areálu obklopeném kruhovým příkopem, jako například na pohřebišti z 6. až 7. století v Griesheimu (Německo), kde byl ve vymezeném areálu pohřben muž ve věku 35 až 45 let, s přiloženými zbraněmi.

U levé amputované nohy se našla bronzová tulejka, původní součást dřevěné protězy. Tato tendence je patrná i na dalších pohřebištích, avšak končí v 8. století přesunem na kostelní hřbitovy. Řadová pohřebiště postupně končí, což nesouvisí jen s křesťanstvím, ale i s organizací celé společnosti.

Součástí velmožského dvorce ze 7. století objeveného u Lauchheimu (Německo) bylo i pohřebiště se čtyřmi hroby mužů ve věku 15 až 40 let, jedním hrobem starší ženy a jedním hrobem, z něhož byly pozůstatky bezezbytku exhumovány a patrně přeneseny ke kostelu. V jedné hrobové komoře vyložené dřevem byl pohřben významný muž, jenž zemřel násilnou smrtí. Přestože došlo již v dávné minulosti k vyloupení hrobu, našlo se v něm ještě mnoho inventáře souvisejícího s výzbrojí, jezdeckými potřebami i oděvem zemřelého, kromě jiného i byzantská bronzová přezka a křížky z lístkového zlata, jakož i nádoby; uvedené nálezy datují celek do sklonku 7. století. Také další hroby, přestože byly vyloupeny a zdevastovány,

svědčí o bohaté výbavě. V hrobě ženy se našla zlatá křížová spona, přívěsek ze zlaté langobardské mince a zlaté náušnice. V dalších mužských hrobech se našly zbytky výzbroje, křížků z lístkového zlata i dřevěné vyřezávané postele.

Podle pozorování na alamanském pohřebišti u Weingarten u Ravensburgu (jižní Německo) se vyšší sociální status projevuje tak, že mečem vybavení muži byli dlouholebí a oproti pohřbeným bez zbraní byla jejich postava o 5 až 6 cm vyšší. Problematikou odrazu sociální diferenciací v antropologickém materiálu od 6. století se speciálně zabývali Friedrich W. Rösing a Ilse Schwidetzská (1987).

Literatura: Böhme 1993, Čížmář 1997, Daim 2001, Droberjar 1999, Lauer mann 1994, Mráv 2001, Rösing – Schwidetzky 1987, Stork 1995, 1997, Tejral 1992, 1993, 1999, Waurick 1973, Zeller 1988.

3.1.2.2. Pohřební ritus velmožů od 8. do 15. století

Také v 8. století pokračovalo budování vlastnických kostelů, v nichž bývali pohřbíváni příslušníci velmožské rodiny. V Esslingen (Německo) byl prozkoumán kostel z druhé poloviny 8. století, v jehož lodi bylo 17 hrobů (obr. 44). K roku 777 je písemnými prameny doložen velmož Hafti, zřejmě vlastník tohoto kostela.

Církev se snažila omezit pohřby uvnitř kostelů na kněze, biskupy, mnichy a zbožné laiky, což byli především šlechtičtí patroni kostela. V několika chrámech z 9. století na Moravě a na Slovensku se občas objevily hroby i hrobky. Lze je rozdělit do několika kategorií. Předně jsou to hroby starší než kostel, takže se nejedná o případ pohřbu v kostele. Poměrně časté jsou hroby v přístavcích ke kostelu – buď v přístavcích na západní straně (Mikulčice u Hodonína, Staré Město a Sady u Uherského Hradiště) nebo v přístavcích na severní či jižní straně (Mikulčice u Hodonína, Sady u Uherského Hradiště, Pohansko u Břeclavi). Další kategorií jsou hroby zakladatelů kostela známé od 6. století z mnoha západoevropských regionů. Tyto zvláštní hroby bývaly situovány buď u vstupu do kostela nebo u oltáře. Mezi ně však nelze počítat porušený hrob v apsidě kostela objeveného na rakouském hradisku Gars am Kamp. Vylučuje to jeho poloha přímo v apsidě, kde býval oltář. Pokud se nejedná o hrob mladší, zřízený až po zániku kostela, může jít o relik-

viářový hrob. Čtvrtou kategorií jsou hroby příslušníků velmožské rodiny a patrně i dalších privilegovaných osob na různých místech v kostele.

Hroby velmožů byly objeveny při výzkumu důležitého mocenského centra v Pokampí (Rakousko): na hradisku z 9. až 10. století u Thunau poblíž Garsu am Kamp se na pohřebišti přináležejícím k velmožskému dvorci s kostelem našlo na 200 hrobů, z nichž jeden měl zvláštní postavení. Kostí dospělého muže byly původně uloženy v dřevěné truhle asi 70 cm dlouhé a uzavíratelné železným zámkem. Jedná se zřejmě o druhotný pohřeb jedince, který měl pro komunitu mimořádný význam. Na tomto pohřebišti byla objevena i skupina hrobů označovaných jako velmožské. Dva z nich byly vybaveny meči, ale našly se zde i ostruhy (a to i v dětském hrobě).

Na lednickém ostrově v Polsku (Legnica), kam se klade i nejstarší polské biskupské sídlo z druhé poloviny 10. století, byly v kostelní lodi objeveny dva prázdné hroby významných osob a také v přístavcích na severní straně byli pohřbeni čtyři jedinci. Ze srovnání s dalšími hroby z Moravy, Čech, ale i západní Evropy vyplývá, že se jednalo o hroby společenské špičky.

K významným sídlům z druhé poloviny 10. století v Čechách patřila slavníkovská Libice nad Cidlinou u Nymburka. Velmožská vrstva zde pohřbívala mrtvé východně od kostela v hrobech sice bez milodarů, ale zato v rakvích okovaných železnými obručemi. S pohřby těchto lidí souvisí i mimořádné sepulkrální památky v podobě dvou částečně rekonstruovatelných pískovcových náhrobních desek s textem, z něhož se podařilo rozluštit zkratky titulatur „*stolata femina*“ a „*clarissima puella*“, které mohly patřit ženám z rodiny Slavníkovců. O tom, že podobné náhrobní desky patřily ke kulturnímu prostředí Čech na přelomu 10. a 11. století, svědčí kromě nápisu na hrobu kněžny Emmy i zlomek nalezený v zásypu břevnovské krypty s písmeny *OBI*, které lze doplnit na *OBIIT*, což znamená – „zemřel“.

Na Ukrajině je dokladem pohřbu společenské (zřejmě ještě pohanské) špičky tzv. „Černá mohyla“ u Černigova, prozkoumaná v letech 1872 až 1873. Dokumentace archeologického výzkumu umožňuje i rekonstrukci celého pohřbu, který proběhl tak, že na místě nejdříve vybudovali dřevěný srub, do něhož pozůstalí uložili tři zemřelé – muže, chlapce a ženu. Muž a chlapec měli drátěnou košili a zbraně (dva meče, šavli, kopí, šípy, přílby). Ve srubu ležely i pozů-

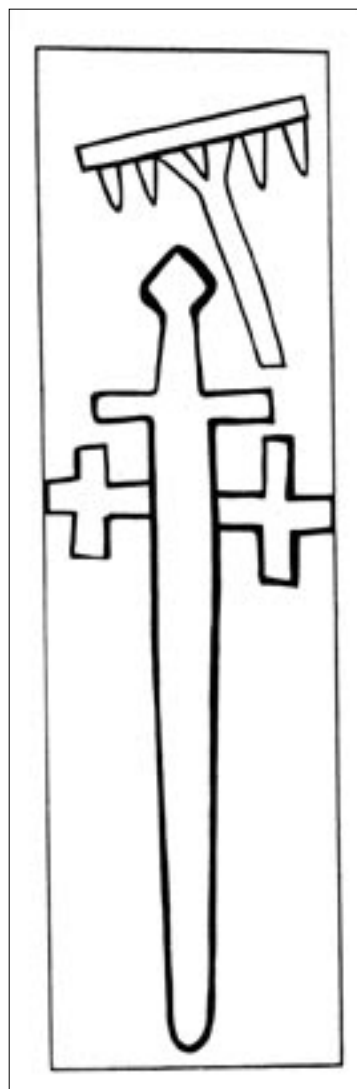
statky koně s postroji. Dále se našly srpy, kostěné šídlo, vřeten, hrací kameny a kostky, sekera a dláta. Po spálení srubu byla nad pozůstatky navržena mohyla ve tvaru komolého kužele o výšce 7 m. Na horní plošně proběhly obětní obřady, jejichž pozůstatkem je velký železný kotel s beranými a ptačími kostmi, nože a okované rohy. Po těchto obřadech navršili mohylu do výše 10 až 11 m, při průměru základny 40 m. Byzantské mince ražené císařem Konstantinem Porfyrogenetem datují pohřeb do druhé poloviny 10. století.

Snahou křesťanských šlechtických rodin bylo zajistit si pokud možno pohřební místo v klášteře, kterému věnovali část svého majetku. Hrabě Adolf, který padl roku 1164 v bojích se Slovy, byl rozřezán, usušen a balzamován. Nakonec bylo tělo „odneseno a pochováno v hrobce předků“ (to je v Mindenu, severní Německo, Helmold 1925, s. 239).

Významný český velmož Hroznata (žijící na přelomu 12. a 13. století) se po smrti manželky a syna chtěl vydat na křížovou výpravu, ale nakonec se jí nezúčastnil; na základě povolení papeže Celestina III. se místo křížového tažení zasloužil o založení kláštera v Teplé, kam vstoupil jako probošt. Roku 1217 byl zajat a umučen; jeho tělo bylo po složitých jednáních pohřbeno v klášterním kostele před oltářem. Kamenná rakev vyplněná dřevěnou schránkou byla objevena roku 1898 při exhumaci, přičemž se zjistilo, že s kosterními pozůstatky bylo často manipulováno, především v souvislosti s blahořečením.

Pokud došlo k pohřbu zakladatele do ještě nedostavěného klášterního kostela, bylo třeba místo zvláště označit a chránit přístřeškem na způsob memorie, jak se to stalo ve žďárském klášteře, když zde roku 1255 pohřbili zakladatele Bočka z Kunštátu. Jsou známy i případy, a to již z 13. století, kdy si významný velmož nechal v klášterním areálu postavit zvláštní mauzoleum, jako Heinrich IV. von Kuenring-Feldsberg, který v areálu rakouského kláštera v Zwettlu postavil roku 1284 kapli Všech svatých nad hrobkou o půdorysu 5x4 m, v níž byl také pochován. V některých případech si příslušníci bohatých šlechtických rodin budovali v 15. století zvláštní pohřební kaple přistavěné k původním kostelům. Jako příklad lze uvést kaple magnátské rodiny Zápolských na Slovensku – v Spišskom Štvrtku z roku 1473 nebo ve Spišské Kapitule z devadesátých let 15. století.

Na problémy spojené s identifikací šlechtických náhrobníků a pod nimi ležících hrobů se narazilo při výzkumu cisterciáckého kláštera v německém

Obr. 45. Šlechtický náhrobník z 13. století objevený na Velehradě u Uherského Hradiště na Moravě. Pramen: Pojsl 1990, obr. 43.

Schönau. Pod šesti v minulosti dislokovanými náhrobníky z 12. až 15. století však ležely zcela jiné osoby, takže přes veškerou snahu zůstala identifikace otevřená.

Hroby velmožů pohřbívaných v klášterním areálu kryly někdy náhrobníky s heraldickými znaky, které se dochovaly například na Velehradě. Zájem o pohřby ve zdejších kostele vzrostl zejména od první poloviny 13. století, kdy bylo pevněji formulováno církevní učení o očištění a účinnosti modliteb za zemřelé. K tomu, aby bylo umožněno pohřbívání šlechty v cisterciáckém klášterním areálu vydal dokonce papež Alexander IV. roku 1261 zvláštní povolení, na jehož základě

Obr. 46. Renesanční mauzoleum Bukůvků v Postřelmově na Moravě z konce 16. století. Foto: J. Kala.

se nechalo na Velehradě pohřbit mnoho příslušníků šlechtických rodin pocházejících především z jižní Moravy (obr. 45).

Starobrněnský klášter cisterciáků založený královnou Eliškou Rejčkou se stal nejen místem jejího pohřbu, ale i místem pohřbu jejího příznivce Jindřicha z Lipé, nejvyššího maršálka a podkomořího Země české, jakož i hejtmana na Moravě. Při archeologicky sledovaných stavebních úpravách byla v interiéru kostela objevena jeho hrobka opatřená na delších stranách třemi výklenky uzpůsobenými pro zapuštění trámů nebo železných tyčí. Tato úprava má analogie v panovnických hrobech a nasvědčuje vysokému společenskému postavení pohřbeného.

V jiných případech pohřbili zemřelé příslušníky šlechtické rodiny do patronátního farního kostela, jak se podařilo archeologicky doložit ve Vyšehorkách na severní Moravě, kde bylo zjištěno větší množství hrobů líšnické větve Kunštátů, jak ostatně dokládá i náhrobník Anny z Kunštátu, která zemřela roku 1371.

Byly to právě majestátní hrobky a náhrobky, na něž se již v 15. století snesla kritika reformátorů. Jan Hus se ve svém kázání z roku 1411 ptal, proč jsou pořádány tak nákladné pohřby boháčů. Jeho kázání směřovala proti pýše, lživému hodnocení života zemřelého i proti penězům, které dostávali kněží za pohřební ceremonie a zádušní mše, místo toho, aby se dostaly do rukou chudých.

Tělo husitského vojevůdce Jana Žižky (po smrti 11. října 1424 u Přibyslavi) doprovodili kněží Prokůpek a Ambrož do Hradce Králové, který byl tehdy mocenským centrem Žižkových spolubojovníků, a tam jej pohřbili v kostele sv. Ducha u hlavního oltáře – údajně při pilíři v hlavní lodi kostela na jižní straně. Později došlo k přenesení pozůstatků vojevůdce do Čáslavi, kde prý farář Anselm Kramsi v letech 1638 až 1648 nechal okázale katem spálit jakési kosti, považované za Žižkovy. Roku 1910 se našly lidské kosti ve výklenku podvěžní kaple čáslavského chrámu sv. Petra a Pavla. Po důkladném antropologickém prozkoumání se zdá, že alespoň kalva, která nese stopy poranění očních, patřila Žižkovi.

Literatura: Bauch 1976, Drös – Wahl 1999, Eggenberger et al. 1983, Fehring 1979, Friesinger, H. – Friesinger, I. 1991, Górecki 1996, Goš 1999, Helmold 1925, Hlinomaz 1998, Huizinga 1999, Chlíbač 1999, Justová 1990, Lukáčová a kolektiv 1996, Mrożowski 1994, Novotný 1967, Offenberger 1997, Píseň o Rolandovi 1986, Pojzl 1985, 1990, Poulík 1975, Sennhauser 1983, Scholkmann 1997, Schulze-Dörrlamm 1993, Sommer 2000, Stein 1967, Steuer 1997, Stloukal 1967, Tisíc let 1993, Turek 1963, Varga – Lövei 1992, Vlček 1993, Wintergerst 1999.

3.1.2.3. Pohřby velmožů v 16. století

V období reformace pohřbívala šlechta, pokud jí to poměry dovozovaly, i nadále v kostelech a klášterech. Utravistické ideologii odpovídaly spíše prosté náhrobní desky bez portrétu zemřelého, jen s rodovým erbem. V 16. století se od tohoto zvyku postupně upouštělo a šlechta a bohatší měšťané si nechávali zhotovovat epitafy. Někdy si na hřbitově postavila šlechtická rodina i mauzoleum, jako například Bukůvkové roku 1592 v Postřelmově na severní Moravě (obr. 46). Žerotínové sídlící v Židlochovicích u Brna si zase vybudovali hrobku pod podlahou bratrského sboru založeného roku 1566. Jednalo se o zaklenutou místnost na půdorysu 6,3x3,5x3 m s rakvemi členů rodiny obsahujícími poměrně bohatou výbavu (například 3 zlaté prsteny v rakvi Jana Diviše z Žerotína pohřbeného roku 1616).

Na našem území byla mimořádným počinem stavba pohřební kaple v areálu telčského zámku Zachariášem z Hradce v 70. a 80. letech 16. století, která

svým stavebním typem vychází z francouzského královského prostředí, kde má analogii v kapli z Ambois. Výtvarnou výzdobu provedli italsí mistři, kteří byli na tento typ práce specializováni.

V šlechtických hrobech 16. století se opět objevují zbraně. Na tento celkem překvapivý jev upozornil na základě výzkumu v kostele sv. Jana Křtitele v Crailsheimu již před lety Günter P. Fehring. Jednalo se o insignii společenského postavení zemřelého. V severní Evropě se v hrobech 16. století nacházejí dokonce sekery, třmeny, udidla a kopí. Běžnější jsou sečné zbraně (rapír v hrobě muže pohřbeného v bavorském Niedertraublingu) nebo meče (například v hrobech tří šlechticů pohřbených v letech 1533, 1558 a 1563 v jihotyrolském Schluderns). Johann z Hattstettu (pohřbený počátkem 16. století ve východofrancouzském Rouffachu) dostal do hrobu meč, dýku, pozlacené ostruhy a olovenou identifikační destičku s erbem. Podobně byl pohřben i nebožtík v Bergheimu, s výjimkou identifikační destičky, kterou však nahrazoval kožený klobouk se znakem. Jako příklad lze uvést též i pohřeb Petra Voka z Rožmberka (zemřel roku 1611), který byl pochován s prstýnkem na levé ruce, mečem po pravé straně a pečetěmi v červeném aksamitovém pytlíku pod rukama (viz kapitulu 10.1. Václav Březan: Kronika rožmberská: Život Petra Voka z Rožmberka). Na druhé straně však někteří šlechtici této doby kladli důraz na prostý pohřeb v rakvi na vrstvě popela a v mnišské kutně.

Šlechta v 16. století mohla rovněž pohřbívat mimo hřbitovy a kostely. Tímto způsobem lze vysvětlit například objev náhrobní desky u Medlova na jižní Moravě, která svědčí o tom, že roku 1566 na místě zvaném „Rumpler“ pochovali šlechtice Branického z Maršovic.

Literatura: Brunel 1993, Březan 1985, Codreanu-Windauer 1988, 1993/1994, Doubravský 2000, Egenberger et al. 1983, Fehring 1979, Felgenhauer 1993, Fingerlin 1992, Chlíbec 1999, Koldinská 2001, Korčáková 2001, Král 1969, 1981a, 1981b, Melzer 1984, Müller-Wille 1977, Skutil 1990.

3.1.3. Kupci, řemeslníci a obyvatelé měst

Pohřební ritus této sociální skupiny se jen pozvolna vyděloval a nacházel svou tvářnost. Ekonomická síla patricijské složky se projevuje i v postupném

pronikání jejích hrobů do kostela a nakonec i stavbou vlastních mauzoleí.

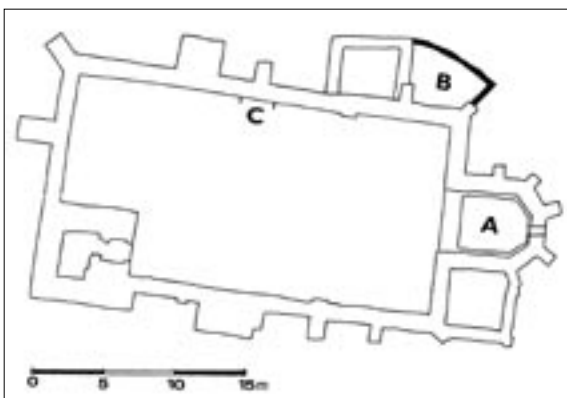
Na Moravě již v 9. století pozorujeme určité zvláštnosti a větší různorodost v pohřebním ritu obyvatel hospodářských, obchodních a politických center.

Existence skupin hrobů mimo vymezený křesťanský hřbitov je doložena například před vchodem do areálu dvorce na „Pohansku“ u Břeclavi. Velmi zvláštní je charakter pohřebiště souvisejícího s velkou kúlovou stavbou na mikulčickém „Klášteřisku“ z druhé poloviny 9. století. V pohřebním ritu se zde jeví četné anomálie nejen v poloze pohřbených, ale v celém charakteru místa, kde byli pohřbeni i koně a části lidských údů. Tato pohřebiště svědčí o složité náboženské situaci v 9. století, kdy zřejmě i mezi vládnoucí vrstvou nebylo přijetí křesťanství jednoznačné.

Na Starém Městě v Praze byla prozkoumána skupina dvaceti hrobů v dřevěných rakvích obklopených kameny a datována do 10. až 11. století. K hrobovému inventáři patřily stříbrné i zlaté šperky. Na základě zvláštností v pohřebním ritu i polohy nedaleko tržiště se zdá, že zde mohlo být pohřebiště cizích kupců, což je ovšem stěží jednoznačně prokazatelné.

Hroby kupců jsou někdy interpretovány na základě nálezů závaží a skládacích vah v hrobovému inventáři, jako například na mohylovém pohřebišti s žárovými hroby z 9. století v Kołobrzegu nebo na kostrovém pohřebišti z 11. století v Ciepłe u Gniewa a na řadě dalších pohřebišť v Pobaltí.

Poměrně velká badatelská pozornost byla věnována pohřebnímu ritu městského obyvatelstva od 13. století. Souvisí to se skutečností, že městské hřbitovy jsou mnohem častěji archeologicky zkoumány. Formování středověkého města se od 13. století projevilo i v pohřebním ritu. Do té doby nebývalé nahromadění lidí na plošně omezeném prostoru, který ještě musel obsahovat shromažďovací a tržní areály, si vyžádalo nové zajištění duchovní správy, s níž souvisel i křesťanský pohřeb. Tuto správu ve městech zajišťovalo jednak farní, jednak řádové duchovenstvo. Města mívala většinou jen jeden farní obvod, i když areál některých větších měst se rozdělil do více farních obvodů. Jestliže farní obvody byly stanovené a právně vymezené, pak kláštery již takto vymezené obvody nemávaly, z čehož vznikaly spory. Například pro Čechy papež Bonifác VIII. roku 1300 rozhodl, že na klášterních hřbitovech mohou být pohřbíváni jen ti, kteří si to obzvláště přáli, ale z příjmů musí kláštery odvádět čtvrtinu příslušnému faráři.

Obr. 47. Kostnice pod kněžištěm (A) a na severní straně kostela (B) v Pohořelicích na Moravě. Poloha barokní měšťanské hrobky je označena písmenem C. Kresba: J. Unger.

Jádrem farního obvodu byl kostel s právem křtu – vyjádřeném přítomností křtitelnice – a s právem pohřbu – vyjádřeném hřbitovem. Funkce hřbitova se ve středověkém městě neomezovala jen na pohřbívání, ale hřbitov měl celou řadu dalších profánních i sakrálních funkcí. Na hřbitově se soudilo, obchodovalo, zde se lidé shromažďovali například k vojenským a správním aktům, zde provozovali řemesla i hry. Platilo zde i právo azylu. V interiéru kostelů byli pohřbíváni jen významní jedinci duchovního nebo světského stavu – jak šlechta, tak i zámožnější měšťané. Většina lidí byla pohřbena na hřbitově vně kostela, ale i zde platilo pravidlo, že čím blíže kostela a čím blíže k presbytáři, tím lépe. Strana jižní byla považována za lepší než strana severní. Sociální diferenciacie městské společnosti se projevovala zavedením společných hrobů pro nejchudší a také zřizováním hřbitovů za hradbami. Již na sklonku 16. století si vážení měšťané nechávali budovat zvláštní hrobky – jako například roku 1582 Martin Primus na prostějovském hřbitově. V tomto případě se jedná o velmi časný doklad budování měšťanské hrobky na znamení hospodářského i společenského vzestupu měšťanstva.

Území poměrně malého hřbitova se rychle zaplnilo hroby, takže každý další pohřeb znamenal buď uložení nebožtíka do menší hloubky, nebo porušení hrobu staršího, což se dělo celkem běžně. Na hřbitovech nebyvaly pomníky, ale často zde byly vidět lidské kosti, a to jak volně ležící, tak i uspořádané v kostnicích. Básník François Villon měl jistě před očima konkrétní podobu pařížského hřbitova Neviňátek patnáctého století, když psal následující verše (Villon 1964, s. 78):

*„Přestává na hřbitově šprým.
K čemu je všechno světa jmění
a lůžko s peřím prachovým,
slast každonoční, každodenní
a tančení a dovádění
a zavrať života a vína?
V rozkoších věčného nic není
a přetrvá jen hřích a vína.*

*Když vidím tamty lebky, ach,
jak rozhlížím se po márnici ...
Rozhodovaly o prosbách?
Byli to dvorští úředníci,
či nosiči jen úpějíci?
Zde ten snad biskup nádherný –
zde ten, co chodil po ulici
a rozsvěcoval lucerny.*

*Ty lebky, co tu vidím, snad
se před tamtěmi ukláněly,
těm jedněm dáno panovat,
co jiné sotva hnout se směly,
a vida, jak by schůzku měly,
teď leží v jedné kupě tam,
neb o vše přišly, čím se skvěly:
vše jedno, vládce nebo chám.*

*S dušemi Bůh měj slitování!
Co těl se tkne, ta ztřela již.
Buďtež to dámy nebo páni,
co měli smetánku a rýž
a tělo hebounké jak plyš:
už se jim kosti v popel mění,
smíchem ni hrou již nevzkřísíš.
Spasitel dej jim rozhrěšení!“*

Církevní sněmy, jako například roku 1279 v Münsteru a 1280 v Kolíně nad Rýnem, požadovaly důstojné uložení ostatků z narušených hrobů. Požadavek mohl být proveden buď přidáváním ostatků do nového hrobu, nebo uložení na zvláštním místě. Nejjednodušší bylo vykopat jámu na okraji hřbitova a do ní ukládat kosti z rozrušených hrobů. Archeologický výzkum u kostela sv. Jakuba Většího v Pohořelicích na jižní Moravě prokázal existenci kostnice situované mezi dva opěrné pilíře a východní zeď sakristie. Uvnitř této kostnice je dosud 1,2 m mocná vrstva kostí. Jiný způsob ukládání kostí představovaly suterénní kostnice pod presbytářem. Takovouto kostnici, vzniklou při

přestavbě kostela počátkem 14. století, známe opět z Pohořelic (obr. 47).

Nejvyspělejší prostředek péče o lidské pozůstatky z narušených hrobů představoval karner, což je dvou-podlažní hřbitovní stavba se zapuštěnou dolní částí (kostnice) a horní částí (kaple). Půdorys těchto budov, postavených vždy v blízkosti farního kostela, je zpravidla kruhový nebo polygonální. Kaple mívá apsidu nebo jen segmentové vyduťtí pláště zdi. Karnerly se stavěly především ve městech v Podunají, na jižní Moravě a jižním Slovensku. Za prototyp se považuje hřbitovní kaple ve fuldském klášteře (Německo) datovaná do počátku 9. století. Jihomoravským karnerům věnoval velkou pozornost Václav Paukert (1978) a od té doby došlo jen v několika případech k doplnění jeho soupisu.

Ve městech se pohřbívalo nejen u farních a klášterních kostelů, ale také u špitálů. Jako příklad lze uvést archeologicky zkoumaný špitál v Heidelbergu (Německo), kde jsou nejstarší hroby již z konce 13. století. Kolem 270 prozkoumaných hrobů představuje zhruba čtvrtinu celého hřbitova. Běžně bývali zemřelí pohřbíváni zašiti v plachtě v poloze nznak s rukama složenými na prsou nebo na břichu. Dřevěné rakve jsou častější až od 14. století, ale z Norimberka (Nürnberg, Německo) je znám dokonce zákaz pohřbívat i bohaté měšťany v rakvích, což se zdůvodňovalo nedostatkem místa. Na heidelberském špitálním hřbitově byla asi pětina mrtvých pohřbena v rakvích, které měly jednoduchý tvar a byly spojeny hřeby. Průměrný věk zemřelých byl poměrně vysoký, u mužů dosahoval 42,6 let a u žen 38,7 let při poměru mladistvých k dospělým 27:73, což je dokladem toho, že špitál sloužil především jako starobinec.

Z archeologicky získaných lidských pozůstatků lze vyčíst řadu demografických údajů. Podle pozorování Klause Simona (1988) z pohřebišť v oblasti mezi Durynským lesem, Krušnými horami a Baltským mořem se dospělí obyvatelé městských aglomerací dožívali v 10. až 12. století v průměru 40 let, to je věku podstatně vyššího než obyvatelstvo venkovské, jehož průměrný dožitý věk klesl v tomto období na 34 let.

Zajímavá jsou zjištění na dvou hřbitovech u městského kostela sv. Jana v Schaffhausenu (Švýcarsko). Pro starší období kolem roku 1083 je patrný lehký přebytek mužů, což v pozdějším období vystřídal přebytek žen. Tato skutečnost je vysvětlována větší účastí a fyzickým zatížením mladých mužů při zakládání města a v pozdějších dobách zase službou žen ve městě. Pravidelná je velká dětská úmrtnost; dosahovala 40

až 50%, přičemž nejvíce dětí zemřelo do jednoho roku věku. Novorozenec mohl očekávat věk dožití 27 až 32 let, přičemž očekávaný věk žen byl o 6 až 8 let nižší než u mužů.

V Ulmu (Německo) byl u františkánského kláštera prozkoumán hřbitov z 13. až 15. století s asi 600 hroby, které je možno rozdělit do dvou skupin (hroby v kostele a hroby vně kostela), u nichž byly sledovány otázky sociální diferenciacce, rozdíly ve stavbě těla a dožitý věk. Zjistilo se, že lidé pohřbení v kostele dosahovali v průměru o 5 cm větší výšky než ti, kteří byli pohřbení vně. Dále pohřbení uvnitř kostela měli užší obličej a delší lebku. Na kostrách se projevovovalo méně stop po revmatismu a slabší obroušení zubů, zato byla zjištěna vyšší kazivost zubů. Na kostrách pohřbených vně je patrné velké fyzické zatížení od dětského věku a na zubech častější abraze. Přitom pohřbení uvnitř kostela patřili spíše jen k středním vrstvám městské společnosti. Podobné sociální rozdíly jsou pozorovatelné na francouzských klášterních hřbitovech, kde jedinci pohřbení v kostele a převorství byli o 5 cm vyšší a dožívali se v průměru o více než 4 roky vyššího věku než ti, kteří byli pohřbení vně. Zato u populace pohřbené v kostele bylo pozorováno více vypadlých nebo extrahovaných zubů (16,4:6,4), což se vysvětluje jako důsledek větší konzumace cukru a vyššího věku pohřbených.

V 15. až 16. století začíná proces přesunu hřbitovů mimo město – do míst, kde předtím pohřbívali jen ti nejchudší. Například v Brně se tento proces projevil založením Nového hřbitova roku 1580 v místech bývalé cihelny kolem kaple Panny Marie Pomocné. Také v cestovní zprávě Angličana Fynese Morysona z konce 16. století se uvádí, že za městskými hradbami Lipska (Leipzig, Německo) „(...) leží (jako u mnoha německých měst) pěkné místo, na němž pohřbívalí mrtvé a které se jmenuje boží lán (aneb Gotts-aker). Přední měšťané si zde dle svých důstojenství zakupují hroby kolem kaplí s křížovou cestou, obtácející ono místo, uprostřed se pohřbívalí obyčejní lidé, jejichž hroby žádná střecha nekryje“ (Moryson 1977, 17).

Literatura: Borkovský 1948, Cueni 1993, Dostál 1982, Hanuliak 1997, Illi 1992, Klanica 1985, 1997, Kokojanová 1999, Konečný 1989, 1990, Kudělka 1985, Leciejewicz 1995, Medek 1982, Moryson 1977, Opatřil 1993, Paukert 1978, Prohaska-Gross 1992, Racinet 1997, Rösing 1993, Simon 1988, Unger 1999, 2000, Vignatiová 1992, Žulkus 1995.

3.1.4. Duchovní

Existence osob zabývajících se kultem v souvislosti s pohanstvím je sice známa, ale v nálezích hrobů jen těžko identifikovatelná. Z islandské *Ságy o obyvatelích Lososího údolí* víme o objevu hrobu kouzelnice identifikovatelné podle přívěsku na krku a velké kouzelnické hole. Podle lunicových přívěsků by snad na časně středověkých pohřebištích mohly být identifikovány ženy-vědky. Další hroby osob spojených s pohanskými náboženskými obřady jsou zřejmě zahrnuty v kategorii nečistých zemřelých.

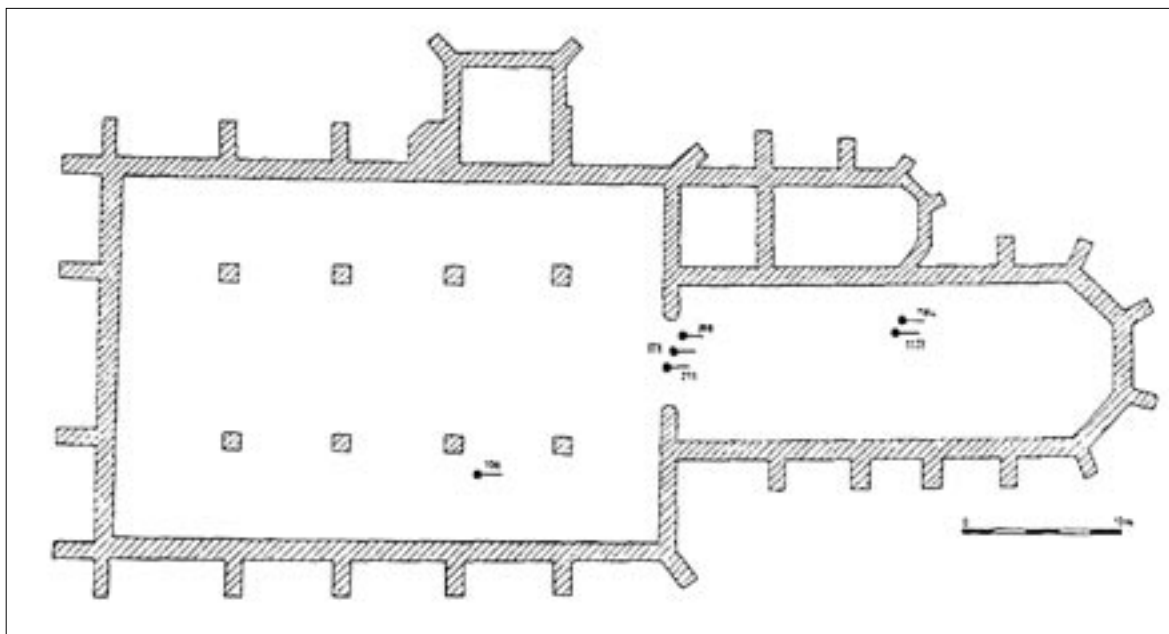
Po přijetí křesťanství je v pohřebním ritu zvláštní místo pro duchovní – ať již světské nebo řeholní. Rozlišení pohřbů duchovních od pohřbů ostatního obyvatelstva je v archeologických pramenech možné jen v některých případech. Vcelku se v pohřebním ritu křesťanských duchovních projevuje diferenciací mezi preláty a nižším klérem. Pohřební ritus je u nich také odrazem určité výjimečnosti, zdůrazňované atributy, ať už se jedná o kalichy a pateny, které se mohou najít i v hrobech nižšího duchovenstva, nebo o pontifikálie z hrobů biskupů a opatů. Pohřbívání řeholníků, s výjimkou opatů, odráží důraz na jednoduchost a uniformitu, charakteristickou pro způsob života těchto lidí.

Literatura: Dzieduszycki 2000, Chorvátová 1998, 1998a, Wrzesiński 2000a.

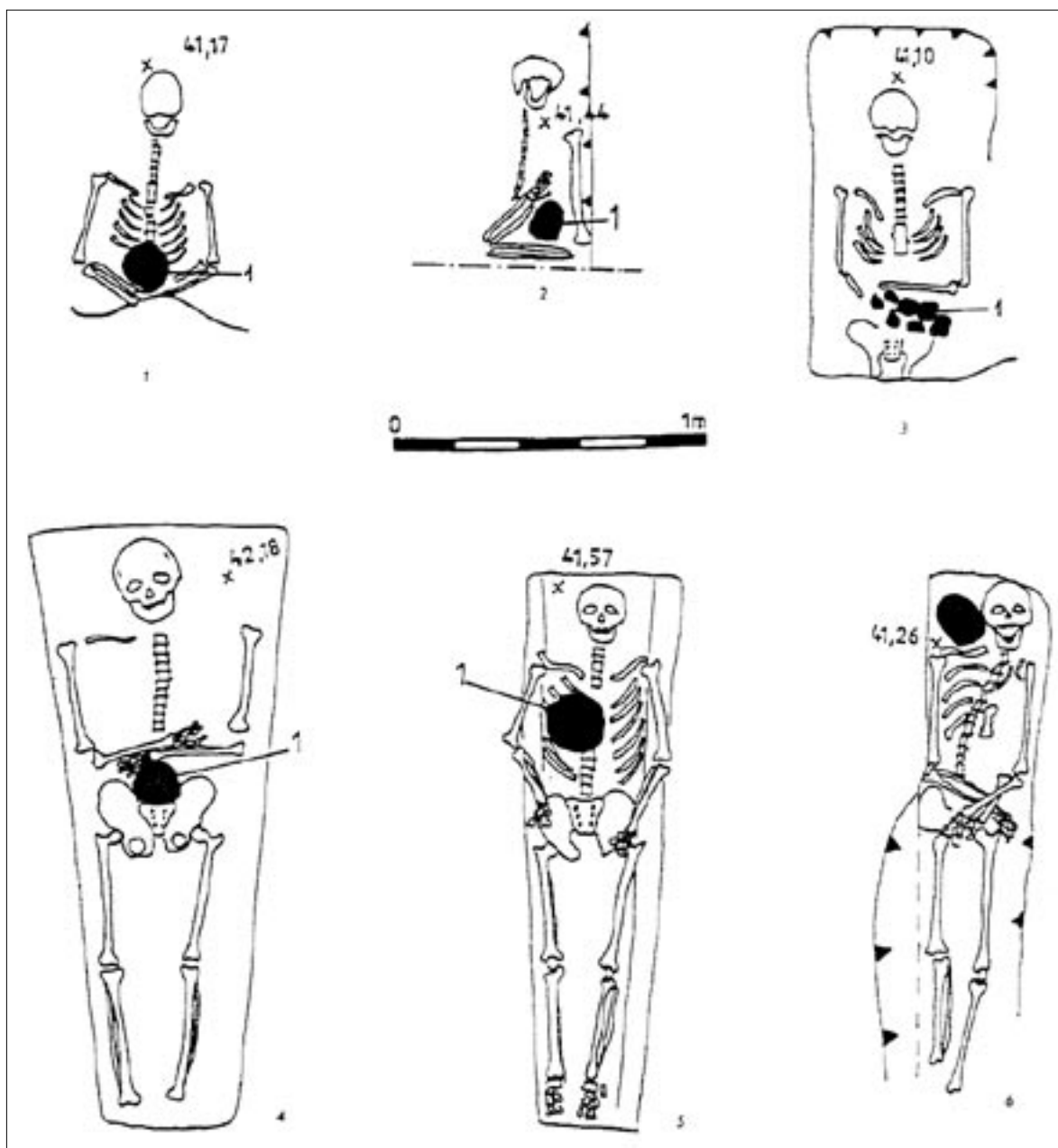
3.1.4.1. Kněží a jáhnové

Z pozdně antického hřbitova v Trieru (Německo) je znám sarkofágový hrob, v němž byl podle nápisu kolem roku 400 pohřben *LYCONTIUS PRESBITER*. V jeho hrobě se našly mince z přelomu 4. a 5. století a skleněná láhev. V Porýnském zemském muzeu v Bonnu je uchován náhrobní kámen z 6. až 7. století, který označoval hrob diakona (jáhna) Deodata (zemřel v 31 letech), a náhrobní kámen Presbytera Crescentia. Na opuštěném římském kastelu v Zurzachu, ležícím severně od Vindonissy ve Švýcarsku, byl v 5. století postaven kostel s baptisteriem. Kolem roku 600 zde pohřbili asi šedesátiletého muže s opaskem a dlouhým nožem. Relikviářová přezka svědčí o tom, že se jednalo o klerika, podobně jako u kostela sv. Ulricha a Afry v Augsburgu (Německo).

Již od 8. až 9. století se v hrobech kněží nachází kalich a patena. Pohřbívání kleriků je archeologicky dokumentováno například v špýrském dómu (Speyer), kde ve vstupní severní hale (tzv. Malý ráj – Kleine Paradies) byl objeven hrob muže pohřbeného v hrobce překryté pískovcovým náhrobníkem bez nápisu. V oblasti pánve ležel cínovým morem poškozený kalich. Na základě radiokarbonového datování a svědectví písemných pramenů je hrob datován do druhé poloviny 12. století. Hroby kleriků, patrně kanovníků z 12. a 13. století, vybavené bronzovými nebo

Obr. 48. Půdorys kostela sv. Petra a Pavla v Brně s polohou hrobů, v nichž se našla nádoba (z 15./16. století) umístěná dnem vzhůru. Pramen: Unger 1997, obr. 1.

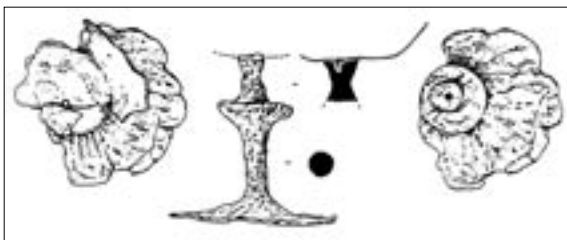

Obr. 49. Hroby v kostele sv. Petra a Pavla v Brně s nádobami (z 15./16. století) umístěnými dnem vzhůru. Pramen: Unger 1997, obr. 3.

cínovými kalichy a patenami byly nalezeny také při výzkumu Pražského hradu.

Hroby kněží z přelomu 15. a 16. století na území jižní Moravy a Dolního Rakouska (Niederösterreich) se někdy poznají podle pohřbu v kostele a uložení dřevěného nebo voskového modelu kalicha pod hrncem obráceným dnem vzhůru (obr. 48–50). Dřevěný kalich se našel také v mimořádném hrobu ve villing-ském Münsteru (Německo), který je díky tomuto nálezu interpretován jako hrob kněze. Zemřelý byl

uložen do rakve široké 160 cm – odpovídající nepřirozené poloze horních a dolních končetin, jež byla zřejmě způsobena huntingtonskou formou nervového onemocnění zvaného tanec sv. Víta. Kalich sloužil často jako atribut v rukou stojící postavy zobrazované na náhrobnících duchovních v době předhusitské (obr. 51).

Obr. 50. Zbytky dřevěného kalicha nalezeného pod nádobou obrácenou dnem vzhůru – v hrobě kněze v kostele sv. Petra a Pavla v Brně. Pramen: Unger 1997, obr. 6.

Pozoruhodné jsou i hrobové korunky z měděného nebo mosazného drátu se skleněnými korálky, které se v Alsasku nacházejí nejen v hrobech dětí, ale ve dvou případech (Wattwiller, Soulz) i v hrobech kněží, kde tato korunka měla symbolizovat duchovní službu zesnulého.

Orientace hrobů duchovních se až do 16. století v podstatě shodovala s orientací chrámu a hrobů ostatních pohřbených – a to tak, že v podstatě dodržovala směr západ-východ. Teprve od 16. století se prosazovalo pohřbívání duchovních opačně – tak, aby byl zemřelý kněz i po smrti obrácen tváří k věřícím.

Literatura: Adler 1984, Angert 1994, Brunel 1993, Engemann – Rüger 1991, Frolík – Smetánka 1997, Pojsl 1999, Rettner 1998, Sennhauser 1997, Unger 1997, Wamser 2000.

3.1.4.2. Papežové

S výjimkou sv. Petra, který byl pohřben na hřbitově na Vatikánském pahorku *extra muros*, nevíme nic o pohřbech římských biskupů (papežů) v 1. a 2. století. Pod dómem sv. Petra v Římě byl při archeologických výzkumech v okolí centrálního hrobu objeven soubor kostí bez lebky patřící starému silnému muži. Lebku sv. Petra podle tradice přenesli do Lateránské baziliky, takže není vyloučeno, nebo spíše je možné, že se jedná o pozůstatky hrobu sv. Petra. Kolem problematiky hrobu sv. Petra probíhá nekončící diskuse, do níž významným způsobem zasáhl i český archeolog Jaroslav Böhm (1959).

Prvním papežem, jehož pohřeb je dokumentován, byl sv. Zephyrinus (199–217), jenž byl pohřben na hřbitově nad katakombami sv. Kalixta poblíž Via Appia za Římem. Přesné místo jeho pohřbu nezná-

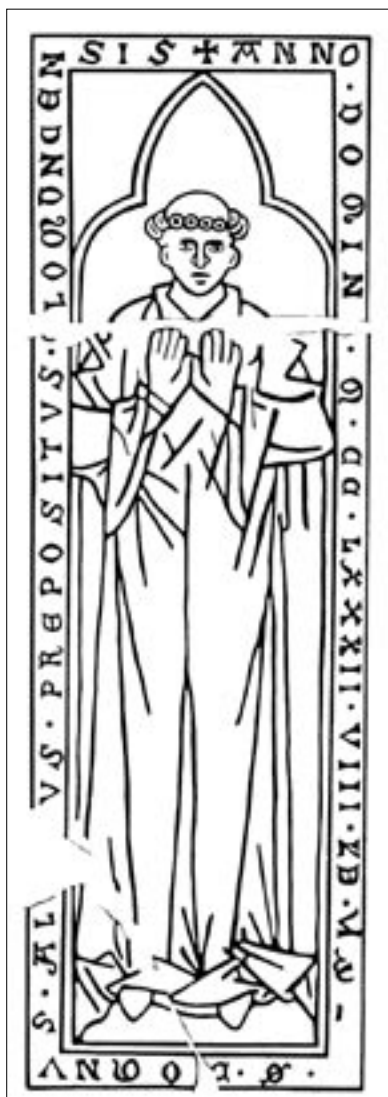
me, ale jednalo se o zvláštní areál, snad s mauzoleem. Někteří papežové 3. století byli pohřbeni v tzv. papežské kryptě Kalixtových katakomb. Krypta má zhruba čtvercový půdorys se dvěma sloupy a dvanácti hrobovými výklenky (*loculi*), čtyřmi výklenky pro sarkofágy a jedním výklenkovým hrobem, později přebudovaným na stolový. V této kryptě bylo pohřbeno 9 papežů a někteří další biskupové. Hrobové výklenky jsou však prázdné a jen částečně se dochovaly desky s nápisy, které původně tyto výklenky kryly. Někteří papežové 4. století však byli již pohřbeni v jiných bazilikách. Římský biskupové (papežové), byli později pochováváni do jedné z kaplí na půlkruhovém půdorysu u vnější apsidy chrámu sv. Petra.

Hroby papežů vládnoucích ve středověku se nacházejí na různých místech. Speciální pozornosti se dostalo pozůstatkům papeže Klimenta II. (1046–1047) v bamberské katedrále (Německo). Tento papež, dosazený Jindřichem III., jehož vzápětí korunoval na císaře, zemřel nedlouho po svém nástupu do úřadu v severní Itálii. Nejpozději roku 1052 bylo jeho tělo převezeno do jeho předchozího biskupského sídla – Bambergu. Při výzkumu po druhé světové válce se podařilo zjistit, že papež byl pohřben v liturgickém oděvu z hedvábí, s mitrou na hlavě. Po pravé straně stál stříbrný kalich s patenou a na pravé ruce byl na rukavici navlečen zlatý prsten s modrým safírem. Socha z 13. století znázorňující tohoto papeže, dnes umístěná ve svislé poloze, ležela původně vodorovně na tumbě. Chemická analýza kostí pohřbeného prokázala dlouhodobé ukládání olova v kostech a odpovídá chronické otravě olovem.

Literatura: Ariès 2000, Böhm 1959, Carletti 1984, Kirschbaum 1957, Müller-Christensen 1960, Rolle – Seemann – Berg 1993.

3.1.4.3. Biskupové

Již ve vizigótské *Liber Ordinum* z 6. až 7. století je popsáno, jak se má připravit tělo zemřelého biskupa k pohřbu. Bylo je třeba obléci v tuniku, albu a bílý ornát a opatřit ampulkou se svatým olejem, protože jen biskup měl právo světit olej. Tělo potom vystavili v chrámu a při té příležitosti se na hruď pokládal evangeliář, který se ovšem nevkládá do hrobu. Také v *Ordo Defunctorum* z 8. století se píše, že duchovní má být pohřben ve výstroji v níž „*in ecclesia Dei mi-*

litaret“ („v církvi Boží bojoval“), čímž je samozřejmě míněn boj duchovní. V hrobě z doby kolem roku 630 v opatství Saint-Evre v Toul (Francie) se našla terčová spona a prsten s monogramem, podle něhož se uvažuje o tom, že se jedná o hrob biskupa Endula (hrobový inventář obsahoval i kování opasku, nůžky, nůž a ostruhy). Pozůstatky hrobů biskupů ze 7. a 8. století se podařilo objevit v chrámu sv. Severina v Kolíně nad Rýnem. Jednalo se o kamenné hrobky pro jednu osobu kryté kamennými deskami.

Biskupové západní církve bývali často pohřbíváni na čestném místě – buď v sídelním kostele nebo v kostele kláštera, k němuž měli vztah. Přestože krypty sloužily především k uchování relikvií, byli někteří biskupové na území dnešní Francie již v době

Obr. 51. Náhrobník probošta Alexia pohřbeného roku 1282 na Velehradě u Uherského Hradiště na Moravě a náhrobník kněze Jana pohřbeného roku 1402 v kostele v Hustopečích na Moravě (v rukou drží kalich jako odznak kněžství). Pramen: Pojsl 1990, obr. 44; Pojsl 1999, s. 235.

normanských vpádů pohřbívání v kryptách. Krypta chrámu sv. Michala v Hildesheimu (Německo) posloužila k pohřbu těla biskupa Bernwarda – a to v pís-kovcovém sarkofágu s výklenkem (společkem) pro hlavu. Víko, které přečnívalo ze země, je zdobeno anděly, plameny, beránkem, křížem a opatřeno nápisem, který sděluje, že uvnitř je „prach a popel Bernwardova těla“. Při kanonizaci tohoto světce přenesli lebku do nedalekého dómu, kde je v relikviáři uchovávána dodnes. Západní krypta katedrály na krakovském Wawelu (Polsko) zasvěcená sv. Leonardovi se stala

Obr. 52. Hroby biskupů (pohřbených v sarkofázích) vybavené liturgickým rouchem, kalichem, patenou a berlou, objevené roku 1829 v katedrále v Chichesteru (Anglie). Podle původní dokumentace. Pramen: Archiv J. Unger.

místem, kam byl do kamenné hrobky pohřben biskup Maurus (zemřel roku 1118). Také ve východní kryptě románské baziliky sv. Víta v Praze (zasvěcené sv. Kosmovi a Damianovi) byli pohřbeni někteří pražští biskupové, jak to vyplývá ze zprávy Beneše Krabice z Veitmile, který zajišťoval jejich přemístění.

Pozoruhodný příklad proměny hrobu biskupa pochází z bývalého benediktinského klášterního kostela sv. Michala v Bambergu (Německo). Takzvaný druhý zakladatel kláštera, biskup Otto I., byl po smrti 3. června roku 1139 pohřben před oltářem na ose kostela. I po svatořečení zůstal jeho hrob na původním místě až do na přelomu 13. a 14. století, kdy došlo k přemístění hrobu nad zem do tumbky kryté kamennou deskou s plastikou biskupa v liturgickém rouchu. V první polovině 15. století byla původní tumba nahrazena novou tumbou s úzkým průchodem pro poutníky, kteří zde mohli v těsném kontaktu uplatňovat své prosby. Teprve při barokní přestavbě roku 1725 byla tumba přemístěna do krypty, kde se nachází dodnes.

Těla zemřelých biskupů bývala k pohřbu vybavena liturgickým rouchem s insigniemi biskupova postavení (prsten a berla) a jeho duchovního stavu (kalich a patena, obr. 52). Liturgické roucho bylo někdy staré i více než sto let a při bohoslužbách se již nepoužívalo. Kalichy a pateny mívají velmi malé rozměry; jednalo se buď o cestovní vybavení (*calix viaticus*), nebo byly zhotoveny jen pro případ pohřbu. Nejstarší hroby biskupů vybavené prsteny jsou známy z Francie a jsou datovány do 7. a 8. století. Další biskupské hroby s kalichem, patenou a prstenem pocházejí z druhé poloviny 10. století, jak to dokládá hrob trevírského arcibiskupa Ruotberta pohřbeného roku 956 se zlatým kalichem. Miniaturní kalich vysoký jen 9 cm o průměru 7 cm (s příslušnou patenou zhotovený z pozlaceného stříbra) pochází patrně z hrobu biskupa Osdaga, jenž zemřel roku 989. O stříbrném kalichu z hrobu biskupa Willigise píše ve své kronice z počátku 11. století biskup Thietmar Merseburský. Biskupské hole (*pastorale*), které se jako pastýřský odznak dostávaly do hrobů od konce 10. století, bývaly zhotovovány ze dřeva nebo výjimečně ze slonoviny a jsou známy z celé řady míst ve Francii, Německu, Polsku i v Čechách. V hrobě hnězdenského biskupa z druhé poloviny 14. století se našly menší napodobeniny biskupské hole a procesního kříže z bronzového plechu sloužící jako insignie při pohřebních obřadech. Vedle toho hroby církevní hierarchie obsahují často malou olověnou identifikační tabulku. Kříže z olověného plechu nebo vosku mívaly vyrytu formuli rozhrěšení. Výjimečně se najde v hrobě i náprsní kříž (pektorál).

Pražský biskup Jan si místo svého pohřbu pečlivě připravoval již roku 1336 v katedrále sv. Víta. Nejdříve nechal přenést oltář sv. Silvestra na jiné místo, potom nechal zhotovit bronzovou zlacenou náhrobní desku s postavou biskupa v pontifikáliích, velký sarkofág se stříbrnou deskou s částí evangelia sv. Jana a nakonec si opatřil i cypřišové dřevo na rakev. Podobně si nechal vybudovat hrobku lübecký biskup Heinrich II. von Bochoft, jenž zemřel roku 1341. Hrobka v Lübecku (porušená při spojeneckém bombardování Německa roku 1942) nesla na čelní stěně malbu Ukřižovaného s P. Marií a sv. Janem. Na bronzové náhrobní desce je plastika biskupa v životní velikosti.

O tom, že někdy péče o nákladný hrob vyšla naprázdno, svědčí případ arcibiskupa pražského Albíka z Uničova, který „(...) *dělal sobě velmi krásný a nákladný hrob s mnohými cimbuřimi u Matky božie na Lúži ve Starém Městě pražském, chtě v něm ležeti,*

a nezdařilo mu se, neb jej potom vešken (!) zbili a ztroskotali (za husitské revoluce – poznámka J. U.), a což naň peněz naložili, vše zmrháno“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, s. 43). Nakonec mistr Albík zemřel jakožto titulární biskup cesarienský a je pochován v cizině.

Ve výjimečných případech se uplatnila snaha pohřbit alespoň část biskupova těla v jeho katedrále. Tento případ nastal v souvislosti s úmrtím pražského biskupa Ondřeje, jenž zemřel ve vyhnanství 30. července 1223. Zřejmě proto, že se jednalo o bojovníka za práva církve, dal biskup Mikuláš jeho lebku roku 1369 přenést do Prahy a pohřbit na mimořádně čestném místě – přímo v kapli sv. Václava. Kronikář Beneš Krabice z Veitmile o tom píše: „*Téhož roku (1369) okolo začátku měsíce března byla v Pražském kostele ve zdi kaple svatého Václava nad oltářem svatého Kříže, kde je vidět obraz a zlatý kříž, uložena hlava ctihodného otce pana Ondřeje, osmnáctého biskupa pražského*“ (Kroniky doby Karla IV. 1987, s. 241). Ostatní biskupovy kosti pohřbili na Velehradě.

Snahou biskupů, kterým se za života podařilo založit klášter, bylo samozřejmě zajištění pohřbu na čestném místě v této instituci. Tělo olomouckého biskupa Roberta uložili roku 1240 v chrámu velehradského cisterciáckého kláštera, který usilovně podporoval, ne však v pozici zakladatele, nýbrž před oltářem sv. Kříže. Hrobka olomouckého biskupa Jana Volka (vybudovaná z gotických cihel) byla patrně situována do středu lodi starší rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři u Vyškova, která se stala součástí kláštera benediktinek založeného roku 1340 samotným biskupem. Jan Volek byl však roku 1784 exhumován a nově pohřben v Olomouci. Při archeologickém výzkumu roku 1932 se v prázdné hrobce našly zbytky chrupu, kousky zlatohlavy a držadlo rakve. Zbytky zdiva hrobky se našly při archeologickém výzkumu v letech 1977–1978.

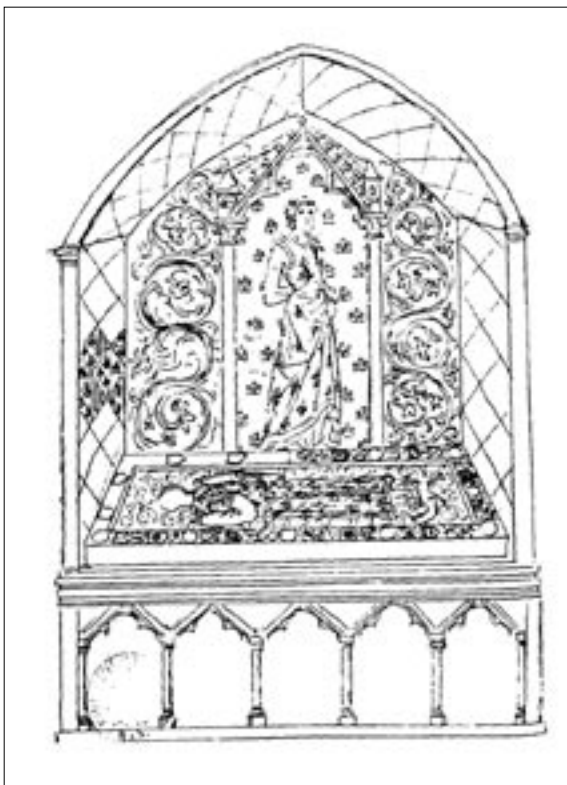
Litomyšlský biskup Albert II. ze Šternberka si jako místo pohřbu vybral augustiniánský klášter ve Šternberku, který roku 1371 sám založil. V listině datované 20. únorem 1379 je biskupovo přání ohledně pohřbu specifikováno: „*My Albert ze Šternberka, z boží milosti litomyšlský biskup, oznamujeme touto listinou všem, že jsme (...) nově založili v našem městě Šternberku (...) klášter řádových kanovníků řádu sv. Augustina (...) aby probošt a kanovníci v obou kláštřech byli povinni vzpomínat úmrtí dny náš a blahé paměti našeho otce pana Štěpána a naší matky paní Anny a zároveň*

s nimi našich bratří Petra a Zdeňka a našich sester Anežky a Kateřiny s vigiliemi o devíti čteních večer a ráno a sloužit slavnou mši. (...) poněvadž jsme si vyvolili místo našeho pohřbu v chóru horního kláštera a chór je do té míry úzký a těsný, že by do něj bez jeho znetvoření nemohli být další jakkoliv pochováni, požadujeme, aby místní ordinář pod trestem zákazu vstupu do kostela proboštovi a kanovníkům nařídil, aby se sem neodvážili nikoho jiného pohřbit, ať by byl jakéhokoliv stavu nebo postavení“ (Bistřícký et al. 1991, s. 215). Biskupovo přání se po jeho smrti roku 1380 splnilo, ale po vybudování proboštské hrobky došlo k přemístění biskupových pozůstatků, a tak roku 1737 byly očištěné, do hedvábí zabalené kosti uloženy do cínové schránky; tu se zřejmě podařilo objevit a odborně prozkoumat roku 2000.

Hroby tzv. husitských biskupů původem z Itálie, Augustina Luciána z Vicenzy a Filipa de Nova villa, stihl podobný osud. Biskup Augustin byl po smrti 1. března 1493 slavnostně pohřben u bočního oltáře v týnském kostele na Starém Městě Pražském. Jeho pozdněgotický náhrobek s baldachýnem (spolu s kostmi zemřelého) byl zničen za protireformace. Ostatky biskupa Filipa, pohřbeného v chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře, byly rovněž za protireformace vyzdviženy a údajně rozházeny po rumištích.

Archeologického výzkumu se dočkalo i místo, kde byla pohřbena významná osobnost evropské diplomacie přelomu 15. a 16. století – biskup Jan Filipec. Tento prelát, jenž zemřel roku 1509, byl pohřben v areálu františkánského kláštera v Uherském Hradišti, který založil. Místo jeho pohřbu se lokalizuje před hlavní oltář klášterního kostela, ale při archeologickém výzkumu roku 1991 se v jihozápadním rohu rajského dvora objevila část architektury polygonálního půdorysu se zbytky oltářní menzy a centrální cihlovou hrobkou. Kromě zbytků dřevěné rakve podložené trámky a cihlou se zde našly i porušené kosterní pozůstatky člověka a deformovaný zlatý kroužek, patrně z nákrčního řetězu. Objevená situace byla interpretována jako mauzoleum diplomata, velkovaradinského biskupa a nakonec observantského mnicha Jana Filipce, jehož ostatky sem byly druhotně přemístěny. K uznání této hypotézy přispívá i antropologická expertiza.

Také biskupové mohli trpět obavou z toho, že nebudou řádně pohřbeni, jak vyplývá například z listu pražského biskupa Jana z Jenštejna papeži Urbanovi z let 1387–1388. Biskup psal, že se bojí, aby nezemřel a neměl pohřeb hodný věřících. Obavy Jana z Jenštej-

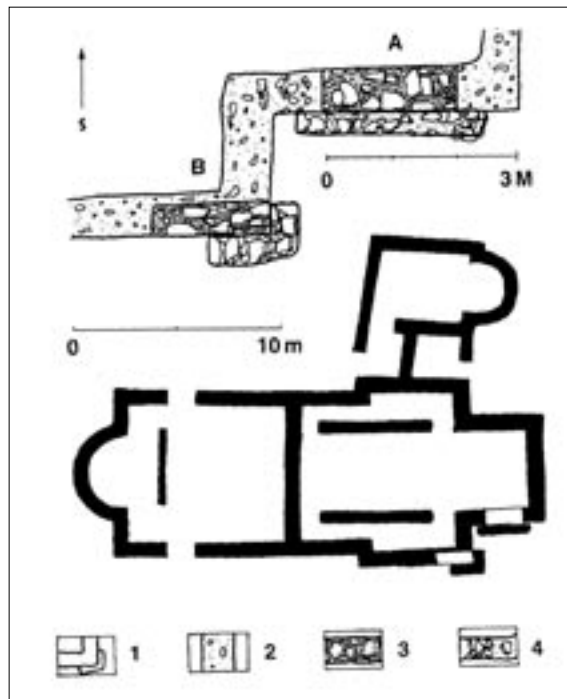

Obr. 53. Arkosoliový hrob francouzské princezny Blanky, jež zemřela roku 1243. Kresba z kolekce Clairambault. Pramen: Soukupová 1989, obr. 200.

na se nesplnily, ale jeho hrob s náhrobní deskou se nachází v kostele sv. Praxidy v Římě.

Pohřební ritus biskupů východní církve probíhal poněkud odlišně. Hrob biskupa objevený v chrámu sv. Jana Predteča v bulharském Krdžali a datovaný do přelomu 13. a 14. století byl identifikován jen díky relativně dobře dochovaným textiliím z liturgického roucha. Striktně se trvalo na tom, aby zemřelý byl pohřben s rukama zkříženými na prsou.

Literatura: Bistřícký et al. 1991, Brandt 1988, Brand – Eggebrecht 1993, Čermák et al. 2001, Čokoev 2001, Dąbrowska 1997a, Drozdová 2001, Elbel 2001, Fehring 1992, Foltýnová-Mikulicová 1999, Frolík – Smetánka 1997, Gierlich 1990, Kahsnitz 1993, Keller 1994, Kolmer 1997, Konečný 1986, Kroniky doby Karla IV. 1987, Medek 1982, Ohler 2001, Paffgen – Ristow 1997, Pojsl 1990, Rettner 1998, Seiler – Gechter 1995, Schulze-Dörrlamm 1992, Snášil 1993, Staňa 1980, Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, Wrońska-Idziak – Zielińska 1995, Zoll-Adamikowa 1991.

Obr. 54. Kresebná dokumentace polohy údajného hrobu arcibiskupa sv. Metoděje z roku 885 v Uherském Hradišti-Sadech na Moravě. Zbytky dutin jsou označeny A a B, přičemž B by mělo značit Metodějův hrob. Legenda: 1 – základové rýhy a přízdívky, 2 – výplň základových rýh, 3 – výplň dutin, 4 – výplň přízdívek. Pramen: Hrubý 1979, obr. 1.

3.1.4.3.1. Hrob arcibiskupa sv. Metoděje

Na Moravě je stále živá problematika hrobu arcibiskupa Metoděje, který zemřel roku 885. O jeho smrti jsme informováni z legendy Život sv. Metoděje, kde se uvádí, že učedníci pochovali arcibiskupa v katedrálím chrámu. V *Proložním životě Konstantinově a Metodějově* se píše, že Metoděj leží ve velkém chrámu moravském po levé straně ve stěně za oltářem Bohorodičky.

V souvislosti s umístěním hrobu ve stěně je třeba hledat analogické umístění hrobů v křesťanské Evropě. V savojském Cogninu byl objeven hrob ve zdi starší římské budovy používané v 7. století jako kostel. Ze staršího hrobu se dochovalo jen několik kostí, zatímco z mladšího hrobu pochází skelet mladé ženy s rukama složenými v klíně. V hrobě se našla spona a přezka datovatelná do poloviny až druhé poloviny 7. století. Jednalo se tedy o tzv. arkosoliový hrob, to znamená hrob překlenutý obloukem klenby. Podobných kostelů s arkosoliovým hrobem zakladatelů na jižní straně

(datovaných do 6. až 7. století) se na hranicích mezi Francií a Švýcarskem našla celá řada. Přísnější kritéria interpretace objevené situace jako pozůstatků arkosoliového hrobu splňuje jen hrob v Spiez-Einigen u Bernu ve Švýcarsku, kde jižní stěna kostela byla evidentně upravena pro hrob. Již rané křesťanské hroby v římských katakombách sestávaly někdy ze sarkofágu umístěného u zdi do výklenku s arkosolium. Arkosolium se také nacházelo nad relikviářovými hroby světců, jak o tom svědčí například archeologicky prozkoumaná situace v říšském opatství v Schuttern (Německo). Zdá se tedy, že Metodějův hrob mohl mít tuto podobu známou v evropské tradici (obr. 53).

Za současného stavu poznání se jeví jako nejpravděpodobnější dvě lokalizace hrobu arcibiskupa Metoděje: chrámový komplex v Sadech u Uherského Hradiště nebo trojlodní bazilika v Mikulčicích. V Sadech interpretoval Vilém Hrubý (1979) jako místo hrobu arcibiskupa Metoděje prostor v silně narušené zdi (obr. 54). K této interpretaci se přiklonil Jiří Maria Veselý (s. d.) i Luděk Galuška (1996). Kriticky se k objevu takzvaných hrobů ve stěně sadského kostela, to je vlastně zničených dutin, vyjádřil Čeněk Staňa (1996). Rekonstrukce objevené situace podle dostupné dokumentace provedená Zdeňkem Špičákem (2000) však ukázala na malou pravděpodobnost existence hrobu ve zdi v místech, kam jej situoval Vilém Hrubý. Sadskou výšinu považuje za pravděpodobné Metodějovo arcibiskupské sídlo i Čeněk Staňa. Proti této hypotéze však svědčí malá průkaznost existence baptisteria na této lokalitě a charakter hrobů v kostele i mimo něj, protože zde byli pohřbeni muži, ženy i děti s inventářem nasvědčujícím příslušnosti k velkomoravské nobilitě.

Roku 1993 publikoval Zdeněk Klanica svoji hypotézu, v níž hrob arcibiskupa Metoděje ztotožnil s hrobkou XVI objevenou v mikulčické trojlodní bazilice. Ve výrazně narušené a složité nálezové situaci byla z kostry objevena jen jedna loketní kost, ale z původní výbavy zde byl předmět ne bez problémů označovaný jako meč, zbytky hedvábí a kožené pochvy, průvlečka, velký nůž s ozdobnou hlavicí, jehož interpretace je rovněž problematická, přezka, nákončí, železný nožík, zlomky pocházející asi z britvy, ocílka, křesací kameny, sekera, zlatý gombík, vědérko a bronzové plíšky. Na tuto hypotézu reagoval Pavel Aleš (1995), který za rozhodující při interpretaci hrobky XVI z mikulčické baziliky považuje předměty označované jako meč a velký nůž (dýka). Pokud by se

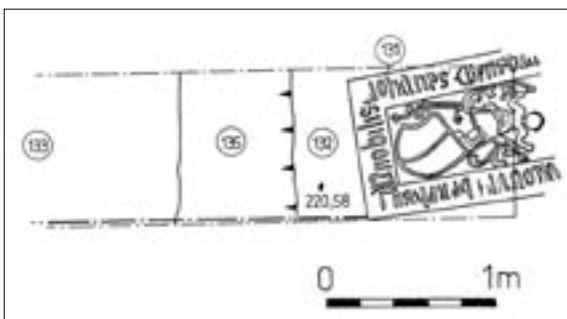
Obr. 55. Schematický půdorys trojlodní baziliky a části hřbitova na hradisku v Mikulčicích na Moravě z 9. století. Hrob uvnitř kostela (označený XVI) byl interpretován jako hrob sv. Metoděje. Pramen: Poulík 1975, obr. 21.

jednalo skutečně o zbraně, nepovažuje určení hrobky jako místa pohřbu arcibiskupa Metoděje za správné. Sám však naznačil, že onen velký nůž (dýka) mohl být biskupskou holí a takzvaný meč zbytkem biskupského žezla neboli berly. Nepovažuje však svůj názor za definitivní. Pavel Aleš se zabýval i rekonstrukcí oltáře a dospěl k názoru, že uložení hrobu pravděpodobně odpovídá tomu, co víme o pohřbu sv. Metoděje z legend. Otázka hrobu arcibiskupa Metoděje zůstává tedy i nadále otevřena a k jejímu řešení může přispět především studium podoby sídel biskupů a jejich pohřebního ritu v 9. století.

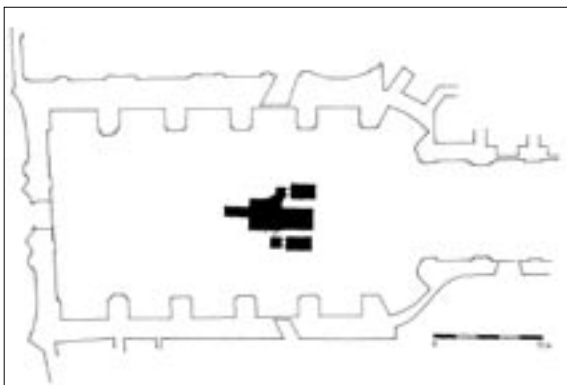
Literatura: Aleš 1995, Ariès 2000, Burzler 2000, Galuška 1996, Hrubý 1979, Klanica 1993, List 1983, Snášil 2001, Staňa 1996, Špičák 2000, Theune-Grosskopf 1989, Unger 1994, 1998, Veselý s. d.

3.1.4.4. Řeholníci a řeholnice

Jak probíhalo umírání řeholníků, je celkem dobře známo z písemných zpráv, například z proslulého benediktinského opatství v Cluny (Francie). Po rozhršení a posledním pomazání obdržel umírající od ostatních bratří polibek na rozloučenou. Jakmile se přiblížila hodina smrti, sešel se na znamení celý kon-

Obr. 56. Část náhrobníku opata Jana z počátku 16. století objevená při archeologickém výzkumu premonstrátského kláštera v Louce u Znojma na Moravě. Pramen: Archiv J. Ungera.

Obr. 57. Půdorys hrobky z roku 1494 v minoritském kostele sv. Janů v Brně. Pramen: Unger 1998, obr. 1.

vent u lůžka umírajícího a modlil se litanie. Po smrti bratra se řeholníci odebrali k svému zaměstnání, ale někteří umyli tělo a přenesli je v řádovém rouchu do kostela. Při pohřebních obřadech se opět sešel celý konvent a se svíčkami a za zvuku zvonu byl nebožtík přenesen na hřbitov. Oproti světskému duchovenstvu neměli řeholníci jinou možnost než být pohřbeni v klášterním areálu – a to na rajském dvoře, v ambitu i na hřbitově u klášterního kostela. Zemřelého zpravidla uložili v poloze nznak s rukama podél těla, od 13. století většinou s rukama složenými na břicho či na prsou. V některých klášterech dominikánů a dominikánek se našlo více skeletů uložených na břicho. Patrně se jedná o projev silného pohrdání tělem, vyjádřeného pohřbem obličejem dolů do syrové země. Mnišský hřbitov, datovaný do 11. až 15. století, s padesáti pohřbenými se podařilo prozkoumat v areálu kláštera na Ostrově sv. Petra u Bernu ve Švýcarsku. Kromě toho, že se jednalo o muže značně pokročilého věku, je pozoruhodné, že se zde našly doklady dvou amputací části dolní končetiny a zahojených zranění na leb-

Obr. 58. Nápis v minoritské hrobce v Brně s datem vzniku 1494. Pramen: Unger 1991, obr. 5.

kách, což by nasvědčovalo tomu, že v klášteře dožívali mužové, kteří se původně zabývali i jinou, například válečnickou činností.

Opati bývali pohřbíváni často v kapitulní síni nebo v ambitu, zejména v jeho severním křídle při jižní chrámové zdi. Výbava opatských hrobů se neliší od hrobů biskupských a patřila k ní berla, kalich, patena a prsten. Také v Čechách v benediktinském klášteře na Ostrově u Davle poblíž Prahy se ve starším dřevěném kostele našel hrob opata v oděvu s límcem protkávaným zlatými nitkami a s dřevěnou berlou opatřenou železným bodcem.

Zakladatel a první opat benediktinského kláštera na Sázavě v Čechách Prokop byl po smrti (roku 1053) pohřben za přítomnosti biskupa Šebíře v klášterním chrámu Bohorodičky. Jeho hrob musel být zřetelně označen, protože se u něj shromažďovali poutníci. Z legendy rovněž vyplývá, že se jednalo o hrob v zemi, protože v zdlouhavém procesu svatořečení se Prokop zjevil papeži Inocencovi III. a dotčeně se jej ptal: „*Jak dlouho ještě strpíš, aby mé tělo takto leželo v zemi?*“ (Chaloupecký 1942, s. 183). Po svatořečení roku 1204 byly Prokopovy ostatky zřejmě vyzdviženy a umístěny nad zem, tak aby umožňovaly uctívání. V době úpadku kláštera, roku 1588, se na příkaz císaře Rudolfa II. ostatky dostaly do kaple Všech svatých na Pražském hradě.

Nebylo výjimkou, že do hrobu opata byl později pohřben další opat. Některé opatské hroby v klášte-

rech bývaly opatřeny náhrobníky s berlou a obvodovým nápisem. Postupně se na nich objevuje i figura a erb (obr. 56).

Nárok na zvláštní pohřeb měly i abatyše (opatky). V této souvislosti je třeba se zmínit o hrobu sv. Anežky České (dcery krále Přemysla Otakara I. a Konstancie Uherské), zakladatelky kláštera na Františku v Praze, který vedla jako představená 46 let. Když 2. března 1282 zemřela, byla po 14 dnech pohřbena v dřevěné rakvi do připravené hrobky pro jednu osobu o rozměrech 2,1x0,9x0,5 m pod pohřební architektonickou nikou v jižní stěně kaple Panny Marie. Jednalo se tedy o arkosoliový hrob známý z evropské tradice. Podle francouzského vzoru nad hrob osadili vyvýšenou tumbu s náhrobní deskou nesoucí vyobrazení Anežky.

Zadní stěna niky bývala opatřena malbou vztahující se k posmrtné oslavě zemřelého. Ostatky svěťice byly později vyzvednuty a uloženy na neznámém místě, tumba odstraněna, malby poškozeny, ale místo je dochováno dodnes.

Zdá se, že především od konce 15. století se budovaly větší hrobky pro pohřbívání řeholníků v kostele. Příkladem může být hrobka v minoritském kostele sv. Janů v Brně (obr. 57, 58).

Literatura: Brunel 1993, Dąbrowska 1997a, Hlinomaz 1993, 1994, Holl 2000, Chaloupecký 1942, Macek 2001, Poeck 1981, Pojzl 1990, Soukupová 1989, Ulrich-Bochsler 1996, Unger 1998, 2000a, Vlček – Sommer – Foltýn 1997, Zoll-Adamikowa 1991.

3.2. Zvláštnosti podle věku

Některé zvláštnosti se projevují především při pohřebním ritu dětí, ale doloženy jsou i u pohřbů extrémně starých osob. Například na pohřebišti z doby římské u Hörafling (Německo) byly malé děti a staré osoby pohřbeny inhumačně, kdežto ostatní kremačně.

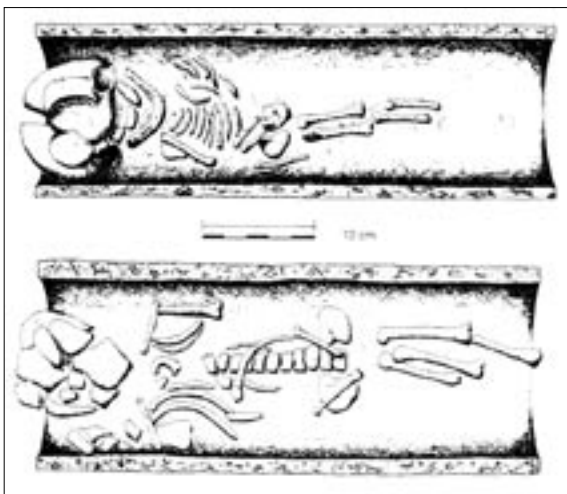
Literatura: Schwidetzky 1965.

3.2.1. Děti

U Římanů původně neměly malé děti právo na pohřeb a kojenci bývali často zahrabáni v domě pod ohništěm nebo před domem. Plinius ohraničuje věk, v němž nemá dítě právo na zvláštní pohřeb, prožráním prvních zubů (4 až 6 měsíců). V oslavném spisu na tchána Iulia Agricolu z roku 98 píše Tacitus o velké ztrátě jeho jednorozného syna, kterou otec nesl tak, že „(...) ve způsobu jak nesl toto neštěstí, nebylo nic strojeně okázalého jako u většiny statečných mužů, ani nářky a smutek podle zvyku žen“ (Tacitus 1976, s. 313). V dopisu Plutarcha manželce při úmrtí jejich dvouleté dcerky někdy v druhé polovině 1. století n. l. se píše, že podle „(...) starých obyčejů a ustanovení našich předků

(...) dětem, které zemřely, nepřinášejí ani úlitbu, ani nevykonávají jiné obřady, které jinak mrtvým přísluší: nenabýly dosud podílu na zemi a věcech tohoto světa. A proto se tu nezdržují rádi ani u hrobů a památníků, ani při pohřbech, a nevysedávají u nebožtíků. U mladých osob nepřipouští to zákony (...)“ (Plutarchos 1973, s. 54). V římských provinciích se poměrně často nacházejí kostry dětí pohřbené většinou bez přídavek na sídlišťích do jednoduchých jam, někdy překrytých cihlami. V některých případech však není zřejmé, zda se jedná o jednoduché pohřbení dětí nebo o stavební oběť. Na dvorcích z 1. až 2. století u švýcarského Nefenbachu se našlo 14 koster novorozenců ve věku do dvou měsíců uložených na různých místech. Hroby dětí sociálně výše postavených rodičů byly někdy bohatě vybaveny – například hrob šestiměsíčního dítěte pohřbeného kolem poloviny 4. století v rakvi s náušnicí, jehlicí, náramkem, náhrdelníkem a skleněnou nádobou v antické Lentii, dnešním Linci (Rakousko).

Ve Vážanech nad Litavou (jižní Morava) se na sídlišti germánského obyvatelstva z doby římské našla v sídlištní jámě kostra nedonošeného dítěte spolu s dalšími předměty (keramické nádoby, hrací kostky, provrtané škeble), které svědčí o tom, že dítě zde bylo pohřbeno rituálně s předměty, které měly deklarovat jeho nenaplněný sociální status.

Obr. 59. Pohřby kojenců v střešní keramice (prejzech) objevené na špitálním hřbitově z 13.–15. století v německém Heidelbergu. Pramen: Prohaska-Gross 1992, Abb. 24.

O postupném začleňování dětí do společnosti svědčí i pohřebiště germánského obyvatelstva z mladší doby římské v Opočně (Čechy), kde se našly jen tři pohřby dětí ve věku infans I, ale již 41 pohřbů dětí ve věku infans II.

S přijetím křesťanství, které požadovalo řádný pohřeb pro každého pokřtěného člověka, se názory měnily. V římských katakombách jsou dochovány i malé výklenky po pohřbech zcela malých dětí. Také v provinciích se prosazovalo pohřbívání malých dětí, jak je patrné například na pohřebišti z 1. až 5. století u Klosterneuburgu (Rakousko), kde se podařilo objevit i hroby plodů a novorozenců a také hroby dětí v různých hloubkách, různé orientace a polohy. Od chrámu sv. Severina v Kolíně nad Rýnem jsou známy náhrobní kameny ze 4. až 5. století hlásající, že zde byla pohřbena Concordia (zemřela ve věku 1,5 roku) nebo chlapec Lupassius (zemřel ve věku 1 rok a 9 měsíců). Křest kojenců se však obecně rozšířil až v 6. století. Jen postupně se prosazoval zákaz usmrcování novorozenců, o němž máme zprávy z písemných pramenů. V 6. století píše Řehoř z Toursu, že v Tournai (Belgie) při obléhání se králi Chilperichovi a jeho manželce Fredegundě narodil syn Samson. „*Matka jej ze strachu před smrtí odvrhla a chtěla jej utratit. Ale nemohla, protože ji král přísně pokáral, a tak kázala dítě pokřtít*“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 269). V životopisu bamberského biskupa Otty Svatého (1102–1139) se píše o pohanských Pomořanech, kteří zabíjejí novorozence, především děvčata. Proto církev iniciovala

zakládání sirotčinců, kam bylo možno nechtěné děti odkládat. Velmi často zde převládala děvčata nad chlapci. Naproti tomu Tacitus jako zvláštnost uvádí, že Židé „(...) pokládají za hřích, zabít některé z později narozených dětí“ (Tacitus 1976, s. 275). Ostatně totéž uvádí i u Germánů, kde to zřejmě zcela neodpovídalo skutečnosti.

Ve franských hrobech bývali kojenci do jednoho roku pohřbíváni v podstatě bez milodarů. V hrobech dívek od druhého až třetího roku věku jsou časté korálky, které sloužily i jako amulet, a asi od sedmého roku věku se vyskytují v dětských hrobech opasky. S hroby královských a šlechtických dětí jsou často spjaty vzácné předměty, které svědčí o jejich společenském postavení. Řehoř z Toursu uvádí, že po smrti syna královna Fredegunda zničila vše, co by jí ho připomínalo: spálila jeho šaty a roztavila šperky. Na východofranském pohřebišti v Griesheimu (Německo), kde bylo prozkoumáno 413 koster z 6. až 7. století, je patrný vysoký počet dětí (21%), ale uvádí se, že skutečný podíl zemřelých dětí byl v časném středověku až 40%. Na některých pohřebištích se skutečně nachází 44 až 46% dětských hrobů. Podobně se jeví situace u Bavorů (Bajuvárů), kde dětské hroby bývají chudě vybaveny, i když v hrobech chlapců se nacházejí miniaturní saxy a v hrobech děvčat amulety. Děti jsou na pohřebištích zastoupeny asi 20%. Na pohřebištích bývá dětí včetně mladistvých 30%, což oproti předpokládanému podílu 40 až 45% je stále málo. Na některých avarských pohřebištích se počet pohřbených dětí pohybuje od 19 do 33%. Na pohřebištích a kostelních hřbitovech ze střední i mladší doby hradištní je pozorován značný nepoměr mezi objevenými hroby dospělých a hroby dětí, přestože se počítá s velkou dětskou úmrtností. Některé výsledky rozboru nálezů ze sídlištních areálů obsahujících zvířecí kosti jako odpad konzumace ukázaly, že těla novorozenců byla někdy jen odhozena do míst s odpady. Podobně i kostra dítěte objevená v jámě související se středohradištní vesnicí v Březně u Loun je interpretována jako pohřeb člověka, který ještě nebyl integrován do společnosti. Analýza pohřebiště z konce 9. až konce 11. století v Praze-Motole ukázala, že ve starším období byla pohřbena jen menšina zemřelých dětí, zatímco později byly děti pohřbívány na stejných místech a stejným způsobem jako dospělí. Vliv pronikání křesťanství se zde projevuje zcela zřetelně. Pozoruhodné je, že v dětských hrobech se nacházejí zahrocené ochranné předměty – skoby, háčky, jehly, úštěpy a také rolnička. Rozbor pohřebiště

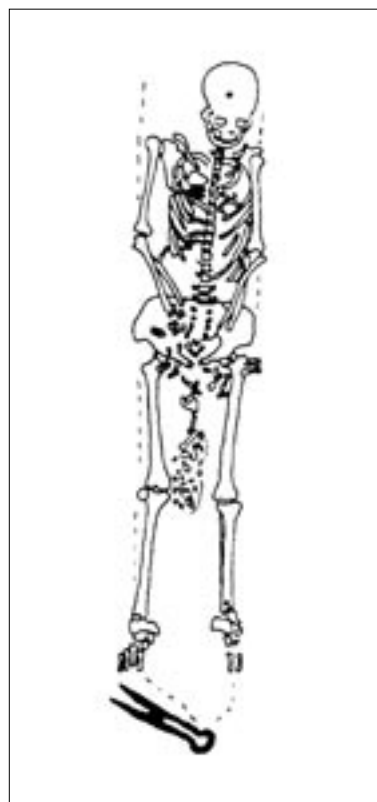
ze 4. až 14. století v západní Evropě jasně prokázal zvyšování počtu pohřbů dětí právě od 9. a 10. století. Ve Švýcarsku zase vzrůstal počet pohřbů novorozenců a kojenců do jednoho roku v interiérech kostelů od přelomu 13. a 14. století až do novověku.

Nedostatek dětských hrobů, alespoň u pohřebišť jen částečně prozkoumaných, lze vysvětlit i existencí zvláštních oddělení, na nichž byly pohřbívány děti. Takové oddělení, datované podle hrobových nálezů do doby od přelomu 9. a 10. století, se podařilo objevit například na předhradí olomouckého hradu nebo v Koblenzi u sv. Kastora (Německo), kde ze 64 pohřbených bylo 75% dětí. Na prozkoumané části špitálního hřbitova ve švýcarském Bernu se v objektech z druhé poloviny 14. až počátku 16. století našlo 70% dětí a mladistvých. V mladší části již podíl dětí a mladistvých činil jen (!) 50%. Případně může být tento jev způsoben i menší hloubkou hrobové jámy. Ze středověku je znám předpis, podle něhož děti do pěti let měly být pohřbeny do hloubky půl lokte a děti do sedmi let do hloubky tří čtvrtin lokte. Na dolnorakouském pohřebišti u Pottenbrunn, kde se tomuto problému věnovala zvláštní pozornost, měly hroby dětí ve věku infans I/1 průměrnou hloubku 59 cm, infans I/2 hloubku 69 cm, infans II 84 cm a dospělí 86 cm.

O pověřených praktikách svědčí například olovená tabulka (nalezená v hrobě osmiletého dítěte u tzv. Liebfrauenkirche v Halberstadtu, Německo) datovaná k roku 1142, na níž je napsána zařikávací formule proti zlu. Podrobným studiem lunicovitých závěsků v hrobovém inventáři děvčat ve střední Evropě (z doby stěhování národů až do 12. století) dospěla Hana Chorvátová (1998) k hypotéze o souvislosti tohoto předmětu s předurčením dítěte za vědmu nebo čarodějku.

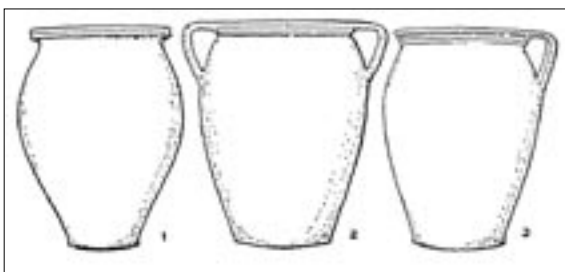
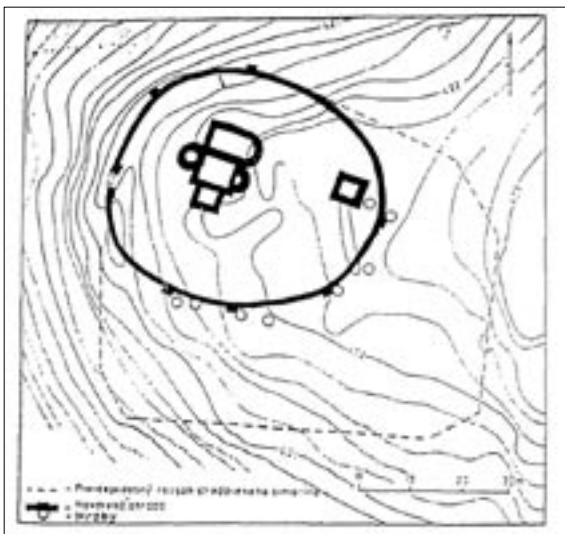
Z národopisných pramenů víme, že někdy býval pohřeb svobodného vypraven jako svatba. V archeologických nálezech se to projevuje nálezy drátků ze zdobeného vínku neprovdaných děvčat. Většinou byly takto vybaveny pohřby dívek na vdávání, ale stříbrné drátky z pohřebního věnečku se našly i v hrobě kojence pohřbeného v durynském Herschdorfu.

Křesťanský pohřební ritus zaručoval právo na pohřeb v posvěcené půdě jen pokřtěným. Z tohoto důvodu nastával problém s dětmi, které zemřely ještě před přijetím křtu, což při velké dětské úmrtnosti byl případ poměrně častý. Určitý problém mohl nastat při úmrtí matky s dítětem během porodu. Na hřbitově u kostela sv. Josefa v Schaffhausenu (Švýcarsko) byl

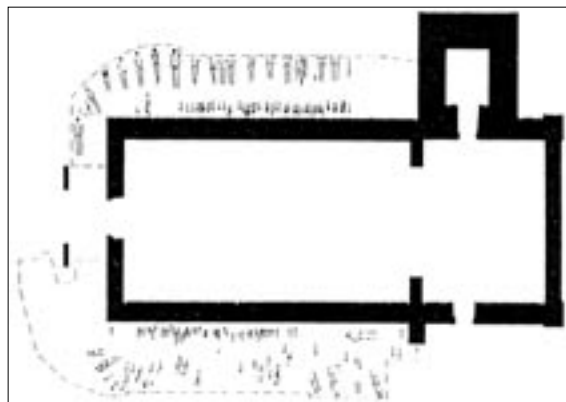
Obr. 60. Pohřeb matky s částečně narozeným dítětem na hřbitově u kostela sv. Jana v Schaffhausenu (Švýcarsko). Součástí výbavy hrobu byly i nůžky, jejichž význam snad spočíval v symbolickém odstřižení přeživšího dítěte od matky. Pramen: Illi 1992, Abb. 37.

objeven hrob asi pětadvacetileté ženy s dítětem, které vězelo ještě částečně v těle matky (obr. 60). Situace byla vyřešena společným pohřbem na kostelním hřbitově, ale s přidáním nůžek. Snahou rodičů dítěte zemřelého brzy po porodu bylo zajistit alespoň dodatečný křest: mrtvé tělíčko bývalo přineseno na místo, kde se očekával zázrak; při náznaku oživení bylo dítě pokřtěno a pak pohřbeno. Známým mariánským poutním místem s očekáváním tohoto zázraku byl v druhé polovině 15. století švýcarský Oberbüren. Podařilo se zde dokumentovat kostry jak předčasně narozených dětí v délce od 20 do 44 cm, tak i kostry novorozenců v délce od 45 do 60 cm – pohřbených jednotlivě i hromadně, v poloze nznak i skrčené. Nařízení týkající se zákazu pohřbu nepokřtěných dětí na hřbitově bývalo obcházeno: děti bývaly pohřbívány na rozhraní hřbitova, někdy přímo ve výklenku hřbitovní zdi, jako například v Zürichu (Švýcarsko). Někdy, například v Krásne na středním Slovensku, bylo dítě pohřbeno v nádobě uložené až na vnější straně areálu příkopu vymežujícího hřbitov (obr. 61). Pohřby nepokřtěných

Obr. 61. Hroby nepokřtěných dětí z 15.–17. století uloženy v nádobách vně hřbitovní zdi v Krásne na Slovensku. Pramen: Slivka 1997, obr. 2.

děti jsou doloženy také u zaniklých kostelů, které stále platily jako *locus sanctus* („svaté místo“). Jsou známy například u kostela zbořeného někdy ve 12. nebo 13. století na rakouském hradisku Gars am Kamp, kde se v oblasti apsidy našlo mnoho kostříček novorozenců a kojenců. Do zřícenin klášterního kostela v Slovenskej Lupči pohřbili dítě v nádobě. Pozoruhodné je, že hrob situovali do interiéru kostela v blízkosti oltářní menzy. Podobně i v Radoli na severozápadním Slovensku byl po zániku kostela v 15. století ve zdivu podstavce pro kazatelnu vylámán otvor, do něhož v nádobě uložili zemřelé dítě. Předčasně narozené a nepokřtěné dítě mohlo být také zakopáno přímo ve sklepech. Ve sklepech několika domů v Bönningheimu (Německo) se našly desítky nádob z novověku, některé s pokličkami, jiné bez nich, některé obrácené dnem

Obr. 62. Půdorys kostela ve švýcarském Bürgeln s novověkými hroby předčasně narozených dětí a novorozenců pod okapy. Pramen: Ulrich-Bochsler 1996, Abb. 5.

vzhůru, jež jsou interpretovány jako schránky pro tělíčka předčasně narozených a zemřelých dětí.

Někdy bylo nekřtěňátko pohřbeno pod okapem střechy kostela. Stékající voda z kostelní střechy tak měla umožnit jakýsi dodatečný křest. Tento způsob je dobře dokumentován v protestantském prostředí Švýcarska na novověkém hřbitově v Bürgeln (obr. 62).

V písemných pramenech ze západní Evropy se uvádí, že novorozence po křtu někteří lidé pochovávali tak, že mu vložili do pravé ruky voskovou nádobku s hostií a do levé ruky nádobku s vínem.

Do kategorie pohřbů mimo hřbitov lze zařadit i pohřeb novorozence, který byl někdy v 70. až 80. letech 13. století uložen do skalní spáry při jihozápadním nároží věže hradu Rokštejna u Brtnice na Jihlavsku; patrně se jednalo o stavební oběť.

Literatura: Berger 1993, Bláha 2000, Effros 2001, Eggenberger et al. 1983, Etter – Schneider 1982, Fabrizio-Reuer – Reuer 2001, Frolíková-Kaliszová 2000, Gurevič 1996, Chorvátová 1998, Illi 1992, Kunter et al. 1996, Kyselý 2000, Langenegger 1996, Měřínský 1991, Neugebauer-Maresch 1990, Petrovský-Šichman 1963, Pleinerová 2000, Plutarchos 1973, Ruprechtsberger 1996, Řehoř z Toursu 1986, Sachenbacher – Queck 2000, Schwidetzky 1965, Slivka 1997, Spuren 1986, Szamait 1995, Šedo 1997, Ulrich-Bochsler 1996, 1999, Vallet 1996, Ziegelmayer 1988.

3.3. Zvláštnosti podle pohlaví

Pozornost by si jistě zasloužily i rozdíly v pohřbívání mužů a žen, které se projevovaly nejen ve výbavě, ale i v situování hrobů. Na pohřebišti z doby římské v Dobřichově-Třebické je patrné rozdělení na část mužskou a ženskou. Na avarských pohřebištech v Rakousku (Zillingtal, Zwölfaxing, Leobersdorf) byly hroby dospělých roztríděny do dvou skupin podle hodnoty výbavy. Do první skupiny patří ženy s průměrnou výbavou, které se dožívaly o 10 let vyššího věku než ženy s nadprůměrnou výbavou. Tento jev je interpretován tak, že manželky výše postavených jedinců se vdávaly brzy a rodily více dětí, takže věk 20 až 40 let byl pro ně velmi rizikový. Naproti tomu ženy středních vrstev se vdávaly později, až po zajištění ekonomické stránky, rodily ve větších odstupech, a proto se dožívaly vyššího stáří. Uvedený jev by bylo možno vysvětlit i tak, že do hrobů mladších žen dávali pozůstalí více cennější

výbavy. Otázkou hrobů žen bez výbavy na avarských pohřebištech se zabývala Zlata Čilinská (1991), která zjistila, že s rostoucím věkem žen přibývá i hrobového inventáře, což lze vysvětlit zvyšováním sociální prestiže žen související s výchovou dětí, především synů. Naproti tomu ženy pohřbené bez výbavy, ve skrčené poloze patrně odrážejí společenskou diskriminaci v důsledku znetvoření postavy, která se projevila nejen skrčenou polohou v malé hrobové jámě, ale i umístěním na okraji pohřebiště.

V některých dobách výrazně převažovaly pohřby mužů uvnitř kostela. Dokumentován je i zvyk pohřbívat muže v interiéru kostela na jižní straně a ženy na straně severní.

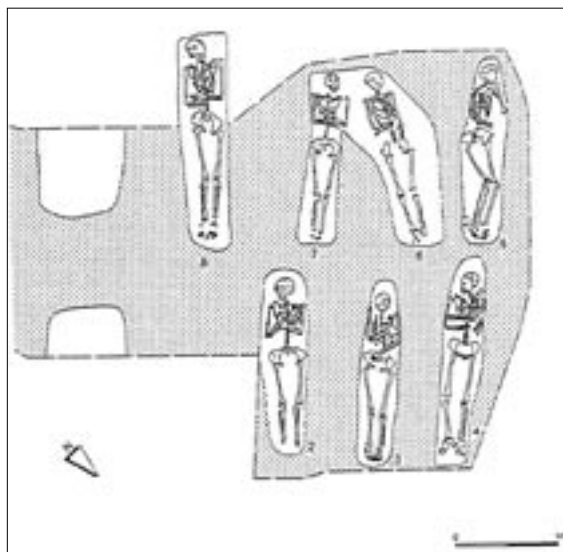
Literatura: Čilinská 1991, Grefen – Peters 1996, Illi 1992, Schwidetzky 1965, Ulrich-Bochster 1996.

3.4. Zvláštnosti podle etnicity

3.4.1. Romové

Hroby, které je možno přiřknout Romům, jsou datovány do přelomu středověku a novověku. Je pro ně charakteristické, že leží mimo hřbitovy majoritní populace, poblíž míst, kde tito kočovníci tábořili. Například na pohřebišti u bavorského Riedenu byly objeveny kostry dvou mužů, tří žen a dvou dětí (obr. 63): zemřelí byli pohřbeni bez rakve, s rukama složenýma na prsou nebo na břiše, u koster se našly jen háčkovité záponky. Jako romské je interpretováno pohřebiště u hornobavorského Erdingu. Mezi nálezy jsou háčkové zápony, přezka, břitva a kousek lebky sloužící jako magický předmět. V nedaleké jámě se našla nádoba a podkovy ze spáleného koně. Název místa „Galgenwiesen“ čili „Šibeniční louka“ však nabádá při interpretaci k opatrnosti a možné úvaze o popravišti.

Literatura: Codreanu-Windauer 1999, Maier 1980, 1988.

Obr. 63. Hroby Romů z přelomu středověku a novověku nalezené u bavorského Riedenu. Pramen: Codreanu-Windauer 1999, Abb. 5.

3.5. Zvláštnosti podle náboženské příslušnosti

3.5.1. Židé

Židovský pohřební ritus má svá specifika. Již Tacitus si povšiml, že Židé „(...) *mrtvoly podle egyptského zvyku spíše pečlivě pohřbívají než spalují*“ (Tacitus 1976, s. 275). Pohřbívání do samostatných hrobů, které nesmí být porušeny nebo zničeny, souvisí s vírou ve vzkříšení mrtvých a Poslední soud. Židovské hřbitovy především ležely mimo sídliště, ale přesto se na ně jako na místo náboženského kultu (*locus religiosus*) vztahovala právní ochrana panovníka, stejně jako na Židy samotné. Nicméně k ničení židovských hřbitovů čas od času docházelo, jak je patrné například z nařízení rakouského vévody Fridricha z roku 1244, které trestalo zpusťování židovského hřbitova smrtí. Židovské hřbitovy ležely mimo sídliště, ale z tohoto pravidla jsou výjimky – například Heilbronn (Německo), kde se židovský hřbitov nacházel přímo v uzavřeném židovském městě. Archeologický výzkum židovského hřbitova v Praze, existujícího mezi léty 1254 až 1478, proběhl za zvláštního zájmu veřejnosti. Zemřelí zde byli pohřbíváni v rubáši s rukama podél těla nebo pod pánví, do rakve byli uloženi většinou bez výbavy nebo jen s kovovými přezkami. Na očích a ústech mívali položeny břidlicové destičky. U kotníků nebo na prstech nohou se našly valouny o velikosti 10 až 20 cm. Překvapení představovala rakvička o rozměrech 60x100 cm obsahující kosti několika jedinců se stopami žáru. Doklady konzervativního židovského pohřebního ritu byly zaznamenány i při výzkumu novověkého hřbitova v Prostějově (obr. 64).

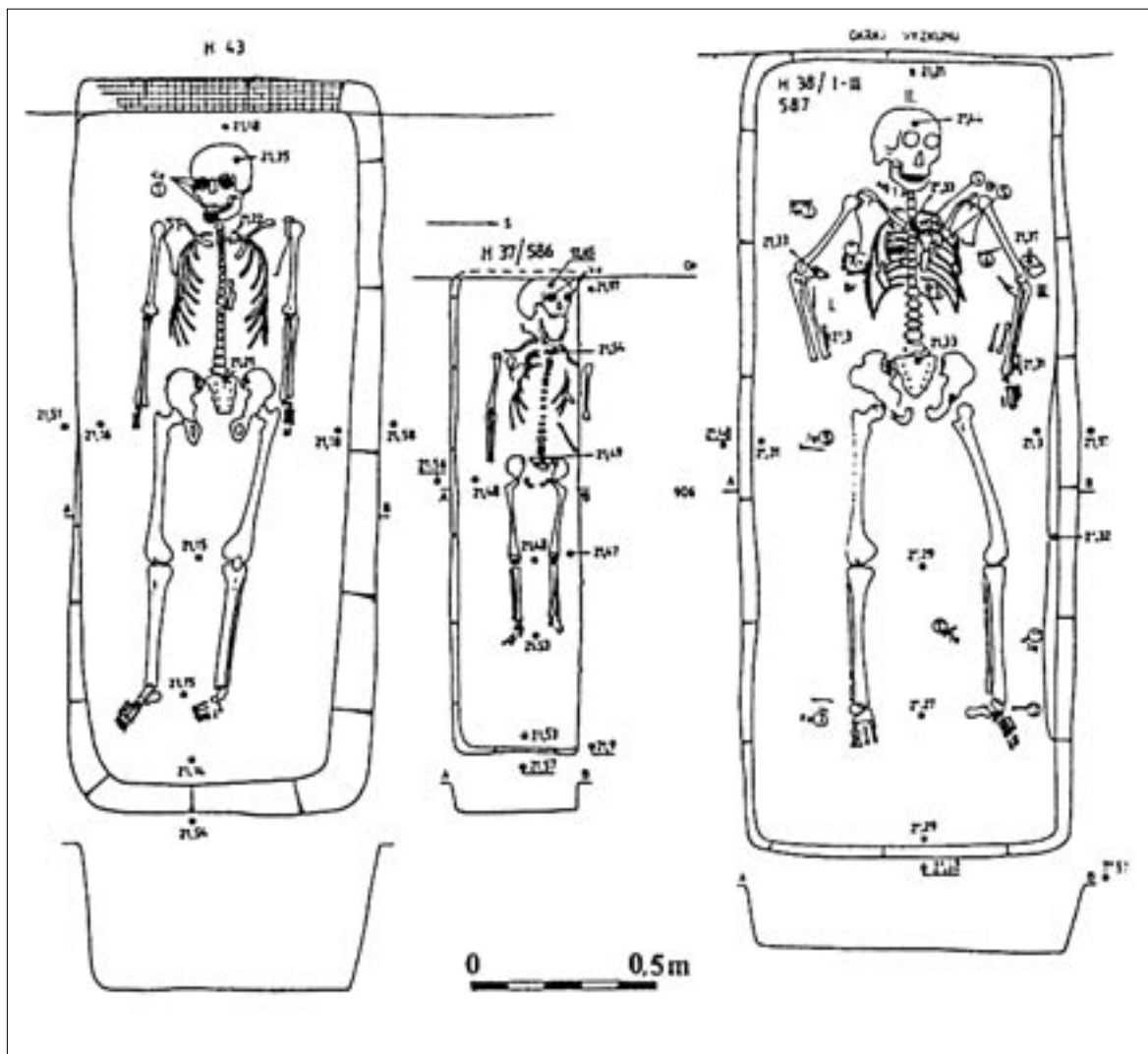
Literatura: Čizmář – Šmíd 2000, Illi 1992, Vencel 2000, Wallisová 1998.

3.5.2. Jinověrci za reformace

Reformované církve, odmítající úctu k světcům a obrazům, řádové duchovenstvo a různé devocionálie, přinesly nové prvky i do pohřebního ritu, který se

zjednodušil. Od 15. století, ale především ve století 16. vznikaly problémy s pohřby jinověrců, kterým býval odmítán pohřeb na hřbitově spravovaném příslušníky jiného náboženského směru. Dělo se tak sice protiprávně, jak dosvědčuje právní kniha Ctibora Tovačovského z Cimburka, podle níž byli kněží na Moravě, ať římské či kališnické církve, povinni křtít i pochovávat farníky bez ohledu na jejich vyznání. Podobné to mělo být i v Čechách po uzavření tzv. kutnohorského náboženského míru roku 1485. Ve skutečnosti tomu bylo často jinak – jak ze strany katolíků, tak i utrakvistů. Velmi svérázně řešil situaci podle paměti Mikuláše Dačického z Heslova Hynek Boček z Kunštátu roku 1517, když v Kunštátu zemřel rychtář: „*A ten rychtář byl víry boží pod obojí působau. Z té příčiny farář kunštátský s kněžími svými, jsa strany římské, nechtěl mu dáti pohřbu na krchově, právě, že kacír já má pohřben býti pod šibenicí nebo u stínadel. I rozkázal p. Boček toho umrlého rychtáře rozsekati a nadělati z něho krmí vařených a pečených, a zval toho faráře s kněžími k obědu a dal jim toho rozsekaného, vařeného a pečeného rychtáře k jídlu. Po obědě pak žádal jich, aby rychtáře dopustili na krchově pohřbíti, a když vždy odpírali, lál jim a řekl: Jste sami kacíři zvyvedeni! Nechtěli jste ho pohřbíti na krchově, i žrali jste jej a pohřbili v svých břiších. I vyhnal je ze zámku a ostatky toho rychtáře kázal na krchově pohřbíti, jsa osobně přítomen toho*“ (Dačický 1878, s. 35). Někdy překážky v pohřbívání vedly až k lidové revoltě, jak se stalo roku 1592 v Chomutově, kde „(...) *jesuité jednomu mrtvému tělu ku pohřbu zvoniti dáti zabraňovali, rozhorlil se skrze to lid obecní a na obydlí týchž jesuitů udeřil a je rozehnal skrze kamna, skla, etc. vytlaukli, knihy rozsápali a rozmetali, skrze což vrchnost svau světskau na sebe rozhněvali a za buřiče položeni jsau (...)*“ (Dačický 1878, s. 174). Na druhé straně je znám případ kdy zajatý Jindřich z Gery, po odmítnutí přijímání pod obojí, zemřel roku 1452 na poděbradském hradě a byl bez pohřbu zahrabán někde pod věží.

Mnohem častěji chtěli (nebo byli nuceni) jinověrci pohřbívati na jiných místech. Zřejmě se k tomu dobře hodily bývalé farní kostely na zaniklých vsích.

Obr. 64. Hroby Židů ze 17./18. století objevené v Prostějově na Moravě. Hroby se vzájemně neporušují; na očích i ústech zemřelých jsou položeny keramické střepy. Pramen: Čizmář – Šmíd 2000, obr. 17.

Ostatně pražský kanovník a kronikář Pavel Židek o tom v druhé polovině 15. století napsal: „*Leč ktos na poli jako hovado sejde a tu lehne nebo v některým pustým kostelíku, jenž jednú v rok jedna služba boží bude*“ (Urbánek 1930, s. 776). Pohřbívání u kostelních zřícenin se při archeologickém výzkumu projevuje jednak přítomností stavební suti, případně zlomků krytiny v zásepech hrobů nebo přítomností mincí v hrobech. Jako příklad lze uvést zaniklou ves Dívce u Brumovic na jižní Moravě, kde se u krčních obratlů jednoho pohřbeného našel stříbrný dvoufeník solnohradského arcibiskupa Jana Jakuba Khuen-Belasyho z let 1560 až 1586 a v druhém hrobě zlomek bílého penízu asi Maximiliána II. (1564–1576) a mince Rudolfa II. (1576–1611).

Za protireformace v 17. a 18. století byly některé hroby významných jinověrců (například husitských biskupů nebo Jana Žižky) dokonce zničeny.

Literatura: Dačický 1878, Macek 2001, Unger 1988, Urbánek 1930.

3.5.3. Novokřtění

Zajímavou epizodou moravských novověkých dějin jsou novokřtění, na Moravě zvaní Habáni ne-

Obr. 65. Archeologickým výzkumem odkryté zbytky kostela na zaniklé vsi Divice u Brumovic (Morava), u nichž se pohřbívalo i po zániku kostela v 15. století. Foto: S. Skoupý.

bo Huterští bratři, jak si sami říkají dodnes. Počátky jejich působení lze položit k roku 1525, kdy po pronásledování této nábožensky reformně orientované sku-

piny v Tyrolsku našli někteří její vyznavači útočiště na lichtenštejnském panství v Mikulově. Po vypuzení z Mikulova roku 1528 se stal jejich centrem Slavkov a odtud se šířily jejich komunity po celé jižní Moravě. Vzhledem k separaci vůči katolíkům i protestantům pohřbívali zemřelé na zvláštních hřbitovech nedaleko od svých dvorů. Na jižní Moravě se podařilo lokalizovat několik těchto hřbitovů, pro něž je charakteristická chaotická orientace hrobů a také jejich velká hustota a malá hloubka, dále absence jakýchkoliv předmětů – s výjimkou špendlíků a háčků se záponkami z bavorského kovu. V jejich pohřebním ritu se projevuje averze vůči katolíkům, smysl pro kolektiv a také ona racionalita ve využívání času a prostoru, která na poli hospodářském vedla k jejich velkým úspěchům.

Literatura: Unger 1991.

4. Zvláštní způsoby zacházení s mrtvými těly

Na hřbitovech a pohřebištích se nacházejí hroby, které se do jisté míry vymykají běžnému pohřebnímu ritu a jejichž existence vyžaduje vysvětlení. Vedle toho se nacházejí nehrobové objekty či jednotlivé hroby i celé skupiny vyznačující se zvláštnostmi. Často se jedná o pozůstatky jedinců patřících k nebezpečným nebo nečistým zemřelým. Mohlo se jednat o děti a mladistvé, kteří zemřeli násilnou smrtí na následky zranění, tělesně a duševně postižené, ženy zemřelé v těhotenství nebo šestinedělí, cizince, sebe-

vrahy, kouzelníky a popravené delikventy. Poloha těla zemřelého může znamenat více možností, jak na to v případech pohřbu obličejem dolů upozornil Nikolaus Kyll (1964). Mimo hřbitovy majoritní populace byli jistě pohřbíváni malomocní, s jejichž hroby musíme počítat v areálu leprosárií, ale zatím se je (alespoň v českých zemích) nepodařilo identifikovat.

Literatura: Hanuliak 1997, Kyll 1964, Pauli 1978, Wahl 1994.

4.1. Pohřbívání mimo pohřebiště a hřbitovy

Některé hroby datovatelné do sledovaného období jsou situovány mimo pohřebiště a hřbitovy a je problematické rozhodnout, zda se jedná o pohřeb, nebo jen o odklizení zemřelého. Každopádně jsou dokladem vydělení jedince ze společnosti.

Ojedinele jsou pozůstatky lidí nacházeny u pohanských kultovních míst. Patří k nim hroby na hoře „Bogit“ u Zbruce na Ukrajině, kde se v příkopu vymezejícím kultovní areál našlo několik koster. V této souvislosti byly v poslední době přehodnoceny nálezy na „Kowalowe Górze“ u Gostyňa v Polsku, kde

lidské kosti nesly stopy částečného opálení, takže se celá situace interpretuje jako zbytek místního kultiště Dědošanů z přelomu 10. a 11. století. Pozoruhodné zjištění pochází z jeskyně u Zillis ve Švýcarsku, kde se kromě hrobů z pravěku našly i dva kostrové hroby datované do 9. až 10. století. Jsou zřejmě svědectvím mimořádného pohřebního ritu a patrně i pohanských přežitků, o nichž se v té době zmiňoval biskup Remedius z Chur.

Mimo křesťanský hřbitov měli být pohřbeni lidé prokazatelně zemřelí v hříchu: sebevrazi a lidé

usmrčení na lovu nebo při turnajích. I z tohoto nařízení si však osoby společensky výše postavené mohly zajistit výjimku. Když si hrabě Palladius v 6. století ve francouzském Clermontu na základě královské nemilosti a falešných zpráv vzal život, pohřbili jeho tělo v nedalekém klášteře v Cournonu. „*Neuložili jej však vedle mrtvol křesťanů, nezasloužil si ani, aby za něj sloužili mši*“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 213). Z mravoučných středověkých poučení (tzv. exempla) je znám příběh rytíře, který se na lovu smrtelně zranil vlastním kopím. Po pokání a zpovědi „(...) *umřel jest a pohřben jest na poli. Neb práva duchovní tak drží aneb okazují, aby takoví lidé na poli byli pochováni, kteřížto na loupežích, v lovech, v kolbách smrti bývají zastiženi*“ (Próza 1938, s. 141). Na zásah Panny Marie však biskup povolil pohřeb tohoto rytíře na hřbitově. Roku 1591, když při „*skutku cizoložném*“ mezi úředníkem Václavem Volanským a Kateřinou, manželkou Adama z Lípy, spadl na oba „*in ipso concubitu*“ („při jejich souloži“) strop a zabil je „(...) *ona pochována na rozhraní, on pak, že byl švagr pána gruntův, na krchově pochován*“ (Bydžovský 1987, s. 218). Rozhraním je zde snad míněno rozcestí nebo i popraviště, možná i hranice extravilánu.

Vedle pohřebišť a kostelních hřbitovů se lidské kosterní pozůstatky nacházejí v různých jamách, do nichž byly rozmanitým způsobem ukládány, respektive deponovány. Příznačný je neobvyklý způsob uložení těla (na boku, na břicho, nezvyklá poloha hlavy a končetin). Z jihozápadního Slovenska je známo 11 lokalit z 9. až 10. století, na nichž bylo tímto způsobem uloženo 49 jedinců, z toho jsou pohlaví a věk určeny jen v 19 případech (82% dospělých, většinou mužů). Na skeletech některých jedinců jsou patrné defekty. V některých případech jsou zřetelná protivampyrická opatření, takže se zdá, že tímto zvláštním způsobem se zacházelo s těly rizikové skupiny společnosti, u níž údajně nedošlo k posmrtnému oddělení duše od těla.

Někdy uložili zemřelého do pravěké mohyly, jako v německém Sonnebornu, kde do eneolitické mohyly lidu se šňůrovou keramikou byli ve středověku pohřbeni tři lidé; u jedné kostry se našlo 26 brakteátů z první poloviny 13. století. Podobně v mohyle z doby bronzové u Wallersdorfu v Bavorsku ležel jedinec s nataženými nohama a obličejem k zemi. V oblasti krku a prsou se našly početné stříbrné mince ražené v letech 1540 až 1609 v Rakousku a Bavorsku. U staré dálkové cesty v Praze se našla kostra člověka uloženého ve směru sever-jih s rukama podél těla a stopami

nedostatečné výživy na kostře. U Hustopečí na jižní Moravě, přes něž vedla důležitá obchodní cesta, se našel skelet muže datovaný do 15. až 16. století vybavený nožem, železnými přezkami a brouskem. Interpretace těchto situací je problematická. Mohlo jít o uložení těla cestujícího bez jasného náboženského a sociálního zařazení. Vyplývá to i ze zápisků Angličana Fynese Morysona z konce 16. století, který uvádí, že zemřel cestující protestant v katolické zemi jako Itálie nebo Španělsko „(...) *jeho tělo nespočine na hřbitově, ale zahrabou je někde při cestě*“ (Moryson 1977, s. 125). U Hustopečí se zase uvažuje o uložení těla pastýře zemřelého na důležité dobytčí cestě vedoucí z Uher do Německa.

Mimo hřbitov se pohřbívaly i osoby obviněné z čarodějnictví, i když jim toto obvinění nebylo prokázáno. Když totiž roku 1589 zemřely na následky mučení při výslechu z čarodějnictví obviněné ženy Kozlová a Markyta Plechatá, tak je pohřbili v Rokycanech u Božích muk. Podobně u Božích muk někdy pohřbili svoje oběti i lupiči a vrahové. Jindy byly oběti vraždy zakopány nedaleko od místa činu. Tak například roku 1606 „(...) *jednu děvečku (...) mezi polem vsí a Blatnou zabili, a prv, než ji zabili, jí násilí učinili (...) A po vykonání toho, že ji Miller palicí pozadu udeřil a potom jí dobvší, při stezce v nějakým hájíčku v soumraku zakopali*“ (Cironis 1994, s. 88). Odstranění nechtěného zemřelého nebo zavražděného novorozence mohlo být provedeno různým způsobem – buď do sklepa, nebo i do studny, jak o tom svědčí Smolná kniha města Lipníku na Moravě, případně mohlo být tělíčko zakopáno v lese, jak dokládá Smolná kniha města Solnice v Čechách.

Ostatně ještě z konce 17. století je znám ze západní Moravy případ „pohřbu“ bez kněze mimo hřbitov. Při výslechu Kateřiny, manželky Jakuba Čermáka, držitele dvora ve Votíně, na dotaz: „*Proč pohřbíváte mrtvé sami na poli nebo v lese?*“ odpověděla vyšetřovaná: „*Vím jen o stařeně, která zemřela v pastoušce po starém žebrákově, kterou pohřbili pastýři v křoví*“ (Křehlík 2001, s. 37).

V některých případech však mohlo jít o magické praktiky, které například v Rusku první poloviny 16. století zaznamenal Maxim Řek, když vystupoval proti obyčejí lidí, kteří těla utonulých zahrabávali na poli a věřili, že to prospěje sklizni.

Lidské skelety objevené mimo hřbitovy a pohřebišť jsou ve většině případů jen těžko interpretovatelné, jako například u kostry dívky zemřelé ve věku

15 až 17 let a kostry robustního muže zemřelého ve věku 50 až 60 let, které byly objeveny na hradě Sovinci, kam se dostaly v souvislosti s budováním purkrabství v druhé polovině 16. století. Naproti tomu dvě kostry pohřbené někdy na přelomu 16. a 17. století u zbrojařské dílny na slovenském hradě Šariš jsou interpretovány jako hroby řemeslníků činných v této dílně.

Často se uvádí pohřby u monolitických, takzvaných smírčích křížů, ale většinou se jedná jen o pověsti bez ověření. Patrně jde o ne zcela přesné pochopení smírčí smlouvy, podle níž pachatel zabití či vraždy musel kromě jiného nechat postavit na místě zločinu kamenný kříž. Je však docela možné, že druhotně zde byli pohřbeni ti, pro něž nebylo místo na hřbitově. Měli zde být pohřbeni vojáci z různých válek – ať již husitských, švédských, pruských, či dokonce i z druhé světové války.

Nakonec se ještě můžeme zmínit o případech, kdy tělo zemřelého nebylo pohřbeno vůbec. Tak dopadli 27. října 1108 Vršovci Božej a jeho syn Bořut, zavraždění na rozkaz knížete Svatopluka na Libici v Čechách. Nakonec byli „(...) bez rakve a bez pohřbu (...) jako hovada hozeni nazí do jámy“ (Kosmas 1949, s. 170). Při výzkumu na libickém předhradí se v příkopu našla nerituálně pohozená kostra asi šestnáctiletého chlapce, o němž lze uvažovat jako o Bořutovi. Co se týče pohození do jámy, v původním textu, jak

upozornila Jarmila Justová (1985), je užito termínu „*in fossam*“, což lze přeložit i „do příkopu“. Když byl roku 1208 na sjezdu v Bambergu (Německo) zavražděn římský král Filip Švábský, atentátníka bavorského falckraběte Otu zabili, jeho hlavu vhodili do Dunaje, ale tělo zůstalo po léta nepohřbeno. Podobně dopadl i jistý Durynk, který roku 1306 v Olomouci zavraždil krále Václava III. V Dalimilově kronice se píše doslova: „*Toho Durynka hned jali, ruku, jíž krále zabil, mu utáli. Psi jeho tělo všecko snědli, té ruky snísti nechtěli*“ (Dalimil 1920, s. 176). Dominikánský mnich Jacques Clément, když roku 1589 zavraždil francouzského krále Jindřicha III., byl okamžitě zabit, ale „(...) *jsa mrtvý koňmi roztrhán a v vápně nehašeném spálen*“ (Dačický 1878, s. 169). Královraždá se totiž považovala za velmi těžký zločin vzhledem k charizmatickému postavení středověkých pomazaných panovníků.

Literatura: Benešová et al. 1994, Bydžovský 1987, Cironis 1994, Dačický 1878, Dalimil 1920, Hanuliak 1994, 1997, 1999, Heer 2000, Justová 1985, Kaufmann 1952, Kosmas 1949, Kreiner – Klose 1986, Křehlík 2001, Lány 1948, Liver – Rageth 2001, Marada 1994, Moryson 1977, Mozdziuch 2000, Próza 1938, Řehoř z Toursu 1986, Slivka 1978, Starec 2000, Tymonová 1996, Urbánek 1930, Vaněk 1999, Vaniček 2000, Verbík 1971, Wrzesiński 2000a.

4.2. Epidemie

Morové epidemie způsobily často situaci, kterou bylo třeba řešit mimořádně. Zvládnutím takové katastrofy bylo možno získat i oblibu lidu. Podařilo se to císařům Gallovi a Volusianovi, kteří podle Sixta Aurelia Viktora za moru roku 251 „(...) si však získali oblibu, protože se velmi svědomitě starali o pohřby i nejprostších lidí“ (Héródianos 1975, s. 241). Hrůzy moru zuřícího po čtyři měsíce v Byzantii (dnes Istanbul) roku 543 líčí Prokopios z Kaisareie. Podrobně popsal příznaky i léčbu a také reakce obyvatelstva: „*Zpočátku se staral každý sám o pohřeb zemřelých v jeho domě, také ovšem házeli mrtvolu do cizích hrobů, a to tajně nebo použili násilí, a tak později nastal všeobecný*

zmatek. (...) Tak se stalo, že za této zlé situace leckterý vznešený člověk zůstal po několik dní nepohřben. Proto péče o tuto činnost musela nutně přejít na císaře. K tomu účelu přidělil císař vojáky z palácové stráže i peníze (...) a přikázal Theodorovi, aby si tento úkol vzal na starost. (...) Theodoros dával pohřbít mrtvé, o něž se nikdo nestaral (...) Když však byla zaplněna mrtvolami všechna dosavadní pohřebiště, kopali Theodorovi lidé po řadě na všech místech kolem města jámy, položili tam mrtvé a vzdálili se, ale později (...) nebyli časem s to zvládnout všechnu práci. Proto vystoupili na věže městských hradeb v předměstí Sykai, odstranili střechy, bez pořádku házeli dovnitř mrtvolu, takže byla z nich,

jak právě byly přineseny, navršena hromada. Jakmile zaplnili mrtvými téměř všechny věže, pak zase na ně položili střechy. Odporný puch, který se odtud šířil po městě, sužoval jeho obyvatele tím více, kdykoli z té strany zavanul vítr. Tehdy se zanedbávaly všechny pohřební zvyklosti: zemřelí nebyli nesení v průvodu jako obvykle, ani se nezpívaly pohřební písně, jak to bývalo zvykem, nýbrž stačilo již, jestli někdo vzal mrtvolu na ramena, došel s ní až na okraj města u moře a shodil ji, tam byly mrtvoly naloženy na čluny a někam odvezeny. V té době také stoupenci protivných stran ustávali od vzájemné nevráživosti a společně prokazovali zbožné služby zemřelým, vlastníma rukama zvedali a vynášeli mrtvoly cizích lidí a pohřbívali je“ (Prokopios 1985, s. 165).

V dobách moru se mimořádná situace řešila hromadnými hroby. Tyto hroby jsou buď vertikální s vrstvami zemřelých nad sebou, nebo horizontální s pohřbíváním vedle sebe. Například za hladomoru roku 1282 nechali konšelé a obecní starší Prahy „(...) najmout dělníky na kopání rozsáhlých jam, do kterých by se mohlo pochovávat mnoho mrtvých těl. Byly hluboké tři látra (asi 6 m) a na všech stranách deset loket (asi 5 m) široké. Do každého hrobu se vešlo tisíc nebo o něco více nebo méně těl. Těchto hrobů bylo celkem osm“ (Letopis kanovníka vyšehradského 1997, s. 172). Horizontální hromadné hroby byly archeology objeveny ve švýcarském Winterthuru a Zürichu, kde se v zahradě augustiniánského kláštera na ploše 30 čtverečních metrů našlo 35 koster datovaných do 14. století. Jsou zřejmě pozůstatkem nouzového morového

hřbitova. Ve švýcarském Schwyzu byl prozkoumán hromadný hrob z 15. století pro 20 jedinců pohřbených do jámy o půdorysu 2x2 m. Většina zemřelých ležela v dřevěných rakvích. Pravděpodobně se jedná o hrob, který byl za epidemie po určitou dobu otevřený. Podobně i v Ostravě mezi kostelem sv. Václava a hradbou, ale již mimo areál vlastního hřbitova zřídili v pozdním středověku hromadný hrob s pozůstatky více než dvaceti jedinců, který patrně souvisel s epidemií. O horizontálních hromadných hrobech si můžeme učinit představu na základě zjištění v Londýně-East Smithfieldu, kde se našly čtyři hromadné hroby s více než čtyřmi stovkami pohřbených. Nejdelší hromadný hrob, dlouhý 125 m a široký do 2 m, obsahoval 105 koster. Někteří zemřelí byli pohřbeni v rakvích, ale jiní byli jen zabalení do rubáše. Zjistilo se i plnění rakví popelem, který měl během rozkladu absorbovat tekutiny. Nálezy mincí datují hroby do doby po roce 1343, do období velkého moru. Tento londýnský hřbitov je tedy dokladem organizovaného pohřbívání v kritické době „černé smrti“.

Teprve od 15. století se začal prosazovat názor, aby se v dobách epidemií z hygienických důvodů nepohřbívalo uvnitř města, ale na zvláštních mimoměstských hřbitovech. Nejstarší nařízení tohoto druhu je známo z francouzského města Lille a je datováno k roku 1400.

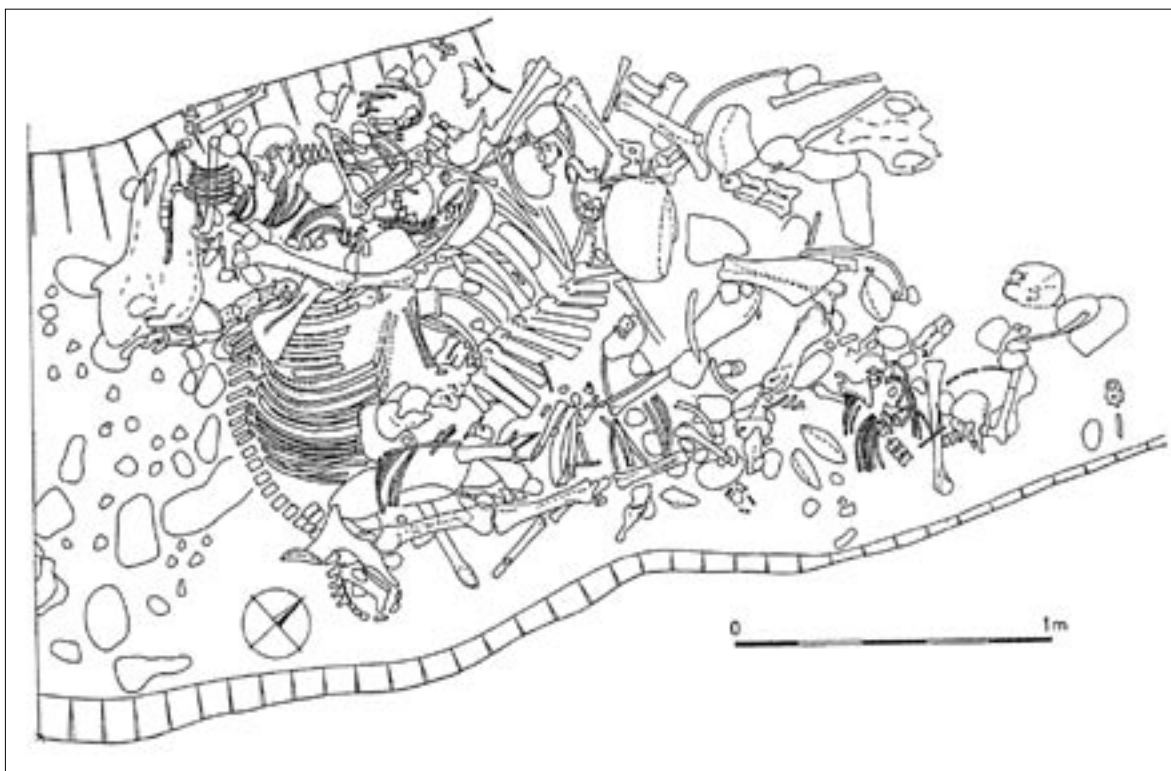
Literatura: Bahn 1997, Descoedres et al. 1995, Etter 1993, Illi 1992, Letopis kanovníka vyšehradského 1997, Prokopios 1985, Zezula 1999.

4.3. Válečné situace

Ze sledování četnosti zranění na skeletech od paleolitu až do pozdního středověku vyplývá, že v paleolitu převažují zranění na ženských kostrách, od neolitu je tomu opačně, ale až v pozdním středověku je 90% sledovaných zranění na kostrách mužů.

Četné válečné konflikty doprovázející historii lidstva si vyžádaly také formování způsobu zacházení s těly padlých, které bylo zpravidla poznamenáno spěchem a válečnými okolnostmi. V archeologických i písemných pramenech nacházíme doklady nejen pohřebního ritu, ale vůbec zacházení s těly padlých

– přátel i nepřátel. Onasandros ve svém díle, popisujícím v první polovině 1. století ideálního vojevůdce, věnuje jednu kapitolu pohřbívání mrtvých. Uvádí, že je třeba vždy padlé pohřbít „(...) neboť nás k tomu nutí jak zbožná úcta k mrtvým, tak nutný ohled na živé. Vždyť každý voják, který se zamýšlí nad svou budoucností, by se rozhořčil nad takovou zpupností. Pochopil by totiž, že by ani on nemusel být pohřben, kdyby náhodou padl, a že by se o něj nikdo nestaral“ (Antické válečné umění 1977, s. 271). Jinak se však zacházelo s těly padlých nepřátel. Již žalmista uvádí

Obr. 66. Kresebná dokumentace části příkopu s nahromaděním lidských a zvířecích kostí pod římskou vojenskou stanicí u bývalého Mušova na Moravě. Kresba: M. Bálek – O. Šedo.

(Žalm 73, 2–3): „Dali těla mrtvá služebníků tvých za pokrm ptákům nebeským, těla svatých tvých šelmám zemským. Vylili krev jejich jako vodu okolo Jeruzaléma, a nebyl kdo by je pochoval.“

Strašná porážka římského vojska v Teutoburském lese (Německo) roku 9 n. l. skončila masakrem a kultovním obětováním Římanů. Velitel Publius Quinctilius Varus spáchal sebevraždu, ale jeho napolo spálenou mrtvolu rozsápal divoký nepřítel. Jeho hlavu předal vítězný Arminius Marobudovi, který ji však poslal dále do Říma císaři Augustovi, jenž povolil její pohřeb. Těla ostatních vojáků zůstala ležet šest let na bojišti, až do doby, kdy se na místo dostavilo vojsko vedené Germanikem, které kosti shromáždilo na jedno místo a navršilo nad nimi mohyly. Ostatně i za občanské války mezi Othou a Vitelliem roku 69 to dopadlo tak, že po boji „(...) mrtvola legáta Ofridia byla vyhledána a s obvyklou poctou spálena. Jen málokteré pochovali jejich vlastní příbuzní, ostatní padlí zůstali ležet“ (Tacitus 1976, s. 111). Ještě čtyřicet dní po bitvě bylo na místě vidět „(...) zohavené mrtvoly, usekané údy, zpuchřelá těla lidí i koňů, země nasáklá krvavým hnísem“ (Tacitus 1976, s. 125).

Na několika místech v Evropě se objevily kosterní pozůstatky zemřelých v souvislosti s vojenskými ak-

cemi Římanů. Do pracovní jámy hrnčířského okrsku z počátku našeho letopočtu situovaného před římským táborem v Haltern (Německo) bylo zřejmě po neúspěšném útoku odklizeny čtyřadvacet těl padlých Germánů a jeden pes. Do studny v bonnském legionářském táboře (Německo) bylo roku 352 naházeno nejméně patnáct mrtvých, z toho tři děti a také dva psi. Ve švýcarské Vindonise se zase našla jáma s kostřami minimálně třiceti mužů.

Mimořádný nález pochází od jihomoravských Pasohlávek, kde se pod římskou stanicí v příkopu širokém až 7,4 m a hlubokém 3,9 m našlo nahromadění lidských a zvířecích kostí (obr. 66). Zvířata odpovídala druhům, jaké měla k dispozici římská armáda, těla lidí se do příkopu dostala současně se zvířaty. Oběti měly v době smrti na sobě oděv a v ruce drobné předměty (dva železné klíče v ruce jedné z žen). V době mezi zabitím a pohozením do příkopu se lidské pozůstatky nalézaly v blízkosti silného ohně, takže některé kosti nesly stopy opálení. Celkově zde bylo zjištěno 33 jedinců (5 dětí, 20 žen, 7 mužů a 1 jedinec neurčený). Nejpočetnější skupinou byly dívky a mladé ženy, méně

početní muži byli staršího věku. Na skeletech se našly stopy smrtelných zranění (proražení lebek a poškození kostí i lebek sečnými, bodnými a řeznými ranami). Drobné předměty nalezené v sousedství koster svědčí o příslušnosti k barbarské komunitě a podle dvou stříbrných záponek asi i k vyšším společenským vrstvám. Snad šlo o ubitá rukojmí, ale možný je i jiný výklad – například konflikt po odchodu římských vojsk.

V okolí Řezna (Regensburg v Německu) se poměrně často nacházejí kostry se stopami zranění, která byla pro postiženého smrtelná. Například na sídlišti Regensburg-Grossprüfening se našly v suti budovy (zničené kolem poloviny 3. století) nespálené lidské kostry spolu se zvířecími pozůstatky. Mezi nálezy ležela i lebka se stopami po nezhojených ranách. Patrně jde o oběti četných alamanských vpádů směřujících ve 3. století do provincie Raetie. Obětí takového přeřadu byli i obyvatelé římského dvorce prozkoumaného u Regensburg-Hartingu: ve studni se našly pozůstatky třinácti jedinců – zřejmě rituálně zabitých mužů, žen i mladistvých. Čelo jednoho z mužů bylo otevřeno z rituálních důvodů a lebka ženy (zabitá četnými ranami mečem) nese stopy skalpování. Podle přítomnosti zvířecích pozůstatků, kovových nádob a předmětů (které se našly ve studni) šlo o rituální oběť. Z uvedených příkladů je zřejmé, že těla padlých vítězů bývala zřejmě pietně pohřbívána, ale o těla padlých nepřátel se nikdo nestaral, nanejvýš byla z hygienických důvodů odklizená.

Zdá se, že v některých případech padlého velmože pohřbili na nejbližším vhodném místě, jako například v dolnorakouském Bernhardstahlu, kde do velké pravěké mohyly byla v 9. století zapuštěna hrobová komora vyložená dřevem. V komoře se našla kostra muže s mečem, skleněnými korálky, vědérkem a hliněnými nádobami. Nad komorou leželo šest koster mužů se stopami zhojených i smrtelných zranění. U bavorského Thalmassingu pohřbili také bojovníka (pravděpodobně v místě, kde zemřel), jehož hrob, přes částečné vyloupení, obsahoval dva saxy a opasek z počátku 7. století. Na kostře i lebce se našly četné stopy po smrtelných zraněních.

S přijetím křesťanství se objevuje snaha pohřbit do posvěcené země alespoň významné padlé – a tak se na hřbitovech nacházejí hroby jedinců se smrtelnými zraněními, které lze v některých případech s velkou pravděpodobností identifikovat, ve většině případů však nikoli (Gars-Thunau, Břeclav-Pohansko, Mikulčice-Valy).

V Byzanci, kde bylo v první polovině 6. století křesťanství již pevně zakořeněno, se považovalo za vhodné opatřit hrob padlého vojevůdce milodary, což dosvěd-

čuje Prokopios ve své kronice. Když vojáci viděli, že jejich velitel Ioannes je mrtev, nechali jej vznešeně pohřbit a vzdali mu všechny pocty, jaké mu podle jejich názoru příslušely. Sám hlavní velitel Belisar, aby učinil Ioannovu smrt slavnější, ozdobil jeho hrob množstvím dárků.

V dolnorakouském Traismaueru byl v interiéru kostela, dnes zasvěceného sv. Rupertovi, objeven hrob asi třicetiletého muže, který zemřel na následky zranění šípem, přičemž šipka se ještě našla v pánevní oblasti. Muž ležel na prkně v oděvu z látky se stříbrnými pozlacenými nitěmi, což svědčí o vysokém sociálním postavení zemřelého. Patrně se jednalo o hraběte Cadaloca, jenž roku 802 padl v boji proti Avarům.

Zde snad bude na místě exkurz týkající se smrti a pohřbu jiného hraběte padlého rovněž ve službách Karla Velikého – legendárního Rolanda. Po krvavé bitvě s Araby byli prostí bojovníci pohřbeni s církevními obřady do společného hrobu (Píseň o Rolandovi 1986, s. 155, 193):

*„Všechny své druhy, co smrt našli tu,
v společnou jámu kladou bez rozdílu.
Pak mnohý opat, kanovník a biskup,
též mnoho jáhnů, oholených mnichů
požehná jim a zproští duše hříchů.
Pak zapálí i tymián i myrhu,
vykouří s péčí těla bojovníků.
Na chrabré druhy nasypou pak hlínu.
Co mohou více než jim dopřát klidu?“*

Jinak se však zacházelo s těly padlých velitelů – Rolanda, Oliviera a arcibiskupa Turpina:

*„(...) Král otevřít dal hrudi, jak je zvykem,
uchovat srdce v roušce sněhobílé
a do kamenné schránky uložit je.
Těla svých reků kázal potom přinést,
omýt je s péčí kořením a vínem
a zahalit do měkké jelenice (...)
Na vozech třech je k hrobu provodte!
Galazský hedváb sličná těla kryje.“*

Pohřbeni byli až v kostele pod ochranou sv. Romana.

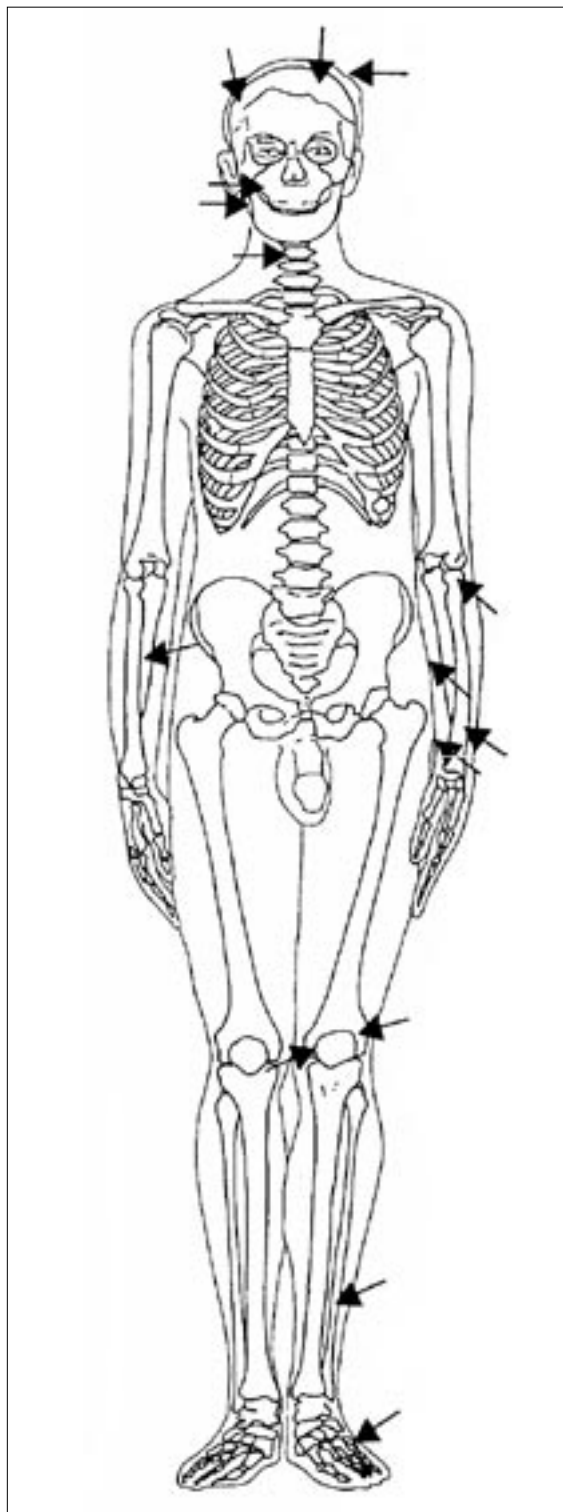
*„(...) Rolanda do Blaye doprovodí všichni,
i s Olivierem druhem ušlechtilým
a s Turpinem, jenž udatný byl rytíř.
Kde svatý Roman ctěn je pro své činy,
tam uloží je v rakvích sněhobílých.“*

Přestože nejstarší dochovaná verze této písně je až z 12. století a během vývoje se do ní mohly dostat některé prvky doplňující původní text, svědčí o zvyklostech při pohřbech padlých velmožů, kteří bývali přiváženi z bojiště k uložení v posvěcené půdě chrámů.

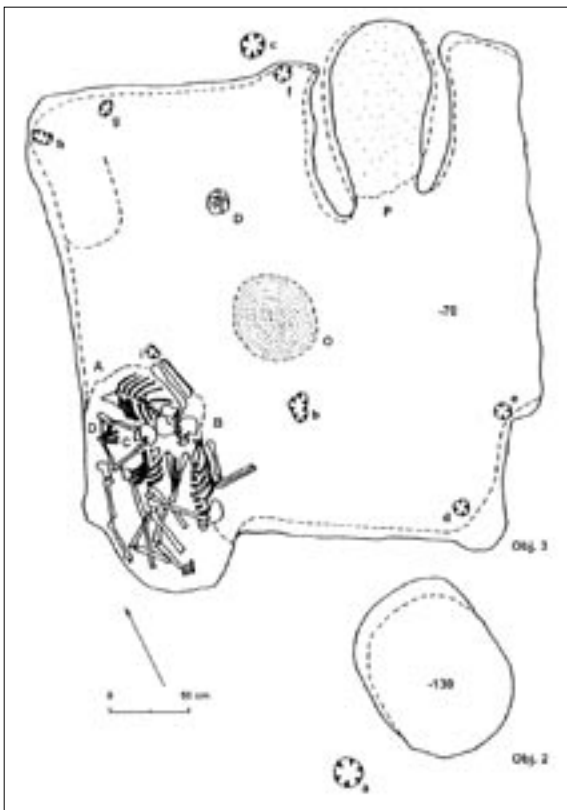
Do třetice se lze zmínit o pohřbu správce Východní marky a švagra Karla Velikého – markrabího Gerolda, který padl roku 799 v boji s Avary. Jeho tělo pohřbili v ostrovním klášteře v německém Reichenau u jižní strany chóru, kde také byla objevena vyzděná hrobka pro jednu osobu. Tyto případy svědčí kromě jiného také o tom, že i významní velitelé ve službách Karla Velikého mohli sice přijít o život, ale mohl je též očekávat důstojný pohřeb v posvěcené půdě.

Přes důrazný papežský zákaz z let 1299 a 1300 byla ještě ve 14. a 15. století těla velmožů padlých v cizině rozřezávána, zbavována měkkých tkání vařením a kosti se odvážely k pohřbu domů. Doklady jsou známy z Francie (i odjinud), kde takto naložili s těly padlých Angličanů v bitvě u Azincourtu roku 1415.

Za důsledek násilné akce na přelomu 9. a 10. století se považují pozůstatky sedmi dospělých jedinců umístěných v 3,5 m hluboké studňovité jámě na území Bratislavy. Části opálené kostry chlapce ve věku 14 až 15 let se našly mezi zhroutenými a ohořelými trámy vnitřní stěny hradby na Pohansku u Břeclavi. Jde zřejmě o jedince, který zahynul při požáru a zřícení hradby. Ve Znojmě-Hradišti se našla kostra nepohřbené ženy pod zříceným valem; ležela na pravém boku se zády pootočenými vzhůru a dlaněmi přitisknutými k obličejí. Podle náušnice a skleněných korálků je možno datovat tuto katastrofu do první poloviny 10. století, zřejmě v souvislosti s maďarským vpádem na přelomu 9. a 10. století, při němž zaniklo i opevněné sídlo u Němčtic v jižních Čechách. Pozůstatky až šedesáti většinou mladých mužů s četnými sečnými i řeznými ranami a doklady dekapitace (objevené v jámě z počátku 10. století před budečským hradiskem) jsou pravděpodobně také dokladem válečné nebo jiné násilné akce. Za doklad válečného střetu mezi babenberským Liutpoldem a Přemyslovcem Břetislavem I. před polovinou 11. století se považují kostry ženy a dítěte objevené ve velké zásobnicové jámě na hradisku Gars am Kamp v Rakousku (obr. 67), stejně jako kostra ženy se stopami opálení objevená tamtéž za jižním valem a muž ve věku 25 až 30 let s četnými zraněními, jen narychlo pohřbený v blízkosti kostela. V polských Dzekanowicích se v jednom

Obr. 67. Schematické znázornění četných a v mnoha případech smrtelných zranění na kostře pětadvacetiletého až třicetiletého muže pohřbeného v 11. století u kostela na hradisku Gars-Thunau v Rakousku. Část těla bez zranění byla zřejmě chráněna kroužkovým brněním. Pramen: Teschler-Nicola – Wiltchke-Schrotta 1990, Abb. 3.

Obr. 68. Kresebná dokumentace kosterních pozůstatků muže, ženy a dvou dětí, kteří zahynuli za mongolského vpádu v letech 1241–1242 (Palárikovo na Slovensku). Kostrové pozůstatky jsou u vstupu do obydlí, v zemi naproti vstupu je pec a uprostřed ohniště, kule jsou pozůstatkem po dřevěné konstrukci tohoto obydlí. Pramen: Hanuliak 1997a, obr. 1.

sídlištním objektu z 11. století našly pozůstatky muže, který zemřel ve věku asi 45 let na následky smrtelných zranění na lebce způsobených střelou i ostrým předmětem, patrně sekerou.

Mimořádné jsou nálezy z Rajkoveckého hradiště na Ukrajině, jež bylo zničeno Mongoly chána Batua roku 1241. Na ploše hradiska i v jednotlivých domech se našly kostry obyvatel se stopami smrtelných zranění: v některých domech 4 až 5 koster. V jednom obydlí ležela kostra ženy s dítětem po levé straně. Jako bychom zde měli k dispozici ilustraci k zprávě bratra Jana de Plano Carpiniho, který při cestě ke Kujuk-chánovi v letech 1245 až 1247 navštívil i Ukrajinu a viděné popsal slovy: „*Jeli jsme tudy (okolo Kyjeva) a sami jsme viděli všude nespočetné hromady lidských lebek a kostí. (...) Tak zničili Tataři celé Rusko a zamířili potom do Uher a Polska*“ (Putování 1964, s. 37). Doklady ničivého mongolského vpádu v letech 1241 až 1242 do Uher jsou archeologicky doloženy na Slovensku.

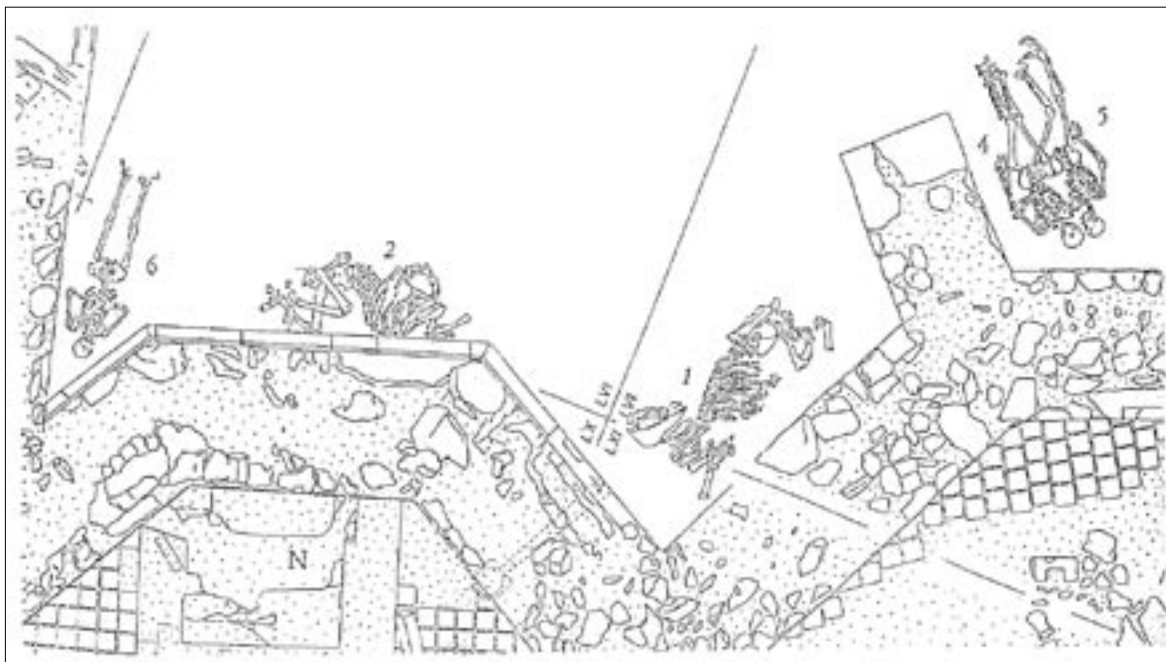
Na sídlišti z 12. až 13. století u Palárikova nedaleko Nových Zámků se ve vstupní části jedné zemnice našly kostry muže, ženy a dvou nedospělých jedinců se stopami smrtelných zranění. Bronzové lité kování z oděvu orientální proveniencí umožňuje spojit tento nález právě s mongolským vpádem (obr. 68).

Ohořelé kosti devítičlenné rodiny (2 muži, 3 ženy, 4 děti), jež zahynula při zničení šlechtického sídla v polské Plemięntě roku 1414 Tatary ve službách Litvy, jsou dalším dokladem válečných hrůz. Také dvě kostry žen ve věku 17 až 22 let objevené v zásobní jámě v Týnu nad Bečvou na severní Moravě a datované do období kolem roku 1300 nesou stopy sečných a bodných ran, a jsou tedy důsledkem blíže neurčitelné násilné akce a nerituálního odklizení mrtvých těl. Části dvou lidských skeletů nalezené mezi kostrami koní na zaniklé vsi Mstěnice u Hrotovic se dávají do souvislosti s válečnými událostmi roku 1468, kdy vojsko Matyáše Korvína táhlo proti Třebíči a kdy ves Mstěnice zanikla.

Blíže nedatované jsou pozůstatky asi 27 jedinců, většinou žen a dětí pohřbených v hromadném hrobu na nádvoří zámku v Čejkovicích na jižní Moravě. Poloha rukou uložených podél těla nebo zkřížených na břiše spolu s orientací ve směru západ-východ odpovídá středověkému nebo novověkému stáří. Podobný charakter má i hromadný hrob objevený ve Slavkově na nádvoří bývalé komendy Řádu německých rytířů. Také zde výrazně převažují pozůstatky žen a dětí, ale častá je poloha zemřelého na břiše, na boku, se skříženými nohama atd. Díky nálezům je možno tento hromadný hrob datovat do počátku 14. století. V obou případech se patrně jedná o oběti válečné akce nebo epidemie. I z dalších lokalit jsou známy (i když nepříliš průkazné) doklady odklizení lidských pozůstatků do zásobních jam v době středověku.

Snad nejznámější hromadný hrob obětí válečného střetnutí ve středověku prozkoumali archeologové u Visby na Gotlandu. Po bojích v roce 1361 byli zemřelí pohřbeni společně do jam, v nichž se podařilo archeologicky zdokumentovat téměř 1500 koster s četnými smrtelnými zraněními, zbytky výstroje i výzbroje. Společně pohřbili i německé žoldnéře padlé v bitvě u Lubiszewa v Polsku roku 1577. Při archeologickém výzkumu se podařilo objevit jednu jámu (s půdorysem jen 1,9x0,8 m) s pozůstatky devíti padlých uložených na břiše, kteří měli na kostře stopy smrtelných i zhojených zranění.

Spíše z ideologických než z hygienických důvodů byla někdy těla padlých nepřátel spálena: po bitvě

Obr. 69. Dva koně (č. 1, 2) a tři muži (č. 4, 5, 6) pohřbení narychlo po bojích roku 1425 v areálu dolanské kartouzy u Olomouce (Morava). Pramen: Burian – Stloukal 1967, s. 4.

u Dun-le-Roi (Francie) roku 1183 byli spáleni mrtví lapkové a svatokrádezníci. Za křížové výpravy roku 1250 po dobytí Damietty (Egypt) zase Saraceni pobili nemocné křížáky a „(...) udělali ze slaniny hranici a jinou hranici z mrtvol, a obě zapálili, a vznikl oheň tak veliký, že planul v pátek, v sobotu i v neděli“ (Joinville 1965, s. 107). Při známé bitvě mezi husity a křížáky na Vítkově hoře u Prahy roku 1420 si asi hodinový boj vyžádal 70 až 150 obětí na straně útočících křížáků, v jejichž prvních řadách našel smrt i míšeňský hejtmán Heinrich von Isenburg. Vysvlečená těla padlých byla spálena; někdy se uvádí, že z hygienických důvodů, ale spíše šlo o potupení padlého nepřítele a pomstu za upáleného Mistra Jana Husa.

Při archeologickém výzkumu kartuziánského kláštera v Dolanech u Olomouce se podařilo objevit pozůstatky šesti mužů ve věku od dvaceti do třiceti let, kteří byli narychlo pochováni u klášterního kostela; zřejmě šlo o padlé bojovníky husitské posádky, kteří přišli o život při obléhání roku 1425 (obr. 69).

Nevíme, co se stalo s těly padlých bojovníků z bitvy u Lipan roku 1434. Na bojišti zůstalo asi 1300 padlých ze strany tábořské a sirotčí a asi 200 ze strany vítězů. Kromě toho několik set zajatých bojovníků prostého původu bylo upáleno ve stodolách. Podle slov kanovníka a kronikáře Pavla Žídka, který po několika desetiletích napsal o osudu těla padlého vůdce Prokopa „zabit jsi hanebně a ležíš v širém poli jako

hovo, psi se najedli z těla tvého i vlci“ (Macek 2001, s. 84), by se zdálo, že těla poražených zůstala nepohřbena. Ve skutečnosti však mohlo jít jen o literární nadsázku a mrtví mohli být pohřbeni do společných hrobů. Nasvědčovat by tomu mohla i skutečnost, že tentýž Pavel Žídek marně žádal krále Jiřího z Poděbrad, aby na místě nechal postavit kostelík, v němž by se za zemřelé konaly bohoslužby, protože to také byli křesťané.

Vítězové leckdy demonstrovali svůj úspěch vystavením uťatých hlav nepřátel, především vojevůdců. Z lebky zabitého nepřítele byla někdy zhotovena číše. Například langobardský král Alboin měl takovou číši z lebky krále Gepidů Kunimunda. Z této číše prý donutil pít i Kunimundovu dceru Rosamundu, kterou si vzal za manželku. Pomstila se mu tak, že jej nechala zavraždit. Podobně i pečeněžský kníže Kurja si roku 972 z lebky poraženého knížete Svatoslava nechal zhotovit okovanou číši, z níž pil, a tatarský chán Batu nechal lebku poraženého moskevského knížete Jurije II. zasadit do zlata a také proměnit v pohár.

Jindy se vítězové chovali velkoryseji. Když roku 1566 padl při beznadějně obraně maďarského Segetu (Szigetváru) vojevůdce Mikuláš Zrinský, Turci uťali jeho hlavu a poslali ji budínskému pašovi. Ten ji „(...)

obaliv v roucho pěkné, po dvou sedlácích do Rábu mezi vojsko Maximiliána císaře dodal (...)“ (Paprocký 1982, s. 141). Nakonec se hlavě dostalo pohřbu v chorvatském Čakovci v klášteře sv. Heleny, kde měla rodina Zrinských hrobku, v níž již spočívala jak jeho první manželka Kateřina, tak i dcera a dva synové. Jen zcela na okraj lze uvést, že v době smrti byl Mikuláš Zrinský ženat s Evou z Rožmberka, sestrou Viléma a Petra Voka, s nímž měl syna Jana, který žil potom v Čechách a je pohřben v kostele Nanebevzetí Panny Marie ve Vyšším Brodě.

Literatura: Antické válečné umění 1977, Bednaříková – Tribula 1980, Belcredi 1998, Blajerová 1992,

Boguwolski 1987, Breitwieser 1998, Burian – Stloukal 1963–1964, 1967, 1968, Čornej 1986–1987, 2000, Dostál 1966, 1982, Drozdová 1998, Głosek – Łuczak 1982, Gončarov 1950, Hanuliak 1997a, Joinville 1965, Justová 1990, Kalousek 1971, Kaner 1997, Krutina 1992, Kunter 1981, Lesák – Musilová 1999, Lukáš 1997, Lutovský – Michálek 2000, Macek 2001, Měřínský 1977/1978, Moździoch 2000, Nadolski 1985, Nestor 1954, Paprocký 1982, Prokopios 1985, Putování 1964, Rudnick 2001, Schröter 2000, Stloukal – Vyhnánek 1976, Szamaít 1995, Šedo 2000, Teschler-Nicola – Wiltschke-Schrotta 1990, Thordeman 1939, Tymonová 1996, Unger a kolektiv 1980, Wintergerst 1998, Wrzesińska 1998, Zettler 1986–1987.

4.4. Delikventi

S těly popravených delikventů se zacházelo různým způsobem. Někdy bylo jejich tělo jen odklizeno, jindy pohřbeno zvláštním způsobem, ale v jiných případech bylo pozůstalými pohřbeno podle většinového pohřebního ritu. Již Livius (Dějiny VIII/7) píše, že když syn římského konzula velícího vojsku přes zákaz velitele dosáhl dílčího vítězství a prokázal osobní statečnost, byl na rozkaz otce-konzula popraven, tak „(...) Všichni zůstali bez sebe nad tak krutým příkazem. (...) Byl uspořádán pohřeb s takovou nádherou, jak jen bylo možné při vojenské horlivosti, a tělo mladíka, pokryté zbrojí nepřítele, bylo spáleno na hranici vystavěné mimo násep“. Jinak delikventi v Římě neměli právo na rituální pohřeb a jejich těla se pohazovala na Esquilinu a vhažovala do Tiberu. V blízkosti Říma leželo i místo, kde končila těla lidí popravených na rozkaz císaře. To místo se nazývalo *Sessorium* (Plutarchos II, 1967, s. 759) a skončila na něm i zohavená hlava císaře Galby po jeho zavraždění roku 69 n. l. Jindy ale byli popravení na rozkaz císaře jen vhozeni do stok, tak jako se to stalo dětem a přátelům Kleandra, který byl popraven kvůli obvinění z přípravy atentátu na císaře Commoda.

Podle Tacita Germáni „(...) zrádce a přeběhlíky věšejí na stromy, zbabělce, lidi vyhýbající se válce a mravně úchylné ponoří do mokřiny a bažiny a naházejí na ně roští. Popravy jsou proto rozdílné, že při trestání má být na protispolečenské provinění poukázáno, kdežto neřestný čin má být skryt“ (Tacitus 1976, s. 339).

V núbijském Shellal se při výzkumu příkopu římského tábora z římsko-byzantské doby našly pozůstatky asi sta popravených mužů s četnými ranami na lebkách a doklady dekapitace.

Na kostře z velkomoravských mikulčických Valů je patrná zhojená amputace levé nohy a pravé ruky, jež je pravděpodobně svědectvím trestu, který měl zabránit provinilci držet zbraň a nasednout na koně. Podobný trest postihl podle Řehoře z Toursu asi v 6. století důvěrníka královny Fredegundy, který byl poslán ke královnině sokyni Brunichildě, aby „(...) ji tajně odklidil z cesty“. Když se vše prozradilo „(...) tak jej spoutali a zbičovali, když však odhalili tajný plán, pustili jej zpátky k ochránkyni. A protože vypověděl, co se mu přihodilo, a hlásil, že příkazy nemohl splnit, byl potrestán utětím rukou a nohou“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 384). Mrzačení zajatců, včetně amputace pravé ruky, je doloženo například ve zprávě Fuldských análů k roku 884, kdy Svatopluk „(...) zajal na severní straně řeky Dunaje Verinhara, prostředního z Engilšalkových synů, kteří byli tři, jakož i hraběte Vecila, který byl jejich příbuzný, uřezali jim pravou ruku a jazyk a – netvoru podobně – přirození či genitálie, že po nich nezůstalo ani stopy. Někteří jejich lidé vrátili se zase bez pravé i levé ruky“ (Havlík 1992, s. 194).

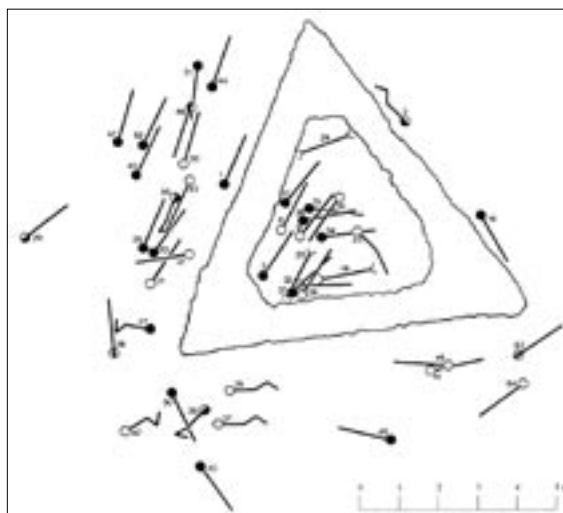
Poprava ve středověku, zvláště čestnějším stětím hlavy, ještě nemusela znamenat vyloučení z pohřbu v posvěcené půdě hřbitova. Projevil-li pachatel trest-

ného činu lítost a dostalo-li se mu z rukou kněze rozhrěšení, znamenalo to, že nemusí být vyloučen z účasti na „věčném životě“. Na pohřebišti v rámci velmožského dvorce na rakouském hradisku Gars am Kamp z 9. století se našel hrob muže s mečem a ostruhami. Na kostře jsou patrné stopy dvou seků mečem, které oddělily hlavu od těla. Jednalo se tedy pravděpodobně o popravu. Například Závaš z Falkenštejna popravený před hradem Hluboká v jižních Čechách byl pohřben v kapitulní síni Vyšebrodského kláštera.

Poměrně podrobně je popsán pohřeb husitského revolučního kazatele Jana Želivského, jenž byl popraven 9. března 1422 v Praze na Staroměstské radnici: „A zatiem lidé vzemše tělo kněze Janovo vložili na máry a opět s nesmírnú žalostí a pláčem a s řvaním přiliš s žalostivým nesli do kláštera, v kterém on kázal (...) museli jsú tělo kněze Janovo v kaple zamknúti. Pak navejtrí k večeru kněží, jeho oblekše v zlu albu a vloživše v koryto, vynesli před Boží tělo k velkému oltáři (...) A potom kněz Jakub, pomocník kněze Janov v kázání, vstúpiv na stolici, i mluvil k lidu řeč (...) a učinili jsú kvílenie veliké nad ním. Potom brzo vzemše tělo kněze Janovo i nesli k kazatedlnici k hrobu (...) a kněz jeden, opět vzav hlavu kněze Janovu, vstúpiv na stolici (...) chtě jich (...) napomenúti, aby poměli (...) co jsú dobrého z té hlavy slýchali (...) A s tím jeho tělo pochovali pod stolicí, na ktorejž mnoho pravdy Boží lidu věrnému zvěstoval“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, s. 79).

Někdy se pro pohřeb popravených vyčleňovalo zvláštní místo, jak je patrné ze zprávy o jednání jistého blázna, který rád pochovával viselce, tedy oběsence: „(...) aneb do Prahy přinesl a postavil ho v noci hokyni v krámci, a ona musila zjednat, aby jeho nesli ke Všem svatým na rybníček, kdež tam takové lidi neb stínané pochovávají“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, s. 40). Uřaté hlavy dvanácti popravených představitelů protihabsburského povstání z roku 1621 nechali vítězové vystavit v železných koších na Mostecké věži v Praze. Roku 1622 bylo povoleno snést lebku Šlikovu a pohřbít ji k tělu v hrobce pod kazatelnou u Salvátora na Starém Městě Pražském. Roku 1631, když se Prahy nakrátko zmocnila protikatolická strana, došlo k sejmutí zbylých jedenácti lebek a jejich pochování na neznámém místě v týnském chrámu.

Z historie je znám i případ dodatečného pohřbu rehabilitovaného člověka. Roku 1478 byl v Paříži oběšen Laurent Guernier, a když se zjistilo, že k jeho popravě došlo nedopatřením, tak po roce jeho mrtvolu na žá-

Obr. 70. Půdorys zbytků šibenice s uložením těl delikventů v Emmenbrüticke u Luzernu ve Švýcarsku. Plné kroužky v místě hlavy znamenají polohu na břiše, půlené kroužky polohu na boku a prázdné kroužky polohu na zádech. Pramen: Manser 1992, Abb. 59.

dost bratra vykopali a s náležitou pompou, jejímž účelem bylo především očistit pověst celé rodiny, pohřbili. Při pohřbu figurovali nosiči svíček a vyvolávači s řehtačkami, z nichž jeden neustále vyzýval přihlížející, aby věnovali své modlitby za duši zemřelého, kterého prý „(...) před nedávnem našli mrtvého pod dubem“ (Huižinga 1999, s. 399). Na druhé straně však bylo možno soudit a popravit mrtvolu, jak se to stalo například roku 897 v Římě, když vykopali mrtvolu papeže Formosa, vedli proti ní soudní proces a nakonec ji vhodili do Tibery; nebo roku 1559 v Basileji, kde posmrtně popravili novokřtěnce Davida Jorise. Pozůstatky anglického reformátora Johna Wyclifa (zemřel roku 1384) měly být podle rozhodnutí kostnického koncilu exhumovány a spáleny, ale příslušný lincolnský biskup tento požadavek nerespektoval. Uplatněn byl až později, až roku 1428. Pozůstatky upálených byly však likvidovány beze zbytku, mimo jiné i proto, aby se snad nestaly předmětem uctívání, což by se v případě ostatků Mistra Jana Husa, upáleného roku 1415 v Kostnici (Konstanz ve Švýcarsku), Jany z Arku, upálené roku 1431 v Rouen (Francie), nebo Girolama Savonaroly, popraveného roku 1498 ve Florencii (Firenze v Itálii), určitě stalo.

Z archeologického výzkumu jsme dobře zpraveni o podobě popraviště z 16. až 19. století v Emmen u Luzernu ve Švýcarsku, kde se podařilo prozkoumat základy šibenice a zahrabané pozůstatky delikventů a sebevrahů (obr. 70). Kromě toho zde bylo i mrchoviště s pozůstatky koní a psů, z nichž některé byly spá-

leny. Na celé řadě dalších lokalit z Německa, Švýcarska a Rakouska se našly doklady poprav stětím, oběšením nebo i lámáním kolem. Doklady exekuce mimo popravistiště byly objeveny před branami středověkého města Dietfurt a. d. Altmühl v Horní Falci, kde v 22 hrobových jamách byly uloženy skelety nebo jejich části (37 jedinců), předběžně určených jako muži. Asi jedna třetina ležela na břiše se spoutanýma rukama. Mince datují tento masakr do přelomu 12. a 13. století; zdá se, že šlo o následky války mezi hrabětem z Hirschbergu a eichstättským biskupem.

Dokladem exekuce může být v některých případech i dvojhrob, jak právně vzdělaný Angličan Fynes Moryson koncem 16. století sděluje v pasáži týkající se Německa a Čech, že je-li pachatel zabití v návalu hněvu „(...) *polapen, bývá za několik hodin nebo příštího dne stát a dán do rakve spolu s tím, koho zabil, a tak jsou oba uloženi s touž pohřební pompou v tomtéž hrobě*“ (Moryson 1977, s. 92). Není vyloučeno, že

dokladem tohoto zvyku je i mnohem starší vikinský hrob z dánského Lejre, kde se nad hrobem muže našly pozůstatky dalšího muže spoutaného na rukou i nohou a s oddělenou hlavou.

Lidských kostí (především z popravistišť) se užívalo při různých čarodějnických a magických praktikách. Tak například roku 1627 ve Stříbrnicích v Čechách jedna žena použila čarodějnické kouzlo, aby uškodila dobytku, a to tak, že „(...) *dům její hlínú z hrobu, s kostmi od šibenice vezmouc, obsypala* (...)“ (Verbík 1976, s. 182).

Literatura: Alt 1998, Auler 2000, Bonte – Pieper 1995, Delumeau 1997, Héródianos 1975, Huizinga 1999, Kunter 1981, Lecouteux 1997, Loré 2000, Lüdemann 1990, Lüth 1991, Manser et al. 1992, Moryson 1977, Ohler 2001, Plutarchos II, 1967, Řehoř z Toursu 1986, Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, Stloukal – Vyhnánek 1976, Szamait 1995, Verbík 1976.

4.5. Protivampyrická opatření

Víra v mrtvé, kteří se mohou vracet na tento svět a škodit živým, vedla k řadě opatření, která se projevila i v pohřebních rituálech. Známe je z písemných pramenů i národopisu, a to i z křesťanského prostředí, až do recentní doby. Některé je možno doložit i při archeologickém výzkumu. Je celkem pochopitelné, že obavy z navracení mrtvých do říše živých vznikaly až v souvislosti s pohřbíváním nespálených těl. Již za života se u některých lidí vytvářely předpoklady pro to, aby po smrti byli prohlášeni za vampýry. Především to byla odlišnost v tělesné konstituci nebo chování, ale i kontakt s magií a neobvyklou činností. Dále to byla předčasná nebo neobvyklá smrt, ať se již jednalo o smrt dítěte, vraždu nebo sebevraždu. Po smrti těchto jedinců-vampýrů bylo nutno zabránit mrtvému v návratu (revenanci) na tento svět. Základem obav z revenance sebevrahů byla představa o tom, že svět mrtvých je opakem světa živých. Člověk, který si sám vzal život, by mohl tento čin opakovat v záhrobí a vrátit se na tento svět. Protivampyrická opatření se prováděla jednak mezi úmrtím a pohřbem, jednak dodatečně po určité době po pohřbu. První skupina zásahů se projevuje zatížením těla, polohou na břiše,

spoutanýma rukama a nohama, probíjením kůlem a ucpáváním úst hlínou nebo jiným materiálem. Dodatečné zásahy se projevují především porušováním těla, často oddělením hlavy a také spálením. Interpretace však není v některých případech jednoduchá a jednoznačná, protože stopy kůlu v hrobě mohou také znamenat doklad pro označení hrobu na povrchu a poloha na břiše zase může být znakem pokání, jak ostatně vyplývá ze zprávy o pohřbu krále Pipina III. Krátkého, který byl vzhledem k provinění vůči opatství v Saint-Denis u Paříže, pohřben roku 768 obličejem k zemi.

Poměrně četná protivampyrická opatření jsou známa od doby stěhování národů až do 18. století. Zabránit návratu těch, kteří zemřeli násilnou smrtí, se mělo například vyhozením mrtvolky oknem, jak se to stalo podle Řehoře z Toursu v 6. století vévodům Rauchingovi a Magnovaldovi. S prvním naložil král Childebert tak, že jej „(...) *jak vycházel ven, chytily dva dveřníci za nohy a Rauching na schodech u dveří upadl tak, že částí těla ležel uvnitř místnosti, částí pak ležel venku. A tehdy ti, kdo byli připraveni ke splnění rozkazu, jej napadli meči a roztržili mu hlavu tak, že*

celá vypadala jako mozková hmota. A Rauching byl okamžitě mrtev. Potom jej vysvlékli z šatů, vyhodili oknem a nechali pohřbít. (...) Na místo Rauchinga byl pak vévodou jmenován Magnovald“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 455). Tento muž byl zase jednou pozván králem Childebertem k pozorování štvance a přitom byl zavražděn. Dále se píše, že „jeho mrtvolu, z okna vyhozenou, pochovali příbuzní“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 472).

O strachu z revenance svědčí i zpráva biskupa Bucharda z Wormsu z let 1012 až 1013, v níž je uvedeno: „(...) zemře-li dosud nepokřtěné nemluvně, odnesou jeho tělíčko na tajné místo a probodnou je kůlem. Říkají, že kdyby tak neučinili, dítě by se vrátilo na zem a mohlo by lidem ublížit. Když žena nedokáže přivést dítě na svět a zemře v bolestech, přímo v hrobě probodnou kůlem matku i s dítětem a připíchnou je k zemi“ (Zíbrt 1995, s. 15).

Při pohřbu kyjevského knížete Vladimíra roku 1015 je u Nestora uvedeno, že „(...) v noci pak mezi pokoji prolomili podlahu, a zaobalivše jej v koberec po provazech spustili jej na zemi“ (Nestor 1954, s. 104). Zřejmě i toto destruktivní opatření mělo zabránit v návratu zemřelého. Popis podobného jednání najdeme ještě k roku 1626 v pamětech Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdruzic, který píše: „Téhož léta (...) umřel na zámku Velharticích v sklepě nějakém pod zemí (...) nějaký preceptor neb písař učenej (...) Němec Slezák Jan Cvik z Švejden, náboženství evangelického (...) Po smrti na poručení od ovčáka na káru vzat, na rozhraní vezen a tu pochován, však prv z vězení do příkopu uvržen, aby skrze bránu vezen nebyl“ (Tichá s. d., Paměti Harantovy XIV).

Na pohřebišti v polském Dębczynie z druhé poloviny 11. století byl zjištěn druhotný zásah spočívající v tom, že v místech původního hrobu došlo k vykopání jámy podstatně hlubší než původní hrob a spálení pozůstatků zemřelého, které byly zavaleny velkými kamennými bloky. Také na hřbitově v Esslingen am Neckar (Německo) je dokumentován případ spálení exhumovaných lidských kostí. Přehled atypických hrobů z Polska nalezneme v souhrnné práci Jacka Wrzesińskiego (2000a).

Na pohřebišti z 10. až 11. století v Praze-Motole byl dokonce pozorován rozdíl mezi protivampyrickými opatřeními ve starší fázi, která směřovala přímo na tělo údajného upíra, a zatížením kameny, které bylo časté v mladší fázi. Stopa po kůlu v levé části hrudníku se našla v hrobu s dislokovanou lebku z 11. století

u Vraclavi ve východních Čechách. Někdy je ovšem problém, zda pohřeb bez lebky, ale se stopami kůlu interpretovat jako doklad protivampyrických opatření nebo jako pohřeb popraveného. Stejně tak se u některých nekompletních pozůstatků těl mohlo jednat o projev odnímání částí těl k magickým účelům.

Mimořádně podrobná zpráva o protivampyrickém opatření je součástí kroniky Neplachovy, kde se k roku 1336 píše, že „(...) ve vsi řečené Blov, zemřel jakýsi pastýř jménem Myslata. Ten každou noc vstával, obcházel všechny vesnice v okolí, strašil lidi, vraždil a mluvil. A když ho probodli kůlem, řekl: Velice mi uškodili, neboť mi dali kůl, abych se bránil před psy; a když ho vykopali, protože musel být spálen, nadmul se jako býk a hrozně řval. A když ho pokládali na oheň, kdosi popadl kůl, bodl do něho a hned se vyřinula krev jako z hrnce. Nadto když už byl vykopán a položen na vůz, spojil nohy k sobě, jako by byl živý. Když byl spálen, všechno zlo se uklidnilo“ (Kroniky doby Karla IV. 1987, s. 547). Týž kronikář k roku 1344 píše, že „(...) Jakási žena z Levína zemřela a byla pohřbena. Po pohřbu však vstala, zardousila mnoho lidí a nad každým z nich tančila. A když byla probodnuta, vytekla z ní krev jako z živého tvora. (...) Ačkoli byla probodnuta, stále ještě vstávala, ale jakmile byla spálena, tu všechno trápení ustalo“ (Kroniky doby Karla IV. 1987, s. 548). Z toho je patrné, že nejúčinnějším opatřením proti revenanci byla kremace.

Protivampyrická opatření se dělala i v případě, když se jednalo o oběť vraždy. Roku 1571 zavraždila čeled' v jihočeských Šamonicích pana Ludvíka Loreckého z Elkouše a jeho dva syny. Při pohřbu, který proběhl ještě předtím, než byli zjištěni pachatelé, dostal každý zemřelý do rukou „čepejl“, což se někdy překládá jako plíšek či kovová destička na psaní, ale mohlo jít i o ostrý předmět a „(...) starýmu pánovi kázali na pravý palec u ruky zámek zamknouti“. Nakonec „(...) truhly, v kterých leží, sou zavřeli a je prstí zasypali“ (Bydžovský 1987, s. 141). Visací zámky se skutečně nacházejí v hrobech datovaných do 15. až 16. století, přičemž někdy byly dávány do souvislosti s hroby židovského obyvatelstva. Nálezy dvou visacích zámků v hrobě osmiletého až čtrnáctiletého dítěte s mincí z 15. století na poutním místě v polském Rowokolu nebo na městském hřbitově ve Smolenicích však spíše ukazují na protivampyrická opatření.

Poměrně pozdní doklad protivampyrického zásahu se našel při výzkumu v kapli Nejsvětější Trojice bývalého augustiniánského kláštera v Prostějově. Pohřbený

muž (zemřel ve věku 35 až 40 let) ležel v dřevěné okované rakvi; jeho dolní končetiny byly zatíženy velkými kameny. Vzhledem k stratigrafické pozici může být tento hrob až poměrně pozdní – ze 17. i 18. století.

Příklady z Balkánu svědčí o tom, že zdaleka ne všechny manipulace s pohřbenými těly souvisí s vampyrismem. Zvláště vyzvednutí, umytí a znovupohřbení lebky, ale někdy i celé kostry může být dokladem piety a úcty.

Jak z uvedeného ilustračního přehledu vyplývá, antirevenantská opatření nelze spojovat s pohanskými přežitky. Také se nevyskytují často v obdobích morových epidemií či ničících válečných událostí, ale spíše se zdá, že jejich větší intenzita se uplatňuje v dobách relativně klidných. Podrobnější zkoumání

by snad mohlo vysledovat souvislosti s psychikou lidí v dobách, kdy běžný život neposkytoval mnoho vzrušující podívané.

Literatura: Beková 1999, Bydžovský 1987, Čižmář – Šmíd 1999, Delumeau 1997, Dušeková 1980, Dzeduszycki 2000, Fehring 1979, 2000, Frolíková-Kaliszová 2000, Hanuliak 1994, 1997, 1998, 1999, Chorvátová 1993, Kozłowski 2000, Kroniky doby Karla IV. 1987, Krumphanzlová 1961, Krzyszowski 2000, Kyll 1964, Malinowski 1986, Manser 1992, Navrátilová 1996, Nechvátal 1967, Nestor 1954, Rojčíková 2000, Řehoř z Toursu 1986, Sikorski 2000, Skrok 1980, Špaček 1971, Tichá s. d., Tolstaja 1999, Wollmann 1921–1925, Wrzesiński 2000a, Zíbrt 1995.

4.6. Dvojhroby a vícehroby

K zvláštnostem pohřebního ritu patří například hroby s více pohřbenými jedinci, kterým byla na pravěkých i časně středověkých pohřebištích věnována již náležitá vědecká pozornost. Rozlišujeme současné pohřbení více jedinců do jednoho hrobu od dodatečného pohřbení a také horizontální uložení těl v hrobě (vedle sebe) od vertikálního (nad sebou).

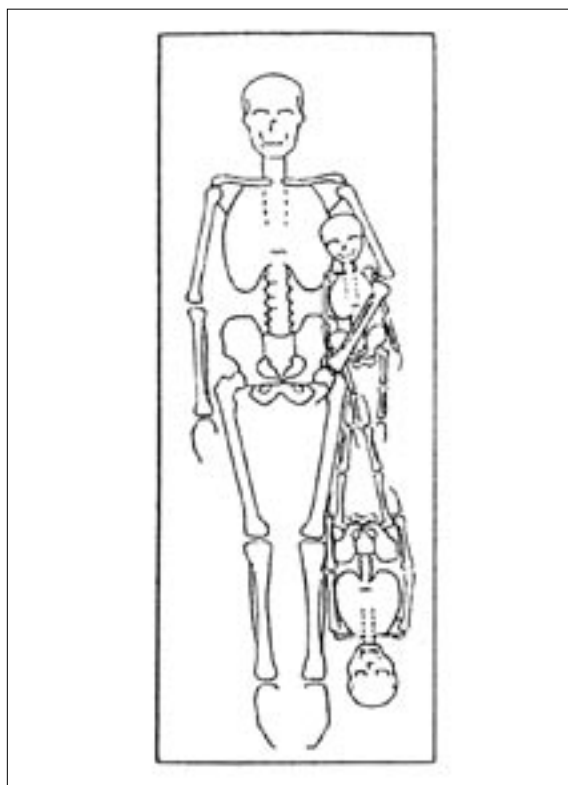
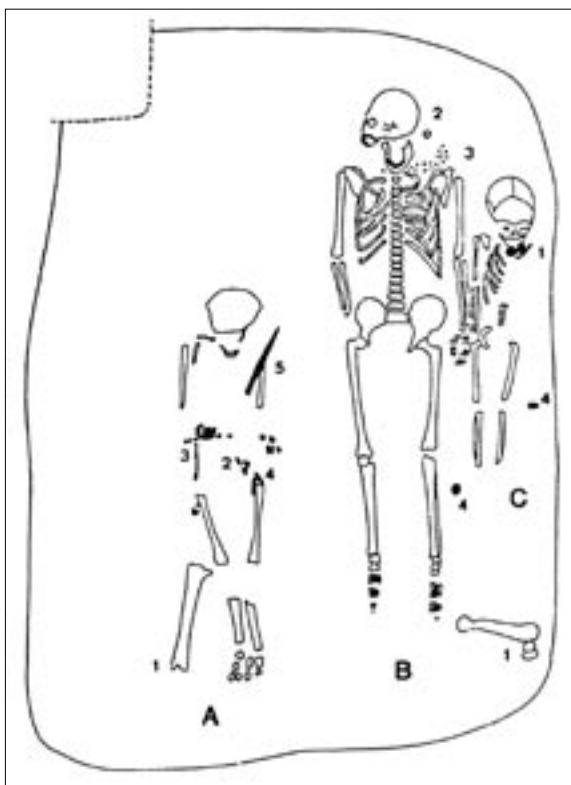
Poměrně časté je uložení vertikální. Podle zákonníku *Lex salica* se pohřbívání dvou mrtvých do jedné jámy považovalo za pohanu a bývalo trestáno. V některých případech se zdá, že k pohřbu byla využita hrobová jáma staršího, vyloupeného hrobu. Vedle toho jsou známy i dvojhroby horizontální.

U Avarů v Maďarsku se dvojhroby nebo hroby s větším počtem pohřbených vyskytují celkem vzácně (1–2%), ale častěji se objevovaly před koncem 8. století. Jeden z pohřbených v tehdejších dvojhrobech představuje hlavní osobu, přičemž druhý pohřbený je vedlejší a byl někdy pohřben s opačnou orientací. Problematikou avarských dvojhrobů a vícehrobů na území dnešního Rakouska se speciálně zabývala Silke Greffen-Petersová (1992) (obr. 71). Zjistila, že jen výjimečně by v dvojhrobu mohla být společně s mužem pohřbena rituálně usmrcená žena. Dvojhroby a vícehroby se na pohřebištích vyskytují v jednom až dvanácti procentech. Převažuje pohřeb ženy s dítětem, méně častý je již pohřeb muže s dítětem, ale

poměrně častý je i pohřeb muže a ženy. Z rozboru těchto hrobů lze vyčíst celou řadu poznatků o rodinných i dalších společenských vztazích. Pohřeb dvou jedinců do jedné urny je doložen i na žárovém slovanském pohřebišti v Potvoricích a Čakajovicích na Slovensku.

Zvláštní jsou společné pohřby mužů a žen, přičemž žena byla někdy do staršího mužského hrobu pohřbena dodatečně. Tyto hroby jsou někdy interpretovány jako doklady mileneckých nebo manželských svazků. Ve známém příběhu Isoldy Zlatovlasé a Tristana však Isolda nařiká: „*Běda, milý, nesplní se má touha zemřít v tvém objetí, být pochována v tvé rakvi*“ (Ohler 2001, s. 228). Tato touha se ale splnila abatyši Heloise, jež byla roku 1163 pohřbena do hrobu své dávné lásky (a manžela) filozofa Abélarda ve francouzském klášteře Paracletu.

Do společného hrobu se muž se ženou mohli dostat i jinak, jak o tom svědčí příběh z 6. století zaznamenaný Řehořem z Toursu, v němž vystupuje jistý velmož Rauching, který tak neslavně skončil na dvoře krále Childeberta: „*Rauching měl tenkrát mezi svým služebnictvem muže a děvče, a jak se často stává, vzpláli ti dva k sobě láskou. A když ta náklonnost trvala již dva roky či více, spojili se a vyhledali útočiště v kostele. Jak se to Rauching dověděl, obrátil se na kněze toho místa a žádal, aby mu jeho otroky okamžitě*

Obr. 71. Trojhrob na avarském pohřebišti v Leobersdorfu (Rakousko). Žena ve věku 35–40 let (B) pohřbená s pětiletým dítětem (C). Chlapec ve věku asi 14 let (A) byl pohřben v téže jámě, ale poněkud odděleně. Na avarském pohřebišti v Alattyán (Maďarsko) byla pohřbena žena ve věku 35–40 let s ročním dítětem pod levou paží a šestiletým až osmiletým dítětem v opačné poloze. Pramen: Grefen – Peters 1992, s. 1201.

vydal, že jim odpouští. (...) Kněz uvěřil dobromyslně slibu prohnáného člověka a vydal mu oba s podmínkou, že nebudou trestáni. Rauching je přijal, poděkoval a odešel domů. A hned rozkázal skácet strom, osekát větve, a kmen stromu, na koncích klínem rozštípnutý, poručil vydlabat. Potom dal vykopat jámu do hloubky tří či čtyř stop a uložil do ní tu schránku. A tam jako mrtvou poručil zavřít děvče a otroka strčil za ní. Nato uzavřel příkrov, jámu zasypal zemí a oba tak zaživa pohřbil. (...) Jak to oznámili knězi, rychle přiběhl, zle Rauchingovi vyčínil, ale jen s obtížemi dosáhl, aby byli vykopáni. Otroka sice vytáhli ještě živého, děvče však již našel zadušené“ (Řehoř z Toursu 1986, s. 235).

O dvojhrobech a vícehrobech je pojednáno i v oddílech 4.2. Epidemie, 4.3. Válečné situace a 4.4. Delikventi.

Literatura: Bialeková 1987, Čížmář – Geislerová – Rákovský 1985, Fusek 1996, Grefen-Peters 1992, Ohler 2001, Prohaska-Gross 1992, Řehoř z Toursu 1986, Stloukal 1987, Wahl 1994, Wrzesińska – Wrzesiński 2001.

Obr. 72. Dvojhrob mužů objevený na hřbitově u kostela z 13. až 15. století na zaniklé vsi Narvice u Pohořelic na Moravě. Hroby narušují ossarium. Foto: J. Unger.

4.7. Druhotné pohřby

Zvláštní kategorii zacházení s lidskými pozůstatky představují druhotné pohřby především těl významných osobností, ať se již jedná o světce či jiné příslušníky společenské špičky. Na Balkáně jsou druhotné pohřby doloženy i ve venkovském prostředí jako projev piety a úcty.

Literatura: Tolstaja 1999.

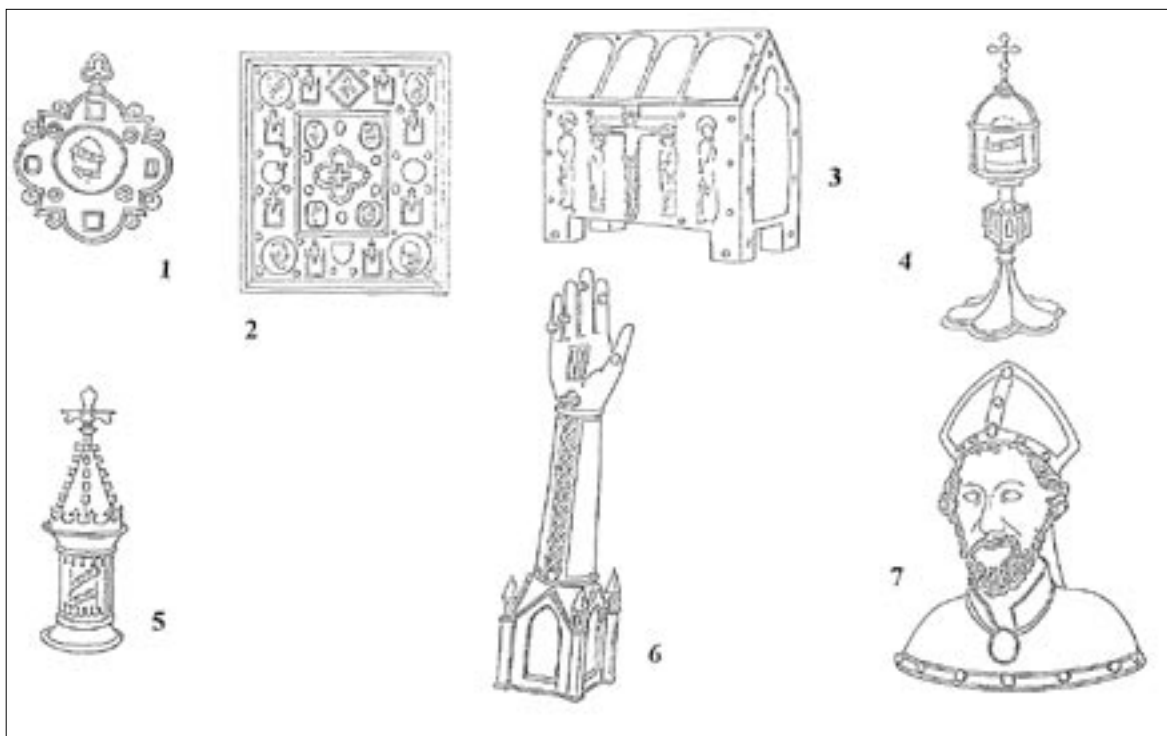
4.7.1. Relikviáře

Zvláštní způsob uchovávání lidských pozůstatků v křesťanském prostředí představují relikviáře, což jsou schránky na ostatky světců zhotovované z umělecky ztvárněných drahých kovů. Řehoř z Toursu koncem 6. století psal o stříbrné schránce na ostatky svatých uložené ještě v schránce kamenné s víčkem. Podle nařízení nikájského a čtvrtého lateránského

koncilu roku 1215 se ostatky svatých nesměly uchovávat bez relikviářů. Mohlo se jednat o schránky na celé světčovo tělo (ostatková tumba), nebo o schránky na jeho části – ostatkový kříž zvaný pacifikál (podle slov *pax tecum*, „mír tobě“, která říkal kněz při dávání kříže k políbení), ostatkovou bystu (obsahující často lebku), plenář (deska s ostatky), monile (přívěšek s ostatkem upevňovaný na náprsní sponu liturgického oděvu), relikviářovou skříň, ostensorium, vztyčenou paži, případně o křišťálovou schránku (například umístěnou v obraze mistra Theodorika v kapli sv. Kříže na Karlštejně), nebo i o obyčejnou nádobu, jejíž ústí bylo celé zakryto voskem a zapečetěno (obr. 73). Část lebky sv. Šebestiána byla v 15. století zasazena do kovu a používána v poutním kostele bavorského Ebersbergu při liturgii. Ostatky svatých mohly být uloženy i v hlavici meče, jak to vyplývá z Písně o Rolandovi, který se loučil se svým legendárním mečem Durandalem slovy (Píseň o Rolandovi 1986, s. 125):

*„Jsi, Durandale, posvátný a krásný!
Ostatků mnoho v zlaté hrušce chováš:*

Obr. 73. Relikviáře. 1 – monile, 2 – plenář, 3 – ostatková truhla, 4 – ostensorium, 5 – relikviář ve tvaru věže, 6 – relikviář ve tvaru ruky, 7 – relikviář ve tvaru bysty (ostatková herma). Pramen: Archiv J. Ungera.

*zub Petrův, krev, již prolil svatý Bazil,
kost Divišovu, vlasy z jeho hlavy
a malý kousek šatu svaté Panny.“*

Světčovo tělo mělo pro společnost velký význam a jeho transfer mohl být proveden i dosti bezohledně, jako například u sv. Martina, který zemřel v Poitiers (Francie), ale „(...) *když uprostřed noci všichni Poitiersť hluboce spí, vyhodí ho Toursť oknem a po Loiře ho s velkou radostí na lodi odvezou do města Tours*“ (Voragine 1998, s. 326). Zde nad jeho hrobem vyrostl dodnes zdaleka patrný velký chrám. Ostatky biskupa Vojtěcha zavražděného roku 997 byly draze vykopeny a roku 999 slavnostně uloženy v hnězdenské katedrále (Gniezno v Polsku), kde se v kněžišti našly základy podstavce pro oltářový hrob tohoto světce. Za vpádu roku 1039 se ostatků zmocnil Břetislav I. a převezl je do Prahy, kde je nechal uložit ve zvláštní kapli přistaveně k rotundě sv. Víta. Při přestavbě chrámu za Svytihněva II. roku 1060 bylo pro ně upraveno nové místo a roku 1143 byla lebka oddělena od ostatního skeletu a uložena v relikviáři. Stejně se postupovalo i při úpravě jiné lebky, která se jako svatovojtěšská relikvie dostala do Cách (Aachen v Německu). Z uvedeného příkladu vidíme, že pohled středověkého člověka na originál byl jiný než u člověka moderního. Světčovy ostatky bývaly především nositeli ideje, kdežto pro dnešního člověka západní civilizace jsou nositeli informace. Přitom ovšem byl pohled středověkého člověka velmi materializující.

Světčovy ostatky mohly být uloženy do oltářového hrobu a zvláštní stavby na způsob memorie nebo kaple, ale také do hrobu v zemi. Jiný způsob uložení ostatků světčů představovaly podzemní schránky na půdorysu kříže; byly objeveny ve svatojiřském klášteře na Pražském hradě a v německém Unterreggenbachu. Větší počet poutníků uctívajících světčovy ostatky mohly pojmout krypty budované pod kněžišti kostelů.

Shromažďováním ostatků svatých proslul císař Karel IV. Píše se o něm, že „(...) *všudy po klášteřích, kdež jest která svátost věděl, a vždy každé svátosti*

vzal kus nebo jeden úd, a přinesl to vše s sebou do Čech a choval je u veliké cti“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, s. 28).

Někdy se ostatky svatých používaly i k ovlivňování přírodních jevů. Vyplývá to například ze zprávy Čecha, bratra Oldřicha, který počátkem 14. století získal v Indii kosterní pozůstatky křesťanských mučedníků. Při cestě po moři, za bezvětří, se snažil ovlivnit počasí tak, že „(...) *jsem vzal jednu z kostí, dal ji našemu sluhovi a řekl mu, aby šel spěšně na lodní přídu a vrhl kost do moře. Jakmile byla kost hozena do moře, ihned se zvedl příznivý vítr, jenž neustal, dokud nás nepřivezl do přístavu*“ (Bratr Oldřich 1962, s. 20).

Místo pro ostatky světce bylo také v oltářní menze ve zvláštním prostoru krytém deskou. Svěcení kostela znamenalo vlastně akt uložení ostatků (opatřených ověřením pravosti, jež bylo stvrzeno pečeti – autentikou) právě do tohoto místa.

Jako s relikvií se zacházelo i s ostatky některých nekanonizovaných osob. Například italský básník Dante Alighieri zemřel roku 1321 v Ravenně (Itálie) a byl tam také pohřben v kostele minoritů. Vzhledem k problematičnosti jeho díla navrhl kardinál del Poggetto (nedlouho po Dantově smrti – roku 1327) vyzvednutí a zničení básnickových ostatků. Dantovo město Florencie však naopak žádalo o vydání pozůstatků významného rodáka k slavnostnímu uložení. Teprve když jejich žádost podpořil počátkem 16. století papež Lev X., byla určena komise k otevření Dantova hrobu a k přenesení ostatků. Komise však našla v hrobě jen dvě až tři kostičky a suché listí z básnickova vavřínového věnce. Minorité totiž kostru ukryli tak dobře, že se ji podařilo objevit až roku 1865 a teprve roku 1921 došlo k odbornému výzkumu a kompletizaci skeletu.

Literatura: Bratr Oldřich 1962, Fehring 1979, Höfer 1998, Legner 1995, Montanelli 1972, Petrání 1997, Řehoř z Toursu 1986, Staré letopisy české z rukopisu křížovnického 1959, Szczepkowska-Naliwajek 1996, Štajnochr 2001, Vlček 1993, Voragine 1998, Zoll-Adamikowa 1991.

5. Závěr

Na způsobu zacházení s těly mrtvých lidí od 1. do 16. století se projevuje variabilita pohřebního ritu většinové populace i různých okrajových skupin. V sledovaném období došlo k několika zásadním změnám. Především se jedná o přechod převažující kremace v inhumaci, jehož důvod není jednoznačně vysvětlen a patrně ani jednoznačný nebyl. Kromě vlivu kočovníků pohřbívajících nespálená těla a křesťanství, které převzalo pohřební ritus judaismu, mohla zprvu působit snaha uchovat tělo významného jedince k prospěchu celé společnosti. Další podstatnou změnu představoval přesun pohřebních areálů do sídlišť, což muselo být doprovázeno změnou v chápání světa živých i mrtvých. Na samém konci sledovaného období se začíná projevovat trend opačný, při němž jsou hřbitovní areály vytěšňovány mimo intravilán. Také zde se jedná o odraz změn souvisejících s pojetím

života a smrti, které nakonec vyústily v tabuizování smrti v moderní společnosti.

Studium pohřebního ritu panovníků, velmožů, kupců i řemeslníků a duchovních ukázalo, jak určité prvky procházejí šestnácti stoletími a jak se postupně mění. Rovněž tak i zvláštnosti v pohřbívání podle věku, pohlaví, etnicity a náboženství odráží jak konzervativnost, tak i proměnu v průběhu věků. Od běžného pohřebního ritu se však odlišuje zacházení s mrtvými těly za mimořádných okolností, jako byly epidemie, války, exekuce, ale i různé rituální praktiky.

Díky písemným pramenům jsou archeologicky objevené nálezové situace lépe interpretovatelné, ale i tak zůstává mnoho problematického nebo nevysvětleného, či dokonce nevysvětlitelného. Jedním z úkolů těchto skript je upozornit na jevy, které si zaslouží pozornost a na jejichž dalším řešení se mohou podílet i studenti.

6. Literatura a prameny

- Adler, C. P., ed. (1984): *Krankheit und Heilung. Armut und Hilfe*. Schweningen: Stadt Villingen.
- Aleš, P. (1995): Kde byl pohřben svatý Metoděj, arcibiskup velkomoravský? *Hlas pravoslavi*, roč. 51, s. 79–85, 105–110.
- Alt, K. W. et al. (1998): Hinweise auf mittelalterliche Strafjustiz an menschlichen Skelettresten vom „Blücherturm“ in Rellinghausen. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, roč. 28, s. 629–636.
- Angert, T. (1994): Ein Kleriker aus dem Speyerer Dom – Ergebnisse der anthropologischen Analyse. In: Kakabi, M. – Wahl, J., ed., *Beiträge zur Archäologie und Prähistorischen Anthropologie*. Stuttgart, s. 437–443.
- Antické válečné umění* (1977). Přeložili V. Marek a J. Kalivoda. Praha: Svoboda.
- Ariès, P. (2000): *Dějiny smrti*, I, II. Praha: Argo.
- Auler, J. (2000): Archäologische Erkenntnisse zur Richtstätte bei Hundisburg (Ohrekreis). *Die Kunde N. F.*, roč. 51, s. 137–146.
- Bahn, P. G. (1997): *Hroby, hrobky a mumie*. Praha: Argo.
- Bauch, K. (1976): *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*. Berlin – New York.
- Bednaříková, J. – Tribula, J. (1980): Bericht über die erste Grabungssaison auf der gotischen Feste in Čejkovice (Bez. Hodonín). *Přehled výzkumů 1980*, 1980, s. 51–52.
- Beková, M. (1999): Slovanské pohřebiště ve Vraclavi, okr. Ústí nad Orlicí. *Studia mediaevalia Pragensia*, roč. 4, s. 67–74.
- Belcredi, L. (1998): Komenda řádu německých rytířů ve Slavkově u Brna. *Pravěk N. Ř.*, roč. 8, s. 341–369.
- Bém, M., ed. (2001): *Archeologické zrcadlení*. Olomouc: Vlastivědné muzeum.
- Bemann, J. (2001): Zum Totenritual im 3. Jahrhundert n. Chr. In: Fröhlich, S., ed., *Gold für Ewigkeit*. Halle (Saale): Landesmuseum für Vorgeschichte, s. 58–73.
- Benešová, L. – Horáčková, L. – Unger, J. – Vitula, P. (1994): Hrob pastýře z Hustopečí. *Jižní Morava*, roč. 30, s. 275–277.
- Beranová, M. (2000): *Slované*. Praha: Libri.
- Berger, L. (1993): Säulings- und Kinderbestattungen in römischen Siedlungen der Schweiz – ein Vorbericht. In: Stuck, M., ed., *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Mainz, s. 319–328.
- Bialeková, D. (1987): Včasnoslovanské populnicové hroby z Potvoric z hlediska antropologické analýzy. *Študijné zvesti*, roč. 23, s. 109–118.

- Binski, P. (1996): *Medieval Death: Ritual and Representation*. London: British Museum Press.
- Bistřícký, J. et al. (1991): *Moravské a slezské listiny liechtenštejnského archívu ve Vaduzu, 1173–1380*. Mikulov: Okresní archiv.
- Bláha, J. (2000): Topografie a otázka kontinuity raně středověkého ústředí v Olomouci. In: Polanský, L. – Sláma, J. – Třeštík, D., ed., *Přemyslovský stát kolem roku 1000*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 179–196.
- Blajerová, M. (1992): Slovanské kostrové nálezy z Budče-Na Týnci v pohledu antropologa. *Archeologické rozhledy*, roč. 44, s. 577–592.
- Blažiček, O. J. a kolektiv (1962): *Slovník památkové péče. Terminologie, morfologie, organizace*. Praha: Sportovní a turistické nakladatelství.
- Bock, F. (1867): Das ungarische National-Museum in Pest. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, roč. 12, s. 81–118.
- Boguowski, R. (1987): Wyniki badań archeologicznych na grodzisku w Plemiętach. In: *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi Chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*. Toruń: Muzeum regionalne w Brodnicy, s. 65–75.
- Böhm, J. (1959): Archeologické výzkumy ve Vatikáně. *Památky archeologické*, roč. 50 (2), s. 591–594.
- Böhme, H. W. (1993): Adelsgräber im Frankenreich. Archäologische Zeugnisse zur Herausbildung einer Herrschicht unter den merowingischen Königen. *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz*, roč. 40, s. 397–534.
- Bóna, I. (1991): *Das Hunnenreich*. Budapest: Corvina.
- Bonte, W. – Pieper, P. (1995): Gerichtsmedizin und Sachsenspiegel. In: Fansa, M., ed., *Beiträge und Katalog zur Ausstellung Aus dem Leben gegriffen – Ein Rechtsbuch spiegelt seine Zeit*. Oldenburg: Museum, s. 423–432.
- Borkovský, I. (1948): Pohřebiště obchodníků z doby knížecí v Praze I. *Slavia Antiqua*, roč. 1, s. 460–484.
- Botík, J., ed. (2001): *Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitým zreteľom na etnickú a konfesionálnu mnohotvárnosť*. Bratislava: Slovenské národné múzeum.
- Brand, M. – Eggebrecht, A. (1993): *Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen*. Katalog der Ausstellung Bd. 1, 2. Hildesheim: Museum.
- Brandt, K. H. (1988): *Ausgrabungen im St.-Petri-Dom zu Bremen*. Stuttgart.
- Bratr Oldřich (1962): *Popis východních krajů světa*. Přeložili F. Gel a R. Kocourek. Praha: Lidová demokracie.
- Bravermanová, M. (2000): Hrob Boleslava II. In: Polanský, L. – Sláma, J. – Třeštík, D., ed., *Přemyslovský stát kolem roku 1000*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 247–266.
- Bravermanová, M. – Lutovský, M. (2001): *Hroby, hrobky a pohřebiště českých knížat a králů*. Praha: Libri.
- Breitwieser, R. (1998): *Medizin im römischen Österreich*. Linz.
- Brenk, B. (1977): *Spätantike und frühes Christentum*. Berlin: Propyläen Verlag.
- Brunel, P. (1993): Erwartung des jüngeren Gerichts. In: Gerewing, M. M., ed., *Leben im Mittelalter. 30 Jahre Mittelalterarchäologie in Elsass*. Speyer, s. 233–248.
- Březan, V. (1985): *Životy posledních Rožmberků*. Praha: Svoboda.
- Budinský-Krička, V. – Fettich, N. (1973): *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin*. Bratislava.
- Burian, V. (1980): Renesanční náhrobní kameny zakladatelů kláštera Hradiska. *Zprávy Krajského vlastivědného muzea v Olomouci*, č. 206, s. 5–15.
- Burian, V. – Stloukal, M. (1963–1964): Středověké hroby z Dolan (o Olomouc). In: *Sborník III. Karlu Tihelkovi k pětadesátinám*. Brno: Archeologický ústav ČSAV, s. 229–231.
- Burian, V. – Stloukal, M. (1967): Dvojhrob husitských bojovníků na Kartouzce v Dolanech (výzkum 1966). *Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci*, č. 133, s. 3–8.
- Burian, V. – Stloukal, M. (1968): Šestý pohřeb bojovníka na Kartouzce v Dolanech. *Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci*, č. 140, s. 6–9.
- Burzler, A. (2000): *Archäologische Beiträge zum Nobilitierungs-Prozess in der jüngeren Merowingerzeit*. Kalmünz / Opf.
- Bydžovský, Marek z Florentina (1987): *Svět za tři českých králů. Výbor z kronikářských zápisů z let 1526–1596*. Praha: Svoboda.
- Carletti, S. (1984): *Führer durch die Katakomba des Hl. Callixtus*. Vaticano.
- Cicero, M. T. (s. d.): *Cato Starší o stáří*. Přeložil Z. Mikulecký. Praha: I. L. Kober.
- Cironis, P. (1994): *Kniha černá města Rokycan z let 1573–1630*. Rokycany: Archiv.
- Codreanu-Windauer, S. (1988): Ausgrabungen in der St.-Peters-Kirche zu Niedertraubling. *Das archäologische Jahr in Bayern 1988*, s. 149–150.

- Codreanu-Windauer, S. (1993–1994): Die Ausgrabungen in der St.-Peters-Kirche zu Niedertraubling bei Regensburg. *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege*, roč. 34/35, s. 265–290.
- Codreanu-Windauer, S. (1999): Probleme hoch- und spätmittelalterlicher Bestattungen. *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern / West- und Südböhmen*, 8. Treffen, Rahden / Westf., s. 238–245.
- Codreanu-Windauer, S. (2000): Zeugnisse frühmittelalterlichen Christentums – ein Überblick. *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern / West- und Südböhmen*, 10. Treffen, Rahden / Westf., s. 174–180.
- Constantinescu, N. (1984): *Curtea de Arges (1200–1400)*. Bucuresti: Editura academiei republicii socialiste România.
- Cueni, A. (1993): Zur Bevölkerungsstruktur einer mittelalterlichen Stadt. In: *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmönch. Die Stadt um 1300*, Stuttgart: Museum, s. 485–486.
- Čermák, M. – Hašek, V. – Peška, J. – Vrána, J. (2001): Geofyzikální prospekce a archeologický výzkum v kostele Zvěstování Panny Marie ve Šternberku. In: Hašek, V. – Nekuda, R. – Unger, J., ed., *Ve službách archeologie*, II. Brno: Geodril, s. 11–24.
- Černý, V. (1995): Význam tafonomických procesů při studiu pohřebního ritu. *Archeologické rozhledy*, roč. 47, s. 301–313.
- Čilinská, Z. (1961): Nové nálezy falér zo slovansko-avarských pohrebísk na Slovensku. *Slovenská archeológia*, roč. 9 (2), s. 325–346.
- Čilinská, Z. (1968): Bestattungsritus im VI.–VIII. Jahrhundert in der Südslowakei. *Študijné zvesti*, roč. 16, s. 47–58.
- Čilinská, Z. (1991): Postavenie žien v avarskom kaganate. In: *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Nitra: Archeologický ústav SAV, s. 9–38.
- Čižmář, M. (1996): Žárové pohřebiště ze starší doby římské z Pohořelic (okr. Břeclav). *Pravěk N. Ř.*, roč. 6, s. 167–174.
- Čižmář, M. (1997): Das Gräberfeld der Völkerwanderungszeit in Pohořelice (Bez. Břeclav). In: Tejral, J. – Friesinger, H. – Kazanski, M., ed., *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, s. 23–38.
- Čižmář, M. – Geislerová, K. – Rakovský, I. (1985): Pohřebiště z doby stěhování národů ve Strachotíně. *Památky archeologické*, roč. 76 (2), s. 285–307.
- Čižmář, Z. – Šmíd, M. (1999): Prostějov. *Přehled výzkumů 1997–1998*, 40, s. 363–364.
- Čižmář, Z. – Šmíd, M. (2000): Vývoj Prostějova v archeologických a historických pramenech v období 10.–16. století. *Archaeologia historica*, roč. 25, s. 77–102.
- Čokev, I. (2001): Tekstilni materiali ot episkopska grobnica, otkrita v cerkvata „Sv. Joan Predteča“ v grad Kerdzali. *Archeologija*, 2001 (1–2), s. 103–116.
- Čornej, P. (1986–1987): Bitva na Vítkově a zhroucení Zikmundovy křížové výpravy v létě 1420. *Husitský Tábor*, roč. 9, s. 101–150.
- Čornej, P. (2000): *Velké dějiny země Koruny české, V. 1402–1437*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Dąbrowska, E. (1997): Średniowieczny ceremoniał pogrzebowa wyższego duchowieństwa polskiego – studium archeologiczno-historyczne. *Studia źródłoznawcze*, roč. 36, s. 9–29.
- Dąbrowska, E. (1997a): Liturgia śmierci a archeologia: Uwagi o wyborze miejsca pochowania, orientacji, ułożenia ciała i jego ubiorze w średniowiecznej Europie łacińskiej. *Kwartalnik Historyczny*, roč. 104, s. 3–14.
- Dačický, Mikuláš z Heslova (1878): *Paměti*. Ed. A. Rezek. Praha: Matice česká.
- Daim, F. (2001): Ein völkerwanderungszeitliches Grab mit Zaumzeugen aus Untersiebenbrunn, Niederösterreich. In: Daim, F. – Kühtreiber, T., ed., *Sein et Sinn. Burg et Mensch*. St. Pölten, s. 142–144.
- Dalimil (1920): *Česká kronika*. Ed. V. Flajšhans. Praha.
- Davanzo, G. (1999): Smrt – zmrtnýchvstání. In: Fiores, S. – Goffi, T., ed., *Slovník spirituality*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, s. 876–885.
- Daxelmüller, Ch. (2002): Scheintod. In: Stolle, W., ed., *Der Tod. Zur Geschichte des Umgangs mit Sterben und Trauer*. Katalog. Lorch: Museumszentrum, s. 68–78.
- Delumeau, J. (1997): *Strach na Západě ve 14.–18. století, I*. Praha: Argo.
- Derwich, M., ed. (1997): *Śmierć w dawnej Europie*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Descoudres, G. – Cueni, A. – Hesse, A. – Keck, G. (1995): *Sterben in Schwyz. Beharrung und Wandel im Totenbrauchtum einer ländlichen Siedlung vom Spätmittelalter bis in die Neuzeit*. Basel: Schweizerischer Burgenverein.
- Dohnal, V. (1980): Slovanské žárové mohyly na východní Moravě. In: Dostál, B. – Vignatiová, J., ed., *Slované 6.–10. století. Sborník referátů ze symposia*

- Břeclav-Pohansko 1978. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, s. 63–76.
- Dokládál, M. (1999): *Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob*. Brno: Lékařská fakulta Masarykovy univerzity v Brně.
- Dostál, B. (1966): *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha: Academia.
- Dostál, B. (1980): Typy pohřebišť 9.–10. století na Moravě a jejich vztah k jednotlivým typům sídlišť. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, E 25, s. 290–292.
- Dostál, B. (1982): Drobná pohřebiště a rozptýlené hroby z Břeclavi-Pohanska. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, E 27, s. 135–201.
- Dostál, B. (1988): Třicet let archeologického výzkumu Břeclavi-Pohanska. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 40 (3), s. 307–332.
- Doubravský, Z. (2000): *Bukůvkové a jejich renesanční hrobka v Postřelmově*. Postřelmov: Obecní úřad.
- Droberjar, E. (1999): Od plaňanských pohárů k vinařické skupině. *Sborník Národního muzea v Praze*, řada A – Historie, roč. 53 (1–2), s. 1–58.
- Drös, H. – Wahl, J. (1999): Zu den Bestattungen im Bereich des nördlichen Querhauses der Klosterkirche Schönau. *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, roč. 23, s. 629–661.
- Drozďová, E. (1998): Antropologický rozbor kosterních pozůstatků objevených na nádvoří zámku ve Slavkově u Brna. *Pravěk N. Ř.*, roč. 8, s. 371–378.
- Drozďová, E. (2001): Antropologický rozbor kosterních pozůstatků připisovaných biskupovi Albertu II. ze Šternberka, jeho synovi Petrovi ze Šternberka a jeho ženě Anně Rebece rozené z Kravař. In: Hašek, V. – Nekuda, R. – Unger, J., ed., *Ve službách archeologie*, II. Brno: Geodril, s. 37–44.
- Dušeková, S. (1980): Cintorín z 15.–17. stor. v Smoleniciach. *Slovenský národopis*, roč. 28, s. 433–453.
- Dvořák, J. (1998): Kosterní pozůstatky prvních Přemyslovců na Pražském hradě. In: Kouřil, P. – Nekuda, R. – Unger, J., ed., *Ve službách archeologie*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, s. 79–83.
- Dzieduszycki, W. (2000): Wiara w świat demonów. *Funeralia Lednickie*, roč. 2, s. 9–22.
- Effros, B. (2000): Das Bestattungsritual als gesellschaftliches Bedürfnis. In: Daim, F. – Kührtreiber, T., ed., *Sein et Sinn. Burg et Mensch*. St. Pölten, s. 119–122.
- Eggenberger, P. – Ulrich-Bochsler, S. – Schäbing, E. (1983): Beobachtungen an Bestattungen in und um Kirchen im Kanton Bern aus archäologischer Sicht. *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, roč. 40, s. 221–240.
- Ehlers, J. (1990): Grablege und Bestattungsbrauch der deutschen Könige im Früh- und Hochmittelalter. *Braunschweigische Wissenschaftliche Gesellschaft. Jahrbuch 1989*. Göttingen.
- Einhard (1999): *Vita Caroli Magni*. Ed. P. Daniš. Praha: Set Out.
- Elbel, P. (2001): Osobnost olomouckého biskupa Petra III. řečeného Jelito (1381–1387). *Střední Morava*, roč. 13, s. 4–26.
- Eliade, M. (1997): *Dějiny náboženského myšlení*, III. Praha: Oikoymenh.
- Engemann, J. – Rüger, Ch. B. (1991): *Spätantike und frühes Mittelalter. Ausgewählte Denkmäler im Rheinischen Landesmuseum Bonn*. Köln am Rhein: Museum.
- Erasmus Rotterdamský (1966): *Chvála bláznivosti*. Praha: Odeon.
- Erlande-Brandenburg, A. (1986): *Die Abteikirche von Saint-Denis*. Paris: V. S. I. D. E. S.
- Etter, H. F. (1993): Ein Notfriedhof im Klostergarten der Augustiner in Zürich. In: *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmönch. Die Stadt um 1300*. Stuttgart, s. 489–493.
- Etter, H. F. – Schneider, J. E. (1982): Zur Stellung von Kind und Frau im Frühmittelalter. *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, roč. 39 (1), s. 48–56.
- Fabrizi-Reuer, S. – Reuer, E. (2001): *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Pottenbrunn, Niederösterreich. Anthropologische Auswertung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Fehring, G. P. (1979): Missions- und Kirchenwesen in archäologischer Sicht. In: *Geschichtswissenschaft und Archäologie, Vorträge und Forschungen, herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte*, XXII. Sigmaringen, s. 547–594.
- Fehring, G. P. (1992): Das Grab des Bischofs Heinrich II. von Bocholt (+1341) im Dom zu Lübeck. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 22, s. 9–11.
- Fehring, G. P. (2000): *Die Archäologie des Mittelalters. Eine Einführung*. 3. vydání. Darmstadt: Theiss.
- Felgenhauer-Schmiedt, S. (1993): *Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Fenomen smrti v české kultuře 19. století* (2001). Praha: Koniasch Latin Press.
- Filip, J. (1966): *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, I, II. Praha: Academia.
- Fingerlin, I. (1992): *Die Grafen von Sulz und ihr Begräbnis in Tiengen am Hochrhein*. Stuttgart.
- Foltýnová-Mikulicová, P. (1999): Jan Filipec, diplomat ze sklonku středověku. *Dějiny a současnost*, roč. 21 (1), s. 11–15.
- Friesinger, H. (1984): Das slawische Gräberfeld von Wimm, Gem. Maria Taferl, Niederösterreich. Ein Katalog. *Archaeologia Austriaca*, roč. 68, s. 203–277.
- Friesinger, H. – Friesinger, I. (1991): Ein Vierteljahrhundert Grabungen in Thunau / Gars am Kamp. *Archäologie Österreichs*, roč. 2 (1), s. 6–22.
- Froissart, J. (1977): *Kronika stoleté války*. Přeložil A. Bejblík. Praha: Mladá fronta.
- Frolík, J. et al. (2000): *Nejstarší sakrální architektura Pražského hradu*. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Frolíková-Kaliszová, D. (2000): Pokus o analýzu slovanského pohřebiště v Praze-Motole. *Památky archeologické*, roč. 91 (1), s. 201–249.
- Fusek, G. (1996): Der Bestattungsritus und die materielle Kultur der Slawen im 6.–8. Jh. in der Südwestslowakei. In: Bialeková, D. – Zábajník, J., ed., *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Bratislava: Veda, s. 37–49.
- Gaitzsch, W. – Werner, A. (1993): Rekonstruktion einer Brandbestattung vom Typ Bustum aufgrund archäologischer Befunde aus Siedlungen der Jülicher Lössbörde. In: Struck, M., ed., *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Mainz, s. 55–67.
- Galuška, L. (1996): *Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum Říše velkomoravské*. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Galuška, L. (1996a): K otázce hrobu velkomoravského knížete Svatopluka. In: Marsina, R. – Ruttikay, A., ed., *Svatopluk 894–1994*. Nitra: Archeologický ústav SAV, s. 53–59.
- Galuška, L. (2000): K problematice nejstaršího slovanského osídlení východní Moravy. *Pravěk N. Ř.*, roč. 10, s. 119–132.
- Galuška, L. – Dufka, K. (1991): Průzkum slovanského mohylníku u Hluku na Uherskohradištsku v roce 1989. *Acta Musei Moraviae, Scientiae Sociales*, roč. 76, s. 77–84.
- Galuška, L. – Lutovský, M. (1993): K málo známé etapě průzkumu slovanského mohylníku v Hluku na Uherskohradištsku. *Acta Musei Moraviae, Scientiae Sociales*, roč. 78, s. 151–161.
- Geisler, M. (1986): *Holubice. Pohřebiště z mladohradištního období*. Brno: Archeologický ústav ČSAV.
- Gierlich, E. (1990): *Die Grabstätten der rheinischen Bischöfe vor 1200*. Mainz: Verlag der Gesellschaft für mittelrheinische Kirchengeschichte.
- Gimbutas, M. (1983): *Die Balten. Geschichte eines Volkes im Ostseeraum*. Berlin.
- Głosek, M. – Łuczak, B. (1982): Bitwa pod Lubiszewem (17 kwietnia 1577 r.) w świetle badań archeologicznych. *Studia i materiały do historii wojkowości*, roč. 25, s. 81–100.
- Gončarov, V. K. (1950): *Rajkoveckoje gorodišče*. Kijev: Akademija nauk.
- Górecki, J. (1996): Nekropola tzw. II kościoła na Ostrowie Lednickim. *Studia Lednickie*, roč. 4, s. 137–156.
- Goš, V. (1999): Archeologický výzkum kostela ve Vyšehorkách. *Severní Morava*, svazek 78, s. 3–6.
- Graus, F. (1965): *Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger*. Praha: Academia.
- Grefen-Peters, S. (1966): Zur Anthropologie der Awaren. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren*. Begleitbuch und Katalog, s. 424–428.
- Grefen-Peters, S. (1992): Doppelbestattungen in awarischen Gräberfeldern. Wege und Grenzen der anthropologischen Forschung. In: Daim, F., ed., *Awarenforschungen*. Wien, s. 1193–1228.
- Grierson, P. (1962): The Tombs Obits of the Byzantine Emperors (337–1042). *Dumbarton Oaks Papers*, 16, s. 1–60.
- Grün, A. (1997): *Smrt v životě člověka*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Gurevič, A. (1996): *Nebe, peklo, svět*. Praha: H & H.
- Habovštiak, A. 1985: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava: Národné múzeum.
- Hanáková, H. – Sekáčová, A. – Stloukal, M. (1984): *Pohřebiště v Ducovém*, I, II. Praha: Národní muzeum.
- Hanuliak, M. (1994): Zvláštnosti v pohrebnom ríte ako súčasť duchovnej kultúry v 9.–10. storočí. *Archaeologia historica*, roč. 19, s. 391–403.
- Hanuliak, M. (1994a): *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia*. Nitra: Archeologický ústav SAV.
- Hanuliak, M. (1997): Sídliiskové objekty z Palárikova (okr. Nové Zámky). In: Nekuda, R. – Unger, J., ed.,

- Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně a Moravské zemské muzeum, s. 140–147.
- Hanuliak, M. (1997a): K poznatkom zo štúdia pohrebného ritu vo veľkomoravskom období. In: Marsina, R. – Ruttkay, A., ed., *Svätopluk 894–1994*. Nitra: Archeologický ústav SAV, s. 65–70.
- Hanuliak, M. (1998): Vampirizmus na pohrebiskách z prelomu včasného a vrcholného stredoveku. *Hierron*, roč. 3, s. 102–105.
- Hanuliak, M. (1999): Vampirismus auf Gräberfeldern von der Wende des Früh- zum Hochmittelalter. *Etnographisch-archäologische Zeitschrift*, roč. 40, s. 577–584.
- Hanuliak, M. (1999a): Život vidieckého obyvateľstva v 9.–12. storočí podľa výpovede pohrebiskového materiálu. *Archaeologia historica*, roč. 24, s. 59–67.
- Hanuliak, M. (2000): Etnicita obyvateľov z územia Slovenska v 10.–11. storočí z pohľadu archeológie. In: Krekovič, E., ed., *Etnos a materiálna kultúra*. Bratislava: Stimul, s. 70–83.
- Hanuliak, M. – Rejholcová, M. (1999): *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie)*. Vyhodnotenie. Bratislava: Veda.
- Hanuliak, V. (2001): Zaniknutý kláštor v Slovenskej Lupči. *Pamiatky a múzeá*, 2001 (2), s. 2–8.
- Hauser, G. (1996): Das fränkische Gräberfeld unter dem Kölner Dom. In: Wiczorek, A., ed., *Die Franken – Les Francs*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, s. 438–447.
- Havlík, L. E. (1992): *Kronika o Velké Moravě*. Brno: Jota.
- Heer, F. (2000): *Evropské duchovní dějiny*. Praha: Vyšehrad.
- Heimberg, U. (1979): Ein spätrömischer Sarkophag aus Zülpich-Enzen. *Ausgrabungen im Rheinland*, roč. 78, s. 90–93.
- Helmold (1925): *Slovanská kronika*. Přeložil P. Papáček. Praha: Šolc a Šimáček.
- Héródianos (1975): *Řím po Marku Aureliovi*. Přeložili J. Burian a B. Mouchová. Praha: Svoboda.
- Hiebel, A. – Müller, J. (2000): Auf den Spuren der Baugeschichte. Kloster Lorch. *Vernisage* 8/22, s. 18–23.
- Hlinomaz, M. (1993): Problematika sepulchrálních památek českých a moravských cisterciáckých klášterů. *Časopis Národního muzea – řada historická*, roč. 162, s. 86–98.
- Hlinomaz, M. (1994): Problematika sepulchrálních památek klášterů v českých zemích. In: Šimončíč, J., ed., *Dejiny a kultúra rehoľných komunit na Slovensku*. Trnava: Trnavská univerzita, s. 325–329.
- Hlinomaz, M. (1998): Blahoslavený Hroznata Tepelský. Komentovaný chronologický přehled pramenů a literatury. *Minulostí západočeského kraje*, roč. 33, s. 7–49.
- Höfer, R. K. (1998): Das Reliquiar aus der Marktkirche zum Hl. Ägydus in Varau. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 37, s. 505–508.
- Holl, I. (2000): *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*. Budapest.
- Horáčková, L. – Vargová, L. – Macháček, J. (2000): Antropologicko-lékařský výzkum kosterních pozůstatků z doby stěhování národů (Líbivá u Břeclavi). *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana*, roč. 1, s. 63–69.
- Hrubý, V. (1979): Hrob sv. Metoděje v Uherském Hradišti-Sadech? *Slovenská archeológia*, roč. 18, s. 87–95.
- Huizinga, J. (1999): *Podzim středověku*. Praha: H & H.
- Chaloupecký, V., ed. (1942): *Na úsvitu křesťanství*. Praha: Evropský literární klub.
- Chlíbec, J. (1999): Názory Girolama Savonaroly na výtvorné dílo a jejich vztah k české reformaci. *Umění*, roč. 47, s. 278–294.
- Chorvátová, H. (1998): K významu lunicových přívěsků z včasnostředověkých pohřebisk střední Evropy. *Praehistorica*, roč. 23, s. 135–140.
- Chorvátová, H. (1998a): K významu přívěsků – amuletů z včasnostředověkých pohřebisk. *Hieron*, roč. 3, s. 106–112.
- Chorvátová, L. (1993): Pohrebné hry, stráženie mŕtveho a vampirizmus v Strednej Európe. In: Krekovič, E., ed., *Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Slovenská archeologická a národopisná spoločnosť, s. 76–80.
- Illi, M. (1992): *Wohin die Toten gingen*. Zürich: Chronos.
- Illi, M. (1993): Sterben, Tod und Friedhof. In: *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmönch. Die Stadt um 1300*. Stuttgart, s. 471–479.
- Jelínková, D. (1985): Doplnky k mapě nalezišť s keramikou pražského typu na Moravě. *Památky archeologické*, roč. 76 (2), s. 456–473.
- Jobst, W. (1983): *Provinzhauptstadt Carnuntum*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.

- Joinville, Jean de (1965): *Paměti křížákovy*. Přeložil V. Černý. Praha.
- Justová, J. (1985): Archeologický výzkum na předhradí slovanského hradiště v Libici nad Cidlinou a jeho zázemí v letech 1980–1984. *Archeologické rozhledy*, roč. 37 (3), s. 308–318.
- Justová, J. (1990): *Dolnorakouské Podunají v raném středověku*. Praha: Academia.
- Kahsnitz, R. (1993): Bischof Bernwards Grab. In: Brand, M. – Eggebrecht, A., ed., *Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. Katalog der Ausstellung*. Bd. 1. Hildesheim, s. 383–396.
- Kajzer, L. (1996): *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*. Łódź: Uniwersytet.
- Kalousek, F. (1971): *Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Kaner, S. (1997): Hromadné hroby. Visby a East Smithfield. In: Bahn, P. G., ed., *Hroby, hrobky a mumie*. Praha: Argo, s. 52–55.
- Kara, M. – Kurnatowska, Z. (2000): Christliche Bestattungen. In: Wiczorek, A. – Hinz, H. M., ed., *Europas Mitte um 1000*, Bd. 1. Stuttgart, s. 527–530.
- Kaufmann, H. (1952): Mittelalterliche Nachbestattungen mit Brakteatensatz in einem Grabhügel der Jungsteinzeit von Sonneborn, Kreis Gotha. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, roč. 36, s. 140–148.
- Kavánová, B. (1993): Slavjanskije kurgannyje mogilniki južnoj Moravii. In: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques*. Bratislava: Veda, s. 48–56.
- Keller, Ch. (1994): *Bischofsgräber des Mittelalters und der Neuzeit im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland*. Schriftliche Fassung eines Reperates im Sommersemester.
- Kirschbaum, E. (1957): *Die Graeber der Apostelfürsten*. Frankfurt am Main.
- Klanica, Z. (1972): *Předvelkomoravské pohřebiště v Dolních Dunajovicích. Příspěvek k otázce vzájemných vztahů Slovanů a Avarů v Podunají*. Studie AÚ ČSAV v Brně. Brno: Archeologický ústav ČSAV Brno.
- Klanica, Z. (1985): Mikulčice-Klášteřisko. *Památky archeologické*, roč. 76 (2), s. 474–539.
- Klanica, Z. (1989): Pohřebiště v Hodoníně-Lužicích. Předběžný typologický a sémantický rozbor nálezu. *Jižní Morava*, roč. 25/28, s. 145–162.
- Klanica, Z. (1990): K počátkům staromoravského kostrového pohřbívání. In: Galuška, L., ed., *Staroměstská výročí*. Brno – Uherské Hradiště: Moravské zemské muzeum – Slováké muzeum, s. 57–64.
- Klanica, Z. (1993): Hlavní hrobka v moravské bazilice. *Mediaevalia historica bohemica*, roč. 3, s. 97–108.
- Klanica, Z. (1997): Křesťanství a pohanství Staré Moravy. In: Marsina, R. – Ruttkay, A., ed., *Svátopluk 894–1994*. Nitra: Archeologický ústav SAV, s. 93–137.
- Klápště, J. (1999): Příspěvek k archeologickému poznání úlohy mince v přemyslovských Čechách. *Archeologické rozhledy*, roč. 51 (4), s. 774–808.
- Koch, U. (1996): Stätten der Totenruhe – Grabformen und Bestattungssitten der Franken. In: Wiczorek, A., ed., *Die Franken – Les Francs*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, s. 723–737.
- Kokojanová, M. (1999): Renesanční rodinná hrobka Martina Primusa na prostějovském hřbitově. *Střední Morava*, roč. 8, s. 115–121.
- Koldinská, M. (2001): *Každodennost renesančního aristokrata*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Kolmer, L., ed. (1997): *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*. Paderborn.
- Kolník, T. (1971): Doba římska a doba sťahovania národov. *Slovenská archeológia*, roč. 19 (2), s. 499–558.
- Kolník, T. (1980): *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei*. Bratislava: Veda.
- Kolník, T. et al. (1993): Doba římska. In: Štefanovičová, T. a kolektiv, ed., *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava: Elán, s. 217–235.
- Konečný, L. (1986): Výsledky stavebně-historického a archeologického průzkumu rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři 1977–78. *Archaeologia historica*, roč. 11, s. 329–354.
- Konečný, L. (1989): Znojemský karner. *Jižní Morava*, roč. 25, s. 103–112.
- Korčáková, V. (2001): Ikonografický program pohřební zámecké kaple Všech svatých v Telči. *Průzkumy památek*, roč. 8 (1), s. 21–36.
- Kosmas (1949): *Kronika česká*. Ed. K. Hrdina. Praha: Melantrich.
- Kozłowski, J. (2000): Opozycja swój-obcy w interpretacji pochówków wyróżniających się na cmentarzyskach swoją odrębnością. *Funeralia Lednickie*, roč. 2, s. 171–177.
- Koziak, R. (2001): Kristianizácia ako problém historického výskumu. *Acta Historica Neosoliensia*, roč. 4, s. 87–94.

- Král, A. B. (1969): Nálezy ze žerotínské hrobky v Židlochovicích. *Jižní Morava*, roč. 5, s. 61–64.
- Král, A. B. (1981): Vzácný nález v Medlově. *Jižní Morava*, roč. 17, s. 242–244.
- Král, A. B. (1981a): Žerotínská hrobka v Židlochovicích. *Jižní Morava*, roč. 17, s. 329–332.
- Kralovánszky, A. (1989): Grab des Königs Hl. Stephan und Ort seiner Verehrung in Székesfehérvár (Stuhlweissenburg). Res. *Folia Archaeologica*, roč. 40, s. 172–173.
- Kramp, M. (2000): *Krönungen. Könige in Aachen – Geschichte und Mythos*. Katalog der Ausstellung. Mainz.
- Kreiner, L. – Klose, D. (1987): Eine neuzeitliche Bestattung in einem bronzezeitlichen (?) Grabhügel bei Wallersdorf. *Das archäologische Jahr in Bayern 1986*, s. 176–178.
- Krekovič, E. (2000): Kniežacie hroby. *Pamiatky a múzeá*, 2000 (3), s. 48–51.
- Krekovič, E., ed. (1993): *Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Slovenská archeologická a národopisná spoločnosť.
- Kroniky doby Karla IV.* (1987): Ed. M. Bláhová et al. Praha: Svoboda.
- Krüger, K. H. (1971): *Königsgrabkirchen der Franken, Angelsachsen und Langobarden bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts. Ein historischer Katalog*. München: Münsterische Mittelalter Schriften 2.
- Krumphanzlová, Z. (1961): K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích. *Památky archeologické*, roč. 52 (2), s. 544–549.
- Krumphanzlová, Z. (1966): Der Ritus der slawischen Skelettfriedhöfe der mittleren und jüngeren Burgwallzeit in Böhmen. *Památky archeologické*, roč. 57 (1), s. 277–325.
- Krumphanzlová, Z. (1997): Kultovní místo na pohřebišti v Lahovicích. In: Kubková, J., ed., *Život v archeologii středověku*. Praha: Peres, s. 394–401.
- Krutina, L. (1992): Hromadný pohřeb v poloze Na Týnci na Budči. *Archeologické rozhledy*, roč. 44, s. 567–577.
- Krzyszowski, A. (2000): Wczesnśredniowieczny cząstkowy pochówek na cmentarzysku w Sowinkach. *Funeralia Lednickie*, roč. 2, s. 117–125.
- Křehlík, F. (2001): Uhřínovské kostely. In: *Sborník přednášek 1. Vlastivědné a genealogické společnosti při Jupiter klubu ve Velkém Meziříčí. Velké Meziříčí: Jupiter club*, s. 35–40.
- Kubíčková, N. (2001): *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: ISV.
- Kudělka, Z. (1985): Vicenský karnér. O funkci některých sakrálních prostor na Moravě ve 13. století. In: Sedlář, J., ed., *Uměleckohistorický sborník*. Brno: Blok, s. 161–171.
- Kunter, M. (1981): Frakturen und Verletzungen des vor- und frühgeschichtlichen Menschen. *Archäologie und Naturwissenschaften*, roč. 2, s. 221–246.
- Kunter, M. – Wittwer-Backofen, U. (1996): Die Franken – Anthropologische Bevölkerungskonstruktionen im östlichen Siedlungsgebiet. In: Wiczorek, A., ed., *Die Franken – Les Francs*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, s. 653–661.
- Kupka, V. (1996): Nekropole českých panovníků. *Historický obzor*, roč. 9/10, s. 220–227.
- Kyll, N. (1964): Die Bestattung der Toten mit dem Gesicht nach unten. *Trierer Zeitschrift*, roč. 27, s. 168–183.
- Kyselý, R. (2000): Archeozoologický rozbor materiálu z lokality Rubín a celkový pohled na zvířata doby hradištní. *Památky archeologické*, roč. 91 (1), s. 155–200.
- Langenegger, E. (1996): „Hominem priusquam genito dente cremari mos genitum non est.“ Zu den Neonatengräbern im römischen Gutshof von Neftenbach ZH. *Archäologie der Schweiz*, roč. 19 (4), s. 156–158.
- Lány, E. P. (1948): *Smolná jinak černá kniha města Solnice 1569–1721*. Solnice: Archiv.
- Lauermann, E. (1994): *Gräber sprechen wo die Geschichte schweigt*. Traismauer.
- Leciejewicz, L. (1995): Kaufleute in westslawischen Frühstädten in archäologischer Sicht. In: Brachmann, H., ed., *Burg – Burgstadt – Stadt*. Berlin: Akademie Verlag, s. 60–67.
- Lecouteux, C. (1997): *Prízraky a strašidla středověku*. Praha: Volvox Globator.
- Legner, A. (1995): *Reliquien in Kunst und Kult*. Darmstadt.
- Le Goff, J. (1998): *Středověká imaginace*. Praha: Argo.
- Lesák, B. – Musilová, M. (1999): Hrobové celky z druhé polovice 9. až první polovice 10. století na území ŠMPR Bratislava. *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia*, roč. 2, s. 33–62.
- Lesová, P. (2002): *Antropologie pohřebního ritu*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce. Brno: Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

- Letopis kanovníka vyšehradského* (1974): In: *Pokračovatelé Kosmovi*. Přeložil K. Hrdina et al. Praha: Svoboda, s. 37–76.
- Lindenthal, J. – Rupp, V. (2000): Reiche Villengräber in der Wetterau. In: Wamser, L., ed., *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*. Mainz, s. 171–175.
- List, K. (1983): Das Heiligengrab in der ehemaligen Reichsabtei Schuttern. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, roč. 13, s. 391–394.
- Liver, A. – Rageth, J. (2001): Neue Beiträge zur spätrömischen Kulthöhle von Zillis. Die Grabungen von 1994/95. *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, roč. 58 (2), s. 111–125.
- Loré, F. (2000): Zeugnisse eines Massakers bei Dietfurh a. d. Altmühl. *Das archäologische Jahr in Bayern 1999*, s. 106–109.
- Loskotová, I. (1999): Hrobka markraběte Jošta z rodu Lucemburků. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 51 (2), s. 161–162.
- Lüdemann, H. (1990): *Mehrfachbelegte Gräber im frühen Mittelalter*. Würzburg: Dissertationen.
- Lukáčová, E. et al. (1996): *Sakrálna architektúra na Slovensku*. Komárno: Vydavateľstvo KT.
- Lukáš, J. (1997): Rozbor osteologických nálezů z usedlostí IV, V, VI a VII. In: Nekuda, R. – Nekuda, V., *Mstěnice 2*. Brno: Moravské zemské muzeum – Muzejní a vlastivědná společnost v Brně – Nadace Skanzen středověké vsi Mstěnice, s. 99–106.
- Lüth, F. (1991): Zum Gallaberg bei Salzhausen, Ldkr. Lüneburg. *Archäologie in Deutschland*, roč. 4, s. 50.
- Lutovský, M. (1996): *Hroby předků*. Praha: Academia.
- Lutovský, M. (1997): *Hroby knížat*. Praha: Set Out.
- Lutovský, M. (1998): Poslední cesta. K úloze komunikace v rituálech spojených se smrtí. *Archaeologia historica*, roč. 23, s. 253–258.
- Lutovský, M. (2001): *Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri.
- Lutovský, M. – Michálek, J. (2000): Archeologie násilného zániku: Pád Hradce u Němčtic. *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana*, roč. 1, s. 133–142.
- Macek, J. (2001): *Víra a zbožnost jagellonského věku*. Praha: Argo.
- Macháček, J. (2000): Zpráva o archeologickém výzkumu Břeclav-Líbivá 1995–1998. *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana*, roč. 1, s. 39–62.
- Maier, R. A. (1980): Neuzeitliche Zigeunerbestattungen und Pferdeopfer-deponierungen bei der Stadt Erding in Oberbayern. *Jahresbericht der bayerischen Bodendenkmalpflege*, roč. 21, s. 229–241.
- Maier, R. A. (1988): Nochmals zum nichtchristlichen Totenbrauchtum auf einem neuzeitlichen Bestattungsort bei der Stadt Erding. *Das archäologische Jahr in Bayern 1988*, s. 168–171.
- Makarov, N. A. (1992): Topografija pogrebenij v drevně-russkich chramach. In: *Četverti meždunaroden kongres po slavjanska archeologija 1*. Sofija: Izdatelstvo na Bolgarskata akademija na nauke, s. 234–254.
- Malík, P. (1995): *Pohřební ritus na Moravě v období středověku*. Nепublikovaná magisterská diplomová práce. Brno: Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Malinowski, T. (1986): *Zródła archeologiczne i antropologiczne do dziejów Rowokołu*. Słupsk.
- Manser, J. et al. (1992): *Richtstätte und Wasenplatz in Emmenbrücke (16.–19. Jahrhundert)*. Bd. 1, 2. *Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters*, 18, 19. Basel: Schweizerischer Burghenverein.
- Marada, M. (1994): *Smolná kniha města Lipníka*. Přerov: Státní okresní archiv v Přerově.
- Medek, V. (1982): *Cesta české a moravské církve staletími*. Praha: Česká katolická charita.
- Melzer, G. (1984): Archäologische Untersuchungen in der Pfarrkirche St. Martin zu Thalgau, Salzburg. *Fudberichte aus Österreich*, roč. 23, s. 37.
- Mende, U. (1994): *Die Bronzetüren des Mittelalters*. München.
- Měřínský, Z. (1977–1978): První archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad na Moravě. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, E 22–3, s. 177–189.
- Měřínský, Z. (1991): Hrad Rokštejn na Jihlavsku. Deset let archeologického výzkumu. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 43 (4), s. 413–426.
- Měřínský, Z. (1997): K problematice nekropolí druhé poloviny 10. až počátku 13. století na Moravě. In: Nekuda, R. – Unger, J., ed., *Z pravěku do středověku*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně – Moravské zemské muzeum, s. 87–93.
- Měřínský, Z. et al. (1984): Antropologický soubor ze hřbitova zaniklé vsi Koválov (katastr Žabčice, okr. Brno-venkov). *Sborník Národního muzea*, roč. 40, řada R, s. 93–121.
- Měřínský, Z. – Unger, J. (1983): Archeologický výzkum pozůstatků kostela na zaniklé vsi Koválov u Žabčic. *Jižní Morava*, roč. 19, s. 119–135.

- Měřínský, Z. – Unger, J. (1990): Velkomoravské kostrové pohřebiště u Morkúvek (okr. Břeclav). In: Nekuda, V. – Unger, J. – Čížmář, M., ed., *Pravěké a slovanské osídlení Moravy*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, s. 360–401.
- Mola, S. (1994): *Führung durch das friederizianische Apulien. Auf den Spuren des Kaisers*. Bari.
- Montanelli, I. (1972): *Dante a jeho doba*. Praha: Odeon.
- Moryson, F. (1977): *Cesta do Čech*. Přeložil A. Bejblík. Praha: Mladá fronta.
- Możdzioch, S. (2000): Archeologiczne ślady kultu pogańskiego na Śląsku wczesnośredniowiecznym. In: Możdzioch, S., ed., *Człowiek, sacrum, środowisko*. Wrocław: Spotkania Bytomskie, s. 155–193.
- Možný, I. (1990): *Moderní rodina: Mýty a skutečnost*. Brno: Blok.
- Mráv, Z. (2001): Kaiserzeitliche Wagenbestattungen in Pannonien. In: Daim, F. – Kühnreiter, T., ed., *Sein et Sinn. Burg et Mensch*. St. Pölten, s. 123–129.
- Mrozowski, P. (1994): *Polskie nagrobki gotyckie*. Warszawa.
- Müller-Christensen, S. (1960): *Das Grab des Papstes Clemens II. im Dom zu Bamberg*. München.
- Müller-Wille, M. (1977): Krieger und Reiter im Spiegel früh- und hochmittelalterlicher Funde Schleswig-Holsteins. *Offa*, roč. 34, s. 40–74.
- Müller-Wille, M. (1982): Königsgrab und Königskirche. Funde und Befunde im frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Nordeuropa. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, roč. 63, s. 350–415.
- Müller-Wille, M. (1997): Königtum und Adel im Spiegel der Grabfunde. In: *Die Franken – Les Francs*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, s. 206–211.
- Nadolski, A. (1985): *Plemięta*. Warszawa – Poznań – Toruń.
- Navrátilová, A. (1996): „Nečistí zemřelí“ v posmrtných a pohřebních obřadech českého lidu. *Český lid*, roč. 83, s. 21–30.
- Navrátilová, A. (1998): Hřbitov jako místo kontaktu dvou světů. *Acta Musei Moraviae* 83. *Folia ethnographica*, roč. 32, s. 153–161.
- Nechvátal, B. (1967): „Vampyrismus“ na pohřebišti v Radomyšli. *Archeologické rozhledy*, roč. 19, s. 478–489.
- Nechvátal, B. (1997): K nálezové problematice mladohradištního pohřebiště v Radomyšli u Strakonice. *Archaeologia historica*, roč. 22, s. 61–95.
- Nechvátal, B. (1999): *Radomyšl. Raně středověké pohřebiště*. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Němec, I. (1977): Pohřbívání v rakvích u starých Čechů. *Listy filologické*, roč. 100, s. 31–33.
- Nestor (1954): *Letopis ruský. Pověst dávných let*. Přeložil K. J. Erben. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Neugebauer-Maresch, Ch. (1990): Die Untersuchungen im römischen Gräberfeld von Klosterneuburg in den Jahren 1987–1990. *Archäologie Österreichs*, roč. 1, s. 55–59.
- Neumayer, H. (2000): Königliche Bestattungen – Königliche Bücher. Zur Publikation der Gräber aus Saint-Denis von Michel Fleury. *Germania*, roč. 78, s. 449–462.
- Nicolai, V. F. – Biscconti, F. – Mazzoleni, D. (2001): *Roms christliche Katakomben*. Schnell et Stein.
- Niederle, L. (1953): *Rukověť slovanských starožitností*. K vydání připravil akademik Jan Eisner. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Nováček, J. (2001): *Pohřební ritus Germánů v době římské (0–400 n. l.) na Moravě*. Nепublikovaná magisterská diplomová práce. Brno: Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Novotný, Bohumil a kolektiv (1986): *Encyklopédia archeológie*. Bratislava: Obzor.
- Novotný, Boris (1967): Záchranný výzkum ve starobrněnském kostele a nález hrobky pana Jindřicha z Lipé. *Přehled výzkumů 1967, 1967*, s. 58–59.
- Nuber, H. U. (2000): Grablege reicher Landbesitzer in Wehringen. In: Wamser, L., ed., *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*. Mainz, s. 166–170.
- Obuchová, L. (1998): *Svět živých a svět mrtvých*. Praha: Česká orientalistická společnost.
- Offenberger, J. (1997): Archäologische Untersuchung der Allerheiligenkapelle und der Kuenringergruft im Bernhardihof des Stiftes Zwettel in Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 36, s. 567–575.
- Ohler, N. (2001): *Umírání a smrt ve středověku*. Praha: H & H.
- Opatřil, P. (1993): Karner v Šatově, okr. Znojmo. *Jižní Morava*, roč. 29, s. 307–310.
- Päffgen, B. – Ristow, S. (1997): Die Römerstadt Köln zur Merowingerzeit. In: Wiczorek, A., ed., *Die Franken – Les Francs*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, s. 145–159.
- Pánek, J. (1996): *Poslední Rožmberk*. Praha: Nakladatelství Brána – Knižní klub.
- Panofsky, E. (1964): *Grabplastik*. Köln.

- Paprocký z Hlahol, Bartoloměj (1982): *O válce turecké a jiné příběhy. Výbor z Diadochu*. Ed. E. Petru. Praha: Odeon.
- Parczewski, M. (1993): *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*. Wien: Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte.
- Paukert, V. (1978): Moravské románské karnery a kaple tzv. Cyrilka v Podivíně. *Jižní Morava*, roč. 14, s. 111–118.
- Pauli, L. (1978): Ungewöhnliche Grabfunde aus frühgeschichtlicher Zeit. *Homo*, roč. 29 (1), s. 44–53.
- Pauliny, J. (1999): *Arabské správy o Slovanech (9.–12. století)*. Bratislava: Veda.
- Périn, P. (1996): Die Grabstätten der merowingischen Könige in Paris. In: Wiczorek, A., ed., *Die Franken – Les Francs*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, s. 416–422.
- Périn, P. – Kazanski, M. (1996): Das Grab Childerichs I. In: Wiczorek, A., ed., *Die Franken – Les Francs*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, s. 173–182.
- Peška, J. (2000): Bohatý hrob germánského krále ze starší doby římské. In: Kordiovský, E., ed., *Mušov 1276–2000*. Pasohlávky: Obec Pasohlávky, s. 206–235.
- Petráň, J., ed. (1997): *Dějiny hmotné kultury II/2. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. Praha: Ministerstvo kultury České republiky – Vydavatelství Karolinum.
- Petrovský-Šichman, A. (1963): Výskum zaniknutého stredovekého kostola v Radole. *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV*, roč. 11, s. 229–262.
- Pieta, K. (1999): Anfänge der Völkerwanderungszeit in der Slowakei. In: Tejral, J. – Pilet, Ch. – Kazanski, M., ed., *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, s. 171–189.
- Píseň o Rolandovi* (1986). Přeložil J. Pelán. Praha: Odeon.
- Pleiner, R., ed. (1978): *Pravěk dějiny Čech*. Praha: Academia.
- Pleinerová, I. (2000): Pohřeb nemluvněte na slovan-ském sídlišti v Březně u Loun. In: Pavlu, I., ed., *In memoriam Jan Rulf. Památky archeologické – Supplementum*, 13, s. 349–354.
- Plutarchos (1967): *Životopisy slavných Řeků a Římanů*, I, II. Praha: Odeon.
- Plutarchos (1973): *Útěcha ženě*. Přeložil Z. K. Vysoký. Praha: Odeon.
- Podborský, V., ed. (1993): *Pravěk Moravy*. Vlastivěda moravská. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Poeck, D. (1981): Laienbegräbnisse in Cluny. *Frühmittelalterliche Studien*, roč. 15, s. 68–179.
- Pojsl, M. (1990): *Velehrad. Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně.
- Pojsl, M. (1997): Hroby, hřbitovy a funerální plastika v problematice památkové péče. In: Nekuda, R. – Unger, J., ed., *Z pravěku do středověku*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost – Moravské zemské muzeum, s. 302–310.
- Pojsl, M. (1999): Sepulkrální památky. In: Chamonikola, K., ed., *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*, II. Brno: Moravská galerie v Brně, s. 235–242.
- Polanský, L. (2000): Spory o původ české kněžny Emmy, manželky Boleslava II. In: Polanský, L., ed., *Přemyslovský stát kolem roku 1000*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 27–48.
- Pollak, M. (1999): Späte Sueben beiderseits der mittleren Donau in der Spätkaiser- und Völkerwanderungszeit. In: Tejral, J. – Kazanski, M. – Pilet, Ch., ed., *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, s. 191–204.
- Poulik, J. (1960): *Staří Moravané budují svůj stát*. Gottwaldov: Krajské nakladatelství.
- Poulik, J. (1975): *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha: Academia.
- Poulik, J. (1995): Žuráň in der Geschichte Mitteleuropas. *Slovenská archeológia*, roč. 43 (1), s. 27–109.
- Profantová, N. (2001): K průniku prvků franského životního stylu do Čech 9. století (na základě poznatků archeologie). In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřinský, Z., ed., *Velká Morava mezi Východem a Západem*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, s. 327–338.
- Prohaska-Gross, Ch. (1992): Der Spitalfriedhof. In: Lutz, D. – Prohaska-Gross, Ch., ed., *Vor dem grossen Brand. Archäologie zu Füßen des Heidelberger Schlosses*. Stuttgart: Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, s. 27–33.
- Prokopios z Kaisareie (1985): *Válka s Peršany a Vandaly*. Přeložili A. Hartmann a K. Rubešová. Praha: Odeon.
- Próza z doby Karla IV.* (1938). Ed. J. Vilikovský. Praha: Evropský literární klub.
- Psellos, M. (1982): *Byzantské letopisy*. Přeložila R. Doštalová. Praha: Odeon.
- Putování k Mongolům* (1964). Přeložil E. Knobloch. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.

- Racinet, P. (1997): *Žycie i śmierć w średniowieczu. Przykład klasztorów benedyktyńskich*. In: Derwich, M., ed., *Śmierć w dawnej Europie*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu, s. 47–52.
- Rejholcová, M. (1990): *Včasnoslovanské pohrebisko v Čakajovciach, okres Nitra*. *Slovenská archeológia*, roč. 38 (2), s. 357–420.
- Rettner, A. (1998): *Pilger ins Jenseits. Zu den Trägern frühmittelalterlicher Bein- und Reliquiarschnallen*. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, roč. 14, s. 65–76.
- Rojčíková, K. (2000): *Dva úcty za posmrtné upálení vampýra na severní Moravě. Vlastivědný věstník moravský*, roč. 52 (2), s. 178–179.
- Rolle, R. – Seemann, H. – Berg, S. (1993): *Die Gebeine des Papstes*. *Archäologie und Gerichtsmedizin*. In: Graichen, G. – Hillrichs, H. H., ed., *C14 – Die Gebeine des Papstes*. München, s. 105–128.
- Rösing, F. W. (1993): *Ulm und die soziale Schichtung im Mittelalter*. In: *Stadtluft, Hirsebrei und Bettel-mönch. Die Stadt um 1300*. Stuttgart, s. 487–489.
- Rösing, F. W. – Schwidetzky, I. (1987): *Sozialanthropologische Differenzierungen bei mittelalterlichen Bevölkerungen*. *Sborník Národního muzea v Praze*, řada B, svazek 43 (2–3), s. 77–102.
- Rötting, H. (1985): *Die Grablege Lothars III. in der Stiftskirche zu Königsluter*. In: *Kirchen, Klöster, Manufakturen. Historische Kulturgüter im Lande Braunschweig*. Braunschweig, s. 61–82.
- Rudnick, B. (2001): *Die römischen Töpferöfen im Haltern*. Mainz: Bodenaltertümer Westfalens 36.
- Ruprechtsberger, E. M. (1996): *Ein spätantikes Säulingsgrab mit reichen Beigaben aus Lentia / Linz*. Linz.
- Ruttkey, A. (1996): *Mittelalterlicher Friedhof in Ducové, Flur Kostolec, Bez. Trnava*. In: Bialeková, D. – Zábajník, J., ed., *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Bratislava: Veda, s. 391–408.
- Ruttkey, A. (2000): *O nálezech mincí českého knížete Boleslava II. východně od řeky Moravy*. In: Polanský, L. – Sláma, J. – Třeštík, D., ed., *Přemyslovský stát kolem roku 1000*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 239–246.
- Řehoř z Toursu (1986): *O boji králů a údělu spravedlivých. Kronika Franků*. Přeložil J. Kincl. Praha: Odeon.
- Sáček, K. (1998): *Kosterní pozůstatky a etický kodex ICOM*. *Bulletin Československé napoleonské společnosti*, č. 6, říjen 1998, s. 4–5.
- Sachenbacher, P. – Queck, T. (2000): *Ausgrabung in der Kirche von Herschdorf, Saale – Orla – Kreis. Ausgrabungen und Funde im Freistadt Thüringen*, roč. 5, s. 31–36.
- Seiler, S. – Gechter, M. (1995): *Das Grab des Bischofs Rudolf von Schleswig in St. Kunibert zu Köln*. In: *Ein Land macht Geschichte. Archäologie in Nordrhein – Westfalen*. Köln, s. 300–303.
- Sennhauser, H. R. (1983): *Mausoleen, Krypten, Klosterkirchen und Rupert I–III in Salzburg*. In: Zwink, E., ed., *Frühes Monchtum in Salzburg. Salzburg Diskussionen 4*. Salzburg, s. 57–78.
- Sennhauser, H. (1997): *Heiligengrab und Siedlung. Zurzach in römischer Zeit und Frühmittelalter*. In: Fuchs, K., ed., *Die Alamannen*. Stuttgart, s. 465–470.
- Scholkmann, B. (1997): *Kultbau und Glaube. Die frühen Kirchen*. In: Fuchs, K., ed., *Die Alamannen*. Stuttgart, s. 455–464.
- Schröter, P. (2000): *Mensch und Umwelt. Anthropologie der Römerzeit*. In: Wamser, L., ed., *Die Römer zwischen Alpen und Nordsee*. Mainz, s. 177–181.
- Schulze-Dörrlamm, M. (1992): *Denkmäler der Kirche III. Würdezeichen und Grabbeigaben von Klerikern, Reliquiare*. In: *Das Reich der Salier 1024–1125*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, s. 334–342.
- Schulze-Dörrlamm, M. (1992a): *Die Gräber der Salier im Dom zu Spayer*. In: *Das Reich der Salier 1024–1125*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, s. 288–311.
- Schulze-Dörrlamm, M. (1993): *Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts*. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, roč. 40 (2), s. 557–619.
- Schülke, A. (1999–2000): *Die „Christianisierung“ als Forschungsproblem der südwestdeutschen Gräberarchäologie*. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, roč. 27/28, s. 85–117.
- Schwidetzky, I. (1965): *Sonderbestattungen und ihre paleodemographische Bedeutung*. *Homo*, roč. 16, s. 230–247.
- Sikorski, A. (2000): *Atypowe groby szkieletowe z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dębczyni (stan. 53), woj. Zachodnopomorskie*. *Funeralia Lednickie*, roč. 2, s. 127–138.
- Simon, K. (1988): *Das spätslawische Gräberfeld von Schirmenitz*. In: Vogt, H. J., ed., *Archäologische Forschungen in Sachsen*. Berlin, s. 403–407.

- Skrok, Z. (1980): *Na tropach archeologicznych tajemnie Mazowsza*. Warszawa.
- Skutil, J. (1990): Literatura a nově zjištěná dokumentace k žerotínské hrobce v Židlochovicích. *Jižní Morava*, roč. 26, s. 279.
- Sláma, J. (1999): Hrob K1 na Pražském hradě. *Studia mediaevalia Pragensia*, roč. 4, s. 117–122.
- Slivka, M. (1978): Středověké hutnictvo a kováčstvo na východnom Slovensku. *Historica Carpatica*, roč. 9, s. 217–263.
- Slivka, M. (1997): Dieťa na prvej i poslednej ceste. Pochovávanie detí v nádobách. *Hieron*, roč. 2, s. 71–85.
- Smetánka, Z. (1995): Archeologie, očistec a pohřební ritus. *Dějiny a současnost*, roč. 17 (1), s. 12–15.
- Smithová, L. (1994): *Smrt – konečná stanice?* Praha: Portál.
- Snášil, R. (1993): Zjišťovací a předstihový výzkum v areálu františkánského kláštera v Uherském Hradišti (okr. Uherské Hradiště). *Přehled výzkumů 1991, 1993*, s. 91–92.
- Snášil, R. (2001): Grad Morava. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z., ed., *Velká Morava mezi Východem a Západem*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, s. 355–364.
- Sommer, P. (2000): Smrt kněžny Ludmily a začátky české sakrální architektury. *Český časopis historický*, roč. 98 (1), s. 229–260.
- Soukupová, H. (1989): *Anežský klášter v Praze*. Praha: Odeon.
- Spěváček, J. (1986): *Václav IV. 1361–1419. K předpokladům husitské revoluce*. Praha: Svoboda.
- Spuren eines alten, vergessenen Brauches – Nachgeburtsbestattungen. *Ganerbenblätter*, roč. 9, 1986, s. 21–33.
- Staňa, Č. (1980): Archeologický výzkum pohřebiště při románské rotundě v Pustiměři (okr. Vyškov). *Přehled výzkumů 1977, 1980*, s. 83–85.
- Staňa, Č. (1993): Pustiměřský hrad. *Archaeologia historica*, roč. 18, s. 181–196.
- Staňa, Č. (1996): Hledáme hrob sv. Metoděje. *Sborník velehradský*, 1996, s. 5–23.
- Staré letopisy české z rukopisu křížovnického* (1959). Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Starec, P. (2000): Archeologický výzkum při demolici domu čp. 806/II na Václavském náměstí. *Archaeologica Pragensia*, roč. 15, s. 159–170.
- Staššíková-Štukovská, D. (2000): K vybraným otázkám etnickej špecifikácie na kostrových pohrebiskách 7.–8. storočia v Karpatskej kotline. In: Krekovič, E., ed., *Etnos a materiálna kultúra*. Bratislava: Stimul, s. 64–69.
- Staššíková-Štukovská, D. (2001): Vybrané nálezy z pohrebiska v Borovciach z pohľadu začiatkov kostrového pochovávaní staromoravských a nitranských Slovanov. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z., ed., *Velká Morava mezi Východem a Západem*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd ČR, s. 371–388.
- Stein, F. (1967): *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Berlin.
- Steuer, H. (1997): Krieger und Bauern – Bauernkrieger. Die gesellschaftliche Ordnung der Alamannen. In: Fuchs, K., ed., *Die Alamannen*. Stuttgart, s. 275–278.
- Stloukal, M. (1967): Antropologický posudek o pozůstatcích nalezených v hrobce pána z Lipé ve starobrněnském kostele. *Přehled výzkumů 1966, 1967*, s. 59–60.
- Stloukal, M. (1987): Antropologický posudek o žárovných pohřbech z Potvoric. *Študijné zvesti*, roč. 23, s. 119–120.
- Stloukal, M. – Vyhnánek, L. (1976): *Slované z velkomoravských Mikulčic*. Praha: Academia.
- Stork, I. (1995): *Fürst und Bauer. Heide und Christ*. Stuttgart: Landesdenkmalamt Baden-Württemberg.
- Stork, I. (1997): Friedhof und Dorf, Herrenhof und Adelsgrab. Der einmalige Befund Lauchheim. In: Fuchs K., ed., *Die Alamannen*. Stuttgart, s. 290–310.
- Stuchlík, S. – Unger, J. (1987): Osídlení Podřevnicka ve střední době hradištní. *Archeologické rozhledy*, roč. 39, s. 276–288.
- Svoboda, B. (1965): *Čechy v době stěhování národů*. Praha: Academia.
- Svoboda, L. a kolektiv (1973): *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia.
- Szamait, E. (1995): Gars-Thunau – frühmittelalterliche fürstliche Residenz und vorstädtisches Handelszentrum. In: Brachmann, H., ed., *Burg – Burgstadt – Stadt*. Berlin: Akademie Verlag, s. 274–282.
- Szczepkowska-Naliwajek, K. (1996): *Relikwiarze średniowiecznej Europy*. Warszawa: ATK.
- Šedo, O. (1997): Pohřeb v sídlištním objektu 21/92 z doby římské ve Vážanech nad Litavou (okr. Vyškov). *Pravěk N. Ř.*, roč. 7, s. 359–371.
- Šedo, O. (2000): Archeologie a stopy pobytu římských vojsk v prostoru Mušova. In: Kordiovský, E., ed., *Mušov 1276–2000*. Pasohlávky: Obec Pasohlávky, s. 194–198.

- Šikulová, V. (1958–1959): Moravská pohřebiště z mladší doby hradištní. *Pravěk východní Moravy*, roč. 1, s. 88–162.
- Šmahel, F. (1993): Smuteční ceremonie a rituály při pohřbu císaře Karla IV. *Český časopis historický*, roč. 91 (3), s. 401–415.
- Šolle, M. (1959): Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi. *Památky archeologické*, roč. 50, s. 353–506.
- Špaček, J. (1971): Slovanské pohřebiště s projevy vamyryismu z Čelákovic. *Časopis Národního muzea v Praze*, roč. 140, s. 190–215.
- Špičák, Z. (2000): Úvaha k problematice jižní zdi apsidy kostela v Uherském Hradišti-Sadech. *Sborník prací Filosofické fakulty brněnské univerzity*, M5, s. 133–162.
- Štajnochr, V. (2001): Funerální nádoby – smrt a život post mortem v mytické skutečnosti. In: *Fenomen smrti v české kultuře 19. století*. Praha: Koniasch Latin Press, s. 334–347.
- Štefanovičová, T. (1989): *Osudy starých Slovanov*. Bratislava: Osveta.
- Šubrt, J. (1996): *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: Karolinum.
- Świech, Z. (1990): *Klatwy, mikroby i uczeni*. Kraków: Wydawnictwo Wawelskie.
- Tacitus, Cornelius (1976): *Z dějin císařského Říma*. Přeložili A. Minařík, A. Hartmann, V. Bahník. Praha: Svoboda.
- Tejral, J. (1982): *Morava na sklonku antiky*. Praha: Academia.
- Tejral, J. (1993): Na hranicích impéria. In: Podborský, V., ed., *Pravěké dějiny Moravy*. Vlastivěda moravská. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, s. 424–470.
- Tejral, J. (1999): Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-panonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde. In: *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*. Spisy Archeologického ústavu Akademie věd Brno 14. Köln – Brno: Archeologický ústav AV ČR Brno, s. 217–292.
- Tejral, J. (1999a): Archäologisch-kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der Spätkaiserzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit. In: Tejral, J. – Pilet, Ch. – Kazanski, M., ed., *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, s. 205–271.
- Teschler-Nicola, M. – Wiltschke-Schrotta, K. (1990): Der Erschlagene von Gars – Thunau. *Archäologie Österreichs*, roč. 1 (1–2), s. 40–41.
- Theune-Grosskopf, B. (1989): Ein frühmittelalterlicher Kirchenbau mit „Gründergrab“ in Cognin (Savoyen)? *Archäologisches Korrespondenzblatt*, roč. 19, s. 283–296.
- Theune-Grosskopf, B. (1997): Der lange Weg zum Kirchhof. In: *Die Alamannen*. Stuttgart, s. 471–480.
- Thiedmann, A. – Schleifring, J. H. (1992): Bemerkungen zur Praxis frühmittelalterlichen Grabraubs. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, roč. 22, s. 435–439.
- Thordeman, B. (1939): *Armour from the Battle of Wisby 1361*. Stockholm.
- Tihelka, K. (1963): Knížecí hrob z období stěhování národů u Blučiny, okr. Brno-venkov. *Památky archeologické*, roč. 53 (2), s. 467–498.
- Tichá, Z., ed. (s. d.): *Kroniky válečných dob*. Praha: Mladá fronta.
- Tisíc let benediktinského kláštera v Břevnově* (1993). Katalog výstavy. Praha.
- Tolstaja, S. M. (1999): Balkanskij obyčaj „vtoričnogo pogrebenija“ v obščeslavjanskoj perspektive. In: *Makedonskij jazyk, literatura i kultura v slavjanskom i balkanskom kontekste*. Moskva: Universitet im. M. V. Lomonosova, s. 249–257.
- Tomka, P. (1996): Die Bestattungsformen der Awaren. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunen + Awaren*. Halbtorn: Burgenländisches Landesmuseum, s. 384–387.
- Tomka, P. (1996a): Das Begräbnis. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunen + Awaren*. Halbtorn: Burgenländisches Landesmuseum, s. 148–150.
- Toncrová, Š. (2001): Obrazy personifikované smrti v západoslovanském a východoslovanském folkloru. *Český lid*, roč. 88 (4), s. 313–334.
- Tóth, E. H. – Horváth, A. (1992): *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans*. Kecskemét.
- Toynbee, J. M. C. (1971): *Death and Burial in the Roman World*. London: Thames and Hudson.
- Turek, R. (1963): *Čechy na úsvitě dějin*. Praha: Orbis.
- Tymonová, M. (1996): Atypický pohřeb v Týnu nad Bečvou ve světle nálezů středověkých objektů s antropologickým obsahem. *Střední Morava*, roč. 2, s. 26–33.
- Tymonová, M. (1996a): Nálezy dvou koster na hradišti Sovinci (okr. Bruntál). *Střední Morava*, roč. 2, s. 98–100.
- Ulrich-Bochsler, S. (1996): Kirchgrabungen – wichtiger Fundus für Archäologie und Anthropologie. *Archäologie der Schweiz*, roč. 19, s. 162–166.
- Ulrich-Bochsler, S. (1999): Krankheit und Tod – im Spiegel des Siechenfriedhofs am Klösterlistutz. In:

- Beer, E. J. – Beer, A., ed., *Berns grosse Zeit*. Bern, s. 102–107.
- Unger, J. (1988): „Motte“ a kostel na zaniklé vsi Divice u Brumovic. *Archaeologia historica*, roč. 13, s. 369–373.
- Unger, J. (1991): Wiedertäuferfriedhöfe in Südmähren. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, roč. 7, s. 129–132.
- Unger, J. (1992): Slovo archeologie k počátkům církevní architektury na jižní Moravě. Okres Břeclav. *Jižní Morava*, roč. 28, s. 7–36.
- Unger, J. (1994): Hrob sv. Metoděje jako politikum. *Univerzitní noviny*, roč. 1 (11), s. 20–22.
- Unger, J. (1997): Hroby z 15. a 16. století s nádobami dnem vzhůru na jižní Moravě. In: Kubková, J. – Ježek, M. – Meduna, P., ed., *Život v archeologii středověku*, Praha: Peres – Archeologický ústav AV ČR, s. 639–648.
- Unger, J. (1998): Objev pozdněgotické krypty v brněnském minoritském kostele. *Pravěk N. Ř.*, roč. 8, s. 297–301.
- Unger, J. (1998a): Otazník nad otazníky. Na okraj prací zabývajících se lokalizací hrobu sv. Metoděje. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 50 (1), s. 85–88.
- Unger, J. (1999): Kostnice a hrobka v kostele sv. Jakuba Většího v Pohořelicích (okr. Břeclav). *Pravěk N.Ř.*, roč. 9, s. 417–422.
- Unger, J. (2000): Pohřební ritus městského obyvatelstva 13. až 18. století v archeologických pramenech Moravy a Slezska. *Archaeologia historica*, roč. 25, s. 335–356.
- Unger, J. (2000a): Archeologický výzkum premonstrátského kláštera v Louce u Znojma. Příspěvek ke způsobu pohřbívání ve středověkých klášterech. *Pravěk N. Ř.*, roč. 10, s. 143–150.
- Unger, J. a kolektiv (1980): *Pohořelice-Klásterka*. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně. Brno: Archeologický ústav ČSAV v Brně.
- Untermann, M. (1998): Liturgische Ausstattung und Bestattungsorte im Kirchenraum. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, roč. 14, s. 13–28.
- Urbánek, R. (1930): *České dějiny III/3. Věk poděbradský*. Praha: Jan Laichter.
- Ürögdi, G. (1971): *Život v starom Ríme*. Bratislava: Obzor.
- Vallet, F. (1996): Die Ausstattung der Kindergräber. In: Wiczorek, A., ed., *Die Franken – Les Francs*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, s. 712–715.
- Vaněk, J. (1999): Monolitické kříže na Náchodsku. *Zprávy památkové péče*, roč. 59 (1), s. 22–29.
- Vaníček, V. (2000): *Velké dějiny země Koruny české II (1197–1250)*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Varga, L. – Lövei, P. (1992): Funerary Art in Medieval Hungary. *Acta Historiae Artium*, roč. 35 (3–4), s. 115–167.
- Vencl, S. (1991): Archeologie a smrt. *Dějiny a současnost*, roč. 13 (6), s. 7–10.
- Vencl, S. (2000): Středověký hřbitov ve Vladislavově ulici jako odborný problém. *Dějiny a současnost*, roč. 22 (3), s. 49–51.
- Verberk, A. (1948): Das Grabmal des Emundus im Kölner Dom und die frühen rheinischen Bogengräber. In: *Der Kölner Dom*. Köln: Dommuseum, s. 184–194.
- Verbík, A. (1971): *Krevní kniha městečka Bojkovic*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum.
- Verbík, A. (1976): *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*. Brno: Blok.
- Veselý, J. M. (s. d.): *Hrob a sídlo arcibiskupa Metoděje*. Praha.
- Vignatiová, J. (1992): *Břeclav-Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Villon, F. (1964): *Já*. Přeložil O. Fischer. Klub přátel poezie. Praha: Československý spisovatel.
- Vlček, E. (1993): *Jak zemřeli*. Praha: Academia.
- Vlček, E. (1993/1994): Honosný hrob velmože v Sadech u Uherského Hradiště. *Moravský historický sborník*, 1993/1994, s. 167–211.
- Vlček, E. (1997): *Nejstarší Přemyslovci*. Praha: Vesmír.
- Vlček, E. (2000): *Čeští králové, I, II*. Praha: Vesmír.
- Vlček, P. – Sommer, P. – Foltýn, D. (1997): *Encyklopedie českých klášterů*. Praha: Libri.
- Vondráková, M. (1996): Feststellungsmöglichkeiten der Anthropologie über die Ethnizität der Populationen aus Gräberfeldern der sog. Bijelo-Brdo-Kultur. In: Bialeková, D. – Zábajník, J., ed., *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Bratislava: Archeologický ústav SAV, s. 409–420.
- Voragine, Jakub de (1998): *Legenda aurea*. Praha: Vyšehrad.
- Wahl, J. (1994): Zur Ausprache und Definition von Sonderbestattungen. In: Kokabi, M. – Wahl, J., ed., *Beiträge zur Archäologie und prähistorischen Anthropologie*. Stuttgart, s. 85–106.
- Wallisová, M. (1998): První etapa výzkumu židovského hřbitova na Novém Městě Pražském. Předběžná zpráva. *Archaeologica Pragensia*, roč. 14, s. 141–148.

- Wamser, L., ed. (2000): *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*. Mainz.
- Waurick, G. (1973): Untersuchungen zur Lage der römischen Kaisergräber in der Zeit von Augustus bis Constantin. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, roč. 20, s. 107–146.
- Wegner, H. H. – Bechert, T. (1979): Die Ausgrabungen 1978 im römischen Gräberfeld von Moers-Schwafheim, Kreis Wesel. *Ausgrabungen im Rheinland*, 78. Bonn: Rheinland – Verlag GmbH, s. 122–126.
- Wellershoff, M. ed. (1974): *Kölner Römer – Illustrierte I*. Köln: Museum.
- Wintergerst, E. (1999): Spätmerowingische Separatfriedhöfe in der Umgebung von Regensburg. *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern / West- und Südböhmen*. 8. Treffen, s. 137–145.
- Witteyer, M. (1993): Die Ustrinen und Busta von Mainz-Weisenau. In: Stuck, M., ed., *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Mainz, s. 69–80.
- Wollmann, F. (1921–1925): Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské, I–VI. *Národopisný věstník československý*, roč. 14–18.
- Wróńska-Idzak, L. – Zielińska, M. (1995): *Gniezno pierwsza stolica Polski*. Katalog výstavy. Gniezno.
- Wrzesińska, A. (1998): Charakterystyka urazów czaszki z cmentarzyska. *Studia Lednickie*, roč. 5, s. 53–64.
- Wrzesińska, A. – Wrzesiński, J. (2001): Amor et mors – wczesnośredniowieczne groby podwójne. *Acta Universitatis Wratislaviensis – Historica*, roč. 152, s. 435–444.
- Wrzesiński, J. (1995): Warsztaty archeologiczne – Dziekanowice 22. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, roč. 3, s. 253–256.
- Wrzesiński, J. (2000): Czarownice – próba podsumowania warsztatów. *Funeralia Lednickie*, roč. 2, s. 179–196.
- z Žatce, Jan (1985): *Oráč z Čech*. Praha: Vyšehrad.
- Zbraslavská kronika* (1976). Přeložil F. Heřmanský a Z. Fiala. Praha: Svoboda.
- Zeller, K. W. (1988): Bestattungsformen und Beigabensitte. In: Dannheimer, H. – Dopsch, H., ed., *Die Bajuwaren*. Korneuburg: Arbeitsgruppe Bajuwarenausstellung, s. 229–236.
- Zeman, J. (1961): *Severní Morava v mladší době římské*. Praha.
- Zettler, A. (1986–1986): Zum frühkarolingischen Klosterbau im östlichen Frankenreich: Das Beispiel Reichenau. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, roč. 14/15, s. 81–118.
- Zezula, M. (1999): Ostrava. *Přehled výzkumů*, 40, s. 358.
- Zíbrt, Č. (1995): *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Reprint knihy z roku 1894. Praha: Academia.
- Ziegelmayr, G. (1988): Die Bajuwaren aus anthropologischer Sicht. In: Dannheimer, H. – Dopsch, H., ed., *Die Bajuwaren*. Korneuburg: Arbeitsgruppe Bajuwarenausstellung, s. 249–257.
- Zingerla, Ch. (2001): Archäologie und menschliche Existenz. In: Daim, F. – Kührtreiber, T., ed., *Sein et Sinn. Burg et Mensch*. St. Pölten, s. 58–60.
- Zoll-Adamikowa, H. (1966): *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska skieletowe Malopolski I – Źródła*. Wrocław.
- Zoll-Adamikowa, H. (1971): *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska skieletowe Malopolski II – Analiza*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Zoll-Adamikowa, H. (1979): *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski II. Analiza. Wnioski*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Zoll-Adamikowa, H. (1991): Frühmittelalterliche Bestattungen der Würdenträger in Polen. *Przegląd Archeologiczny*, roč. 38, s. 109–136.
- Zoll-Adamikowa, H. (1996): Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy a zróżnicowanie etniczne na pograniczu polsko-ruskim. In: Parczewski, M. – Czopek, S., ed., *Początki sąsiedztwa*. Rzeszów, s. 81–90.
- Zoll-Adamikowa, H. (1997): Stań badań nad obrzędowością pogrzebową Słowian. *Slavia Antiqua*, roč. 37, s. 65–78.
- Zoll-Adamikowa, H. (2000): Usytowanie cmentarzy Słowian w środowisku (doba pogańska i pierwsze wieki po przyjęciu chrześcijaństwa). In: Moździoch, S., ed., *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultury wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Spotykanka Bytomskie, s. 207–219.
- Živný, M. (2000): *Pohřební rítus v mladší a pozdní době hradištní na Moravě a ve Slezsku*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce. Brno: Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Žulkus, V. (1995): Zur Frühgeschichte der baltischen Stadt. In: Brachmann, H., ed., *Burg – Burgstadt – Stadt*. Berlin: Akademie Verlag, s. 191–206.

7. Výkladový rejstřík důležitějších pojmů

ad sanctos, u hrobů svatých mučedníků; oblíbené místo pohřbu křesťanů ve starověku i středověku.

aedicula (z latinského *aedis*, „chrám“), antický hrobový okrsek čtvercového půdorysu s jedním vstupem, v němž pohřbívali příslušníci jedné rodiny.

ambit, křížová chodba, kvadratura, čtvercový klenutý ochoz kolem rajského dvora v klášterní budově.

arcibiskup, metropolita, biskup hlavního města církevní provincie, nadřízený biskupů.

arcosolium (též arkosolium), zaklenutý výklenek, v jehož spodní části je místo pro uložení těla zemřelého.

autentika, potvrzení o pravosti ostatků stvrzené církevním hodnostářem. Vkládá se do oltářní mensy při svěcení.

balzamování, způsob uchování mrtvol napouštěním látkami, jež zamezují vzniku hnilobných bakterií.

baptisterium, budova v níž se křtilo; křtitelnice.

benediktini, členové řádu založeného sv. Benediktem z Nursie (480–543).

berla (nebo též pedum), odznak pastýřského poslání biskupa nebo opata, součást jeho výbavy. Během středověku získala v západní církvi podobu hole s typickým spirálovým zakřivením v horní části.

boží muka, architektonický objekt (umístěný obvykle ve volné krajině) ve tvaru sloupu či pilíře se skříňkou pro obraz, reliéf či sošku.

bull, kovová pečeť.

busta (bysta), sochařské dílo zobrazující lidskou hlavu s poprsím.

bustum, typ žárového hrobu, v němž byl nebožtík spálen přímo na místě.

castrum doloris, katafalk pro smuteční a pohřební obřady, ozdobně upravené lešení pro rakev.

cimiterium (též coemeterium), hřbitov.

cisterciáci, reformovaná větev benediktinského řádu nazvaná podle kláštera v Citeaux u Dijonu ve Francii. Založil jej opat Robert, druhým zakladatelem se stal sv. Bernard, od roku 1135 opat v Clairvaux.

columbarium, v antickém Římě místnost s výklenky (loculi) pro uložení popelnic.

confessio, doznání, přiznání; místo pro uložení ostatků svěťce.

cremo (z latiny), spalovati, upalovati.

cubicula, komora v katakombách, v níž byli pohřbívaní příslušníci jedné rodiny.

dekapitace, oddělení hlavy od těla.

destička identifikační, kovová destička vkládaná do rakve a obsahující nápis s důležitými údaji o zemřelém.

diakon, klerik nižšího svěcení.

doba merovejská, období vlády franské královské dynastie nazvané podle panovníka Merovecha (448–457). Konec vlády Merovejců učinil Pippin Krátký roku 751, když sesadil posledního krále Childericha III. Merovejská kultura z doby od 6. do poloviny 8. století se částečně kryje s dobou stěhování národů (konec 4. až přelom 6. a 7. století).

dominikáni, členové žebravého řádu založeného sv. Dominikem (1170–1221); byli zaměřeni především na kazatelskou činnost.

dvůr rajský, zpravidla čtvercový prostor vymezený křídly klášterního ambitu.

epitaf, památník, kamenná nebo dřevěná deska zasazená do zdi kostela na památku zemřelého, který bývá zobrazen klečící pod křížem; obraz je většinou doplněn o zpodobení dalších členů rodiny.

exedra, samostatná nevelká budova na polokruhovém půdorysu s kamennou lavicí, případně s polokupolí, zdobená sochami a malbami souvisejícími s antickým hrobem.

exenterace, otevření mrtvolky.

exhumace, vyzvednutí pohřbeného těla.

extra muros, mimo areál obklopený hradbami.

fenestella, okénko, kterým je možno nahlížet do krypty.

franciska, vrhací sekera mírně esovitě prohnutého tvaru; byla rozšířena především v 5.–8. století u germánských Franků.

fundátor, zakladatel církevní instituce, který ji materiálně zajistil (ve středověku především pozemkovým majetkem).

gisant, plastické zobrazení lidské postavy situované na tumbě nebo náhrobníku.

herma, stéla (*viz*) ve funkci náhrobku v antickém Římě.

herma relikviářová, ostatková busta (tj. poprsí znázorňující světce), v jejímž vnitřku bývá uložena světcova lebka.

horizont archeologický, soubor předmětů a dalších dokladů materiální kultury vyskytující se v časově ohraničeném období.

hrob, místo rituálního uložení pozůstatků člověka; někdy s milodary a další výbavou. Na rozdíl od hrobu mohou být lidské pozůstatky deponovány – uloženy bez pohřebního ritu nebo zůstat na místě smrti.

hrob komorový, pozůstatky zemřelého i s výbavou umístěné v komoře zahloubené do země a překryté zeminou.

hrob mohylový, hrob krytý umělým násypem.

hrob plochý, hrob, který není na povrchu patrný, což neznámá, že by původně nebyl označen.

hrob typu bustum, nebožtík (i s přídavky) spálený přímo na místě pohřbu.

hrob výklenkový, specifický tvar hrobu skládající se z obdélníkové jámy, která má dutinu buď na delší straně (slovensky „podmolový hrob“), nebo na kratší straně (tunelový hrob), do níž je uloženo tělo zemřelého s výbavou.

hrob žárový jamkový, spálené kosti jsou uloženy bez obalu nebo v obalu z organického materiálu (který se nedochoval) do jamky v zemi.

hrobka, vyzděný hrob v zemi, v němž rakev spočívá ve volném prostoru.

hřbitov, místo určené pro pohřbívání zemřelých v okolí kostela, kaple nebo v novověku místo označené křesťanským znamením – křížem. Označení hřbitov se užívá i v souvislosti s pohřbíváním Židů.

chór, presbytář, kněžiště, místo v chrámu určené pro kněze a asistenci při bohoslužbě. Jednochórové chrámy mají chór na východní straně, dvouchórové chrámy mají druhý chór na straně západní.

infule, *viz* mitra.

inhumace, pohřeb nespáleného těla.

insignie funerální, odznaky společenského postavení držitele a nositele ukládané do hrobu.

kaganát, mocenský útvar Avarů, v jehož čele stál chán (kagan).

kalich, liturgická nádoba související s křesťanskou bohoslužbou, zhotovená z drahého kovu a často umělecky zdobená. Skládá se z číše, dřívku a nožky. Církevní hodnostáři si na cesty brávali malý cestovní kalich s patenou (calix viaticus), který býval někdy vkládán do hrobu zesnulého.

kanovník, kněz, člen kapituly při biskupském či jiném významném chrámu.

kaple, nefarní sakrální stavba určená k speciální funkci (pohřební, křestní, soukromé). Může jít o samostatně stojící objekt nebo o objekt související s větším celkem – chrámem, klášteřem, laickou stavbou.

karner (z latinského *carnarium*, „márnice, kostnice“), hřbitovní kaple kruhového nebo polygonálního půdorysu. Dolní prostor slouží jako kostnice (ossarium), horní podlaží jako bohoslužebný prostor.

kenotaf (z řeckého *kenos*, „prázdný“, *tafos*, „hrobka, náhrobek“), symbolický hrob bez lidských pozůstatků.

klášter (latinsky *claustrum*), dům pro společný život řeholníků, uzavřený veřejnosti.

konvent, mnišské osazenstvo kláštera.

kostnice, *viz* ossarium.

kremace, pohřeb spáleného mrtvého těla, *viz* cremo.

krypta, zaklenutý bohoslužebný prostor obvykle umístěný pod východním závěrem kostela a částečně zapuštěný pod povrch terénu. Krypta sloužila především k uchovávání relikvií, ale někdy byla využívána i jako pohřebiště významných osob.

kříž náprsni, *viz* pektorál.

kříž procesní, kříž s korpusem (vyobrazením ukřižovaného Krista), který se nosil na tyči při průvodech souvisejících s náboženskými obřady.

kvadratura (z latinského *quadrare*, „sestavit do čtverce“); viz *ambit*.

leprosarium, prostor pro pobyt malomocných – umístěný mimo obydlí zdravých.

libitinarii, organizátoři pohřebních obřadů v antickém Římě; nazváni podle Venuše Libitiny – bohyně smrti.

liturgie (z řeckého *leitōs ergon*, „veřejná služba“), soubor bohoslužebných úkonů.

loculus, schránka, skříňka, pouzdro; v antickém Římě výklenek pro uložení popelnice nebo celého těla.

máry (feretrum), zařízení k přenosu rakve.

mauzoleum, původně název hrobky karského krále Mausola ze 4. století př. n. l. v maloasijském Hali-karnássu (patří k sedmi divům světa), která se však nedochovala; později označení hrobky architektonicky náročně upravené v podobě samostatné stavby s vnitřní prostorou. Někdy se tak označuje i velký honosný náhrobek (královské mauzoleum v chrámu sv. Víta v Praze).

memoria (z latiny), paměť, památka; menší stavba postavená nad významným hrobem k uchování jeho památky.

menza, stůl, viz *oltář*.

minorité, menší bratři; jedna z větví žebřavého řádu založeného sv. Františkem z Assisi (1181–1226).

mitra, infule, liturgická pokrývka hlavy biskupa nebo jiného preláta vybaveného právem nošení pontifikálií (viz). Sestává ze dvou sešitých a zdobených látkových dílů vybiňajících do špičky. K jejímu zadnímu okraji jsou přišity dva pásy splývající na ramena.

mohyla (tumulus), násyp navršený v souvislosti s pohřebními obřady.

mohylník, mohylové pohřebiště.

moles (z latiny), hmota, mohutná stavba. Například: Moles Hadriani – Velká Hadriánova stavba, mauzoleum.

monile, přívěšek s ostatkem světce.

nádoba viscerální, nádoba, v níž je uloženo srdce zemřelého.

náhrobek, stavitelský nebo sochařský objekt umístěný nad hrobem. Oproti náhrobníku (viz) mívá složitější výzdobu. Pokud je součástí náhrobku znázornění lidské postavy, tak se jedná o náhrobek figurální.

náhrobník, náhrobní kámen nebo kovová deska kryjící hrob v podlaze; kromě krytí hrobu měl fixovat základní pozitivní informace o mrtvém.

nartex, předstíň na západním průčelí starokřesťanských a raně středověkých chrámů (byla častá zvláště v architektuře východních oblastí).

nekrologium, seznam zemřelých členů konventu, případně řádu a dobrodinců; pořizován pro systém výročních modliteb za zapsané osoby.

novemdiale, devítidenní smutek za zemřelého v antickém Římě.

obolus mrtvých, drobná mince vkládaná do hrobu a tvořící výbavu zemřelého.

obyvatelstvo autochtonní, původní obyvatelstvo sídlící delší dobu v daném prostoru.

oltář, obětní stůl v křesťanských kostelech. Základní součástí oltáře jsou stipes (podstavec) a mensa (stůl). Do oltáře (do tzv. sepulchra) byly při svěcení ukládány relikvie (viz); ve starším období do stipitu, v mladším do oltářní mensy, jejíž sepulchrum uzavřela kamenná destička.

opat (v původním významu hebrejského slova – otec), představený klášterní komunity.

ossarium (z latinského *os*, „kost“), kostnice, místo pro ukládání kostí z narušených hrobů; může se jednat o prostou jámu nebo o zvláštní místnost či budovu.

ostensorium, ozdobná schránka (relikviář, viz) z drahého kovu na ostatky svatých ve tvaru monstrance.

pacifikál, osculatorium, zdobená destička, často ve tvaru kříže, ze slonové kosti, drahého kovu nebo dřeva obsahující ostatky svatých a podávaná k políbení v souvislosti s křesťanskými obřady.

pastorale, biskupská nebo opatská hůl značící postavení církevního hodnostáře jako pastýře jemu svěřených křesťanů. Ve východní církvi je nahoře ukončena vodorovnou příčkou, v západní církvi spirálou.

patena, kruhová plochá miska na hostii související s kalichem.

patrocinium, jméno světce (ochránce), skupiny světců či božské osoby, jimž je zasvěcen chrám.

pektorál, náprsní kříž z drahého kovu nošený církevními hodnostáři na řetězu nebo na šňůře.

plenář, deska s ostatky svatých.

pohřbívání etážové, kladení hrobů postupně nad sebe v důsledku omezeného místa na kostelním hřbitově.

pohřeb, v archeologické terminologii pozůstatky člověka nalezené v hrobě.

pohřeb primární, prvotní pohřbení těla zemřelého.

pohřeb sekundární, druhotný pohřeb zemřelého spojený s přenesením (translací) na jiné místo.

pohřebiště, místo určené pro pohřbívání lidí. Pokud toto místo souviselo s kostelem nebo jinou stavbou církevního charakteru (například kaplí), popřípadě křížem, jedná se již o hřbitov (viz).

pohřebiště birituální, pohřebiště obsahující žárové i kostrové hroby.

pohřební rituál, zvyky a obřady spojené s pohřbíváním.

pohřební ritus, druh pohřbu (žárový nebo kostrový).

pomník, termín užívaný v novější době pro náhrobek.

pontifikálie (z latinského *pontificalis*, „kněžský“), odznaky biskupské hodnosti ve formě součástí oděvů a liturgických předmětů (mitra, berla, prsten, střevice, rukavice). Právo nosit pontifikálie bylo udělováno někdy i některým významným prelátům, například opatům.

popelnice (urna), nádoba na uložení spálených pozůstatků zemřelého. Byla zhotovována z různého materiálu (keramika, kámen, alabastr, sklo, kov).

prelát, vysoký církevní hodnostář.

premonstráti, členové řádu založeného sv. Norbertem roku 1120 v Prémontré v severní Francii.

puticuli, hromadné hroby v Římě, do nichž byli pohřbíváni otroci a nejchudší obyvatelstvo.

pyxida, schránka s víčkem na drobné předměty (hlavně toaletní potřeby), většinou ve tvaru nízkého válce. Pyxidy byly zhotovovány z rozličného materiálu (zejména ze slonoviny) a byly zdobeny různými výjevy.

rekviem (z latinského *requies*, „klid“), zádušní mše za zemřelého.

relikviář, schránka na relikvie.

relikvie (z latinského *reliquiae*, „ostatky“), část těla nebo jiného předmětu související se světcem, chovaná ve speciální schránce (relikviáři), obvykle bohatě zdobené a vyrobené z drahého kovu, určená k uctívání věřícími.

revenant, mrtvý vracující se do světa živých.

rubáš, prostá pohřební košile.

růženec (latinsky *rosarium*, „růžová zahrada“; přeneseně růžový věnec, s nimž bývá zobrazována P. Maria), pomůcka umožňující kontrolu počtu odříkaných modliteb. Byl převzat z islámského prostředí při křížových výpravách. Do křesťanských hrobů se dostává od 17. století.

sarkofág (z řeckého *sarx*, „maso“, *fagein*, „pojídání“), rakev z trvanlivého materiálu (nejčastěji z kamene) na povrchu zdobená; z pozdní antiky jsou známy i sarkofágy olovené.

sax, krátký jednobřítý mečík.

sepulcrum (též sepulchrum), hrob, hrobka, náhrobek.

sepultura (z latiny), pohřbívání, pohřeb.

silicernium, pohřební hostina v antickém Římě.

síň kapitulní, prostora (obvykle reprezentačně vybavená), v níž se v klášteře schází osazenstvo k důležitým sdělením a k vyslechnutí čtení kapitol z řádových předpisů. Průčelí obrácené do ambitu bývá vybaveno portálem, k němuž symetricky přiléhají okenní otvory. Interiér zapuštěný pod úroveň podlah okolních místností je završen klenbou podpíranou sloupy.

Uprostřed se nachází čtecí pult. V kapitulní síni bývaly pohřbívány významné osobnosti, především opati a vysoce společensky postavení dobrodinci kláštera.

sklípek pohřební, název pro malou hrobku.

spatha, dvojbřítý meč.

stéla náhrobní (z řeckého *stélé*, „kamenný sloup“); kamenná deska umístěná na hrobě ve svislé poloze; častá je zejména na židovských hřbitovech.

strava, obřadné pití opojných nápojů v souvislosti s pohřební hostinou.

tabernakl, baldachynový přístřešek na sloupech nad náhrobkem.

tafograf, popisovač hrobů.

tanatologie (z řeckého *Thanatos*, „bůh smrti“), interdisciplinární vědní obor o smrti a souvisejících fenoménech zasahující do filozofie, antropologie, medicíny, psychologie, sociologie, práva, historie aj.

tropaion (z řečtiny), památník vítězství, vítězné znamení.

tryzna, hodovní slavnost nad hrobem doprovázená pitím a zpěvy.

tumba, stolová či truhlová forma středověkého náhrobku složeného z podezdívky na obdélníkovém půdorysu a náhrobního kamene nebo desky z kovu. Tumba byla také zhotovována jako skříň pro ostatky svatých.

tumba figurální, tumba se sochařsky provedenou figurou umístěnou na víku.

tumulus, v římském pohřebním ritu hrobový okrsek kruhového půdorysu s jedním vstupem o průměru 4 až 10 m, v němž bývali pohřbíváni příslušníci jedné rodiny; tumulus je někdy užíván jako synonymum mohyly.

urna, viz popelnice.

ustrinum, krematorium, žároviště, na němž byla spalována těla zemřelých v antickém prostředí.

utrakvisté (z latinského *sub utraque specie*, „pod obojí způsobou [přijímání]“; podobojí. Příslušníci reformované církve vzniklé v husitských válkách, jež udělovala laikům svátost pod obojí způsobou – těla i krve Páně.

vampyrismus, pověrečné představy o možnosti návratu mrtvého jakožto vampýra škodícího lidem – v dů-

sledku omezení škodlivých vlivů bylo nutno provést zásahy na mrtvole.

viaticum (viaticum), přijímání těla Kristova před smrtí (jakoby na cestu); výbava na cestu do světa mrtvých – potraviny, předměty, ale i proměněný chléb a víno – tělo a krev Krista.

výbava devocionální, předměty spojené s provozováním náboženského kultu (růžence, medailky aj.).

záušnice esovitá, šperk kruhového tvaru z bronzu nebo ze stříbra vyrobený z drátu, jehož konec byl roztepán do tvaru esovité kličky; častý šperk žen v 10. až 13. století.

8. O autorovi

Unger Josef (11. 9. 1944, Brno), doc. PhDr., CSc., sociokulturní antropolog a archeolog, docent Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

Josef Unger se narodil 11. září 1944 v Brně. V roce 1966 absolvoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně obor archeologie. Pracoval jako odborný pracovník v Regionálním muzeu v Mikulově, potom jako vědecký pracovník v Archeologickém ústavu Československé akademie věd (nyní Akademie věd České republiky) v Brně a na Ústavu archeologické památkové péče Brno. V současné době působí jako docent na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

Zabývá se především obdobím středověku (tvrze, hrady, hrádky, kostely) a sociokulturní antropologií (pohřební ritus). Hlavní publikace: *Pohořelice-Klášteřka*, Praha 1980; *Středověké votivní předměty z Mušova*, Mikulov 1984; *Hrady na Pavlovských vrších (archeologické nálezy)*, Mikulov 1985; *Archeologické památky na okrese Břeclav*, Mikulov 1988; *Koválov: Šlechtické sídlo z 13. století na jižní Moravě*, Brno 1994; *Život na lelekovickém hradě ve 14. století: Antropologická sociokulturní studie*, Brno 1999, Vladimír Nekuda – Josef Unger, *Hrádky a tvrze na Moravě*, Brno 1981.

Adresa: Doc. PhDr. Josef Unger, CSc., Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy

Doc. PhDr. Josef Unger, CSc. Foto: Archiv Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

univerzity v Brně, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 05/43212515, e-mail: unger@sci.muni.cz.

9. O autorovi výtvarných děl

Hudeček Miroslav (30. 4. 1935, Strážnice), akademický sochař.

Miroslav Hudeček se narodil 30. dubna 1935 ve Strážnici na Moravě. Vyučil se točířem keramiky a vystudoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Uherském Hradišti obor keramika a plastika. V roce 1961 absolvoval Akademii výtvarných umění v Praze, kde byli jeho profesory sochaři Jan Lauda a Vincenc Makovský. Při absolutoriu získal „Hlavní cenu akademie“ za obor sochařství. Následující soustavná tvůrčí práce mu otevřela cestu k ročnímu stipendijnímu pobytu v New Yorku, kde pracoval v ateliéru japonského sochaře Toschio Adate (1966–1967). Od ukončení studia (1960–1961) se stal kandidátem, později členem Svazu československých výtvarných umělců v Praze. Od roku 1990 je členem Unie výtvarných umělců a Sdružení sochařů Čech, Moravy a Slezska, od roku 1995 členem Syndikátu výtvarných umělců v Praze a Sdružení výtvarných umělců keramiků Praha. Od roku 1997 je členem SVUM – Sdružení výtvarných umělců moravských. Miroslav Hudeček měl vždy svobodné povolání.

Dílo: Miroslav Hudeček je sochař figuralista se zájmem o psychologický portrét. Ve vztazích hledá lásku, ušlechtilost, bolest a vyjadřuje je čistou formou tvarů. Posláním umění podle Hudečka je ideál lidskosti a soucitu, nalézání rovnováhy a pomoc v osudových okamžicích života. Jeho dílem prochází téma rodinné lásky – otec, matka, děti. Rovněž oslavuje lásku mileneckou jako důležitý aspekt pro vyrovnání duše a těla do souznění. Proniká do poznávání

Miroslav Hudeček, akademický sochař (s bustou Davida, krále biblického Izraele). Foto: Olga Hudečková.

vztahů v tématu *Rozhovorů*. V jeho figurativních kreacích jsou vztahy silně procitované. Dává přednost něžným projevům, tichým hlasům, dramatické hudbě.

V jeho plastikách se setkáváme s hlubokou duchovní spřízněností a pocity, které jsou nám známé a blízké. Erotiku vnímá přes láskyplný citový vztah dvou lidí. Důležitá je pro něho oblast životních hodnot a brání se všeobecně pocítované krizi v této oblasti. Osudové drama jeho života, tragický odchod jeho dětí – Veroniky (úspěšné tanečnice, klavíristky, scénografky, grafičky, návrhářky oděvů i textilních panó) v roce 1980 a Dominika, jenž nezůstával nic dlužen svému výtvarnému a hudebnímu nadání, v roce 1991 –, Hudečka přivedlo od zobrazení mladých dívek k ženám-matkám-madonám (tedy počátek života dítěte až k jeho násilnému, tragickému ukončení). Vytvořil četné *Matky a Piety (Sedmibolestná Matka)*. Před léty se zabýval utrpením v kompozici *Lidické matky* pro obec Lidice na Kladensku (nebylo realizováno). Začal jej oslovovat *Starý zákon* a *Nový zákon* a po tři roky vznikají imaginární biblické portréty, které jsou zobrazením tehdejších, ale zároveň i dnešních současníků, jejich problémů i vlastností, které si nesou ve své tváři. Jsou velmi přesvědčivé a sugestivní. Hudeček říká: „*Za staletí se vlastně nic nezměnilo v lidské psychice. Zloba, závist, násilí stále trvá. Trvá ale i láska, obětavost, upřímnost, soucítění.*“ Cyklus portrétů *Rozhovory mezi staletími* představil na své výstavě v rámci projektu *Vzkříšení 1999*, jež se uskutečnila v románských sálech kláštera premonstrátů v Praze na Strahově, v červenci 1999, za účasti dalších spoluautorů projektu (Jiří Anderle, Zdeněk Hajný, Miroslav Hudeček, Olga Hudečková, Vladimír Komárek, František Ronovský, Cyril Urban). Výstava byla prezentována i na Moravě v Muzeu Jana Amose Komenského v Uherském Brodě.

Hudečkovy plastiky jsou laskavé, plné vstřícnosti a pohody. Uklidňují i vzrušují. Autor nevyhledává devastaci. Jeho *Zápasy* jsou plné úsilí: o to, aby ten silnější, rychlejší čestně zvítězil. Nikdy to není surové vítězství, ale vychází z nasazení a poctivé práce. Hudeček oslovuje diváka výpovědí citů, které jednotlivé plastiky či dvojice vyzařují. Jeho sochy milují přírodu – narodily se z ní. Je jim v klidu zahrady i domova dobře. Vítají jako dobří přátelé, rozdávají energii.

Hudečkově dílo je dostatečně početné, aby pozorného vnímatele přesvědčilo o opravdovosti, s jakou jsou jeho plastiky tvořeny, a o tom, co je do nich vědomě i podvědomě vkládáno. Zároveň má jeho tvorba velké rozpětí – od komorních plastik, skic, medailí, grafiky – po díla skutečně monumentální, začleněná v architektuře, jak o tom podává svědectví stanice

Metra Vltavská v Praze, kde je instalována osmimetrová dvoupodlažní fontána *Faun a Vltava*, provedená v kyselinovzdorné kamenině v Poštorenských keramických závodech. Miroslav Hudeček spolupracuje s architekty a svá díla uplatňuje v interiéru i exteriéru (vstupní haly objektů, schodiště, zahrady, atria, parkové úpravy náměstí). Vytváří náročná řešení s vodní hrou (realizace malých i velkých fontán), se sochařskou kompozicí. Rád experimentuje s různými materiály – s bronzem, kamenem, dřevem, mědí, cínem, betonem, textilem. V posledních letech dává přednost, i z důvodu dostupnosti, kyselinovzdorné kamenině. Má oblíbené náměty: lásku mileneckou, lásku mateřskou, hudební motivy, sny, lidské vztahy, zápasy vnější i vnitřní, rozhovory, souznění ...

V grafice sleduje linie ženského těla, kompozice spojení muže a ženy – splynutí, souznění. Z některých kompozic v sedmdesátých letech vytvořil i textilní tapiserie větších rozměrů. O tomto oboru Hudečkovy tvorby Vlastimil Vinter v roce 1989 výstižně napsal: „*Podstatnou, i když méně známou součástí výtvarné tvorby Miroslava Hudečka je kresba a grafika. Věnoval se jí zejména v minulých letech. Lineární figurální kompozice dokládají velmi výrazně autorovo plastické cítění. Jeho čára je vedena plynule a se suverénní jistotou i jemnou citlivostí. Při své jednoduchosti je schopna vyvolat představu trojrozměrných objemů. Krása ženského či dívčího těla – aktu se tu ve stylizované formě uplatňuje silným emotivním vyzněním.*“

Sympozia a odborné stáže: 1966–1967 roční stipendijní pobyt v New Yorku v ateliéru japonského sochaře Toschio Adate.

Společné výstavy a samostatné výstavy: Výstavní činnost zahájil v roce 1961, uskutečnil několik desítek výstav v České republice a v zahraničí: Brandýs nad Labem; Bratislava (Slovensko); Čáslav; Český Krumlov; Chomutov; Jičín; Karviná; Kroměříž; Kyjev (Ukrajina); Kutná Hora; Lausanne (Švýcarsko); Mariánské Lázně; Montreal (Kanada); Moskva (Rusko); New York (USA); Olomouc; Ostrava; Praha; Prostějov; Qualdo Tadino (Itálie); Říčany; Sankt Peterburg (Rusko); Strakonice; Strážnice; Šumperk; Trenčín (Slovensko); Uherské Hradiště; Uherský Brod; Varšava (Polsko); Vodňany; Vsetín aj.

Realizace: 1969 *Matka*, kamenina, výška 180 cm, vstupní hala československého pavilonu na světové výstavě v Montrealu (Kanada); 1970 *Strážničan*, kámen, výška 220 cm, před Kulturním domem ve Strážnici; 1977 *Květ s motýly*, kámen, výška 240 cm,

před Základní devítiletou školou, Vodňany; 1978 *Matka s dítětem*, kámen, výška 220 cm, před dětským pavilonem nemocnice v Praze-Motole (ve spolupráci s akad. arch. Richardem Podzemným); *Les*, jilmové dřevo, 140x600 cm, Interiér Říčany; 1978–1979 *Krásy naší vlasti*, reliéf se schodištní vestavěnou žardiniérou, porcelán, 340x500 cm (ve spolupráci s Olgou Hudečkovou) (realizace vznikla na základě vyzvání Úřadem české vlády); 1981 *Zápas*, glazovaná kamenina, 160x240 cm, pro TJ Dynamo Pankrác, Praha; *Jižní Čechy*, reliéf, 130x500 cm, porcelán, Státní zámek Lnáře (ve spolupráci s Olgou Hudečkovou); 1983 *Pomník J. A. Komenského*, bronz, výška 220 cm, náměstí ve Strážnici (o této realizaci prof. Jiří Kotalík napsal: „Není náhodou, že k práci na této plastice byl vyzván v roce 1978 sochař Miroslav Hudeček. Pro sochaře, který dnes už vstupuje do let tvůrčí zralosti, není to úkol nový, ani nečekaný; vždyť na podobizně J. A. Komenského pracoval již od roku 1975, původně řešeno do kamene, později do bronzu. V pomníku Hudeček odstiňuje působivou dávkou vnější i vnitřní expresivnosti, jež monumentálně osnovanou statutárnost obohacuje vnitřním sdělením.“); 1986 *Faun*, glazovaná kamenina, výška 150 cm, pro zahradu Státního zámku Lnáře; *Kašna a pítka s vestavěnými žardiniérami*, glazovaná kamenina, průměr 160 cm (kašna), délka 700 cm (žar-

diniéry) (ve spolupráci s Olgou Hudečkovou); 1988 *Fontána*, kamenina, výška 160 cm, průměr 500 cm, Obchodní středisko, Háje ve Slezsku; 1989 *Splav*, reliéf, 300x300 cm, zlacená kamenina, Praha 8; 1989 Dva reliéfy (300x340 cm) a interiérová fontána (výška 100 cm, průměr 135 cm), glazovaná kamenina, Hydrometeorologický ústav, Praha-Komořany (ve spolupráci s Olgou Hudečkovou); 1992 *Portrét J. A. Komenského*, bronz, Obecní úřad, Nivnice; *Portrét J. A. Komenského*, kamenina, Městský úřad, Strážnice; 1993 *Hudba, Poezie*, nástěnné plastiky, výška 180 cm, glazovaná kamenina, Koncertní a divadelní sál Kulturního domu, Přerov; 1998 *Portrét J. A. Komenského*, bronz, náměstí v Rosicích; *Portrét J. A. Komenského* a *Portrét J. E. Purkyně*, kamenina, Gymnázium, Strážnice.

Zastoupení ve sbírkách: Muzeum J. A. Komenského, Uherský Brod.

Miroslav Hudeček je výtvarným spoluautorem projektu knihy a výstavy *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*.

Adresa: Miroslav Hudeček, akademický sochař, Akátová 130, 251 01 Říčany u Prahy, telefon 0204/631558.

Miroslav Hudeček, *Mateřství*, 1999, kamenina, výška 85 cm.

10. Zaostření problému

10.1. Václav Březan: *Kronika rožmberská* (*Monumenta Rosenbergica*) (1594–1615)

Václav Březan (asi 1550–1618), český kronikář, archivář a knihovník, patří k předním předbělohorským historikům. Historii považoval za „učitelku současného života“ a v tomto smyslu i svým uvědomělým vlastenectvím navazoval zejména na Daniela Adama z Veleslavína (1546–1599) a jeho spolupracovníka Jana Kocína z Kocinětu (1543–1610): „(...) *jak jest vrtkavý tento svět, mnoho již v něm se děje zpět*“ – tuto poznámku připsal Václav Březan do svého exempláře Veleslavínova *Kalendáře historického* z roku 1590. Od roku 1594 působil ve službách posledních Rožmberků a od roku 1612 Švamberků.

Počátkem 17. století na podnět Petra Voka z Rožmberka (1539–1611) začal pracovat na pětidílné *Kronice*

rožmberské (Monumenta Rosenbergica), jejíž součástí byly i životopisy posledních Rožmberků – *Život Viléma z Rožmberka* a *Život Petra Voka z Rožmberka*, v nichž chronologicky formou deníku informoval o jejich veřejných aktivitách i soukromém životě. Podrobně, se smyslem pro detail, popsal též svatby i pohřby obou Rožmberků, zvláště pak Petra Voka, neboť byl přímým svědkem posledních let vladařova života.

Následující ukázka pochází z oddílu *Život Petra Voka z Rožmberka*. Popisuje úmrtí Petra Voka 6. listopadu roku 1611 a následující složitý pohřební rituál, který lze pro tuto etapu lidského údělu považovat za modelový příklad chování nejvyšší aristokratické vrstvy v Čechách v době doznávající renesance.

Život Petra Voka z Rožmberka

L. P. 1611

[*Úmrtí Petra Voka z Rožmberka.*] 6. novembris, den památný sv. Linharta, z půlnoci k jitru v jedné čtvrti hodiny na pátou polovičního orloje [Ve 4.15 hod.] na neděli XXIII. po sv. Trojici, život dokonal vysoce urozený pán pan Petr Vok z Rožmberka na Třeboni, okolo desíti nedělí nemocný ležev. Velmi trpělivě tu kázeň boží snášel,

rád slovo boží slyšel, věčným životem těšil se. Panu Vaňkovi Malovcovi řekl, že více Malovců potřebovatí nebude [tj. úvěru od finančně silných rytířů Malovců z Malovic] a mnoho pobožného mluvil. I to divná věc, že druhdy sám jediný se psem, který mohl pánu nohy podraziti, dolů do fraucimoru sešel, jež sotva potom nahoru vpravili. Ten pes začasté v nemoci skučel a spolutrpení

s pánem jměl. Naposledy umrlému po umytí tvář obličav, ku panu Švanberkovi [Jan Jiří ze Švamberka] se připojil. Tak pána jiného poznal. (V nemoci páně to praesagium [tušení] předešlo, že nedvěd doma chovaný, darovaný Jeho Milosti pánu od pana hraběte z Serynu [Jan Zrinský], vrátného, který mu jísti dával, udávil.) Tři doktoři hojili ho: Severinus Schato [českým jménem Severín Škata]; Matyáš Timin, dvorský lékař páně; Anastasius Höck. Předcházející noci [z 5. na 6. 11.] bylo pečetení všech pokojů a nařízení sousedé, aby nedali z zámku ničehož nositi, když již prve ptáci vyletěli. [Březanova ironická narážka: třeboňským měšťanům bylo nařízeno hlídat (pro Švamberky) rožmberský majetek, avšak nejcennější klenoty a peníze byly již dříve rozebrány.] Březan, jakž pán skonal, od bibliotéky i privilegií klíče odevzdal buchalterovi [Vít Voštirálek] a on pánu starýmu z Švamberka [Jan Jiří ze Švamberka], nebo mu nebylo zapečetěno. Při smrti Jeho Milosti páně byli Jich Milosti pan Jan Jiří z Švamberka a pan Jan hrabě z Serynu, jakožto dědicové, Hans Hagen z Švortzpachu, komorník páně, a dvě pacholat, Hynek Frokštajn z Načeslavic z Slezska a Jiřík Votík Bradský z Labouně. Ti v nemoci Jeho Milosti pánu posluhovali.

[*Pitva, balzámování a vystavení těla Petra Voka.*] Téhož dne nedělního [6. 11.], v kterém dokonal, o nešpořích to tělo mrtvé, poněvadž velmi oduté na bříše bylo, rozřezáno a vnitřnosti ohledány. Našlo se vody sedm poloupintí [asi 6,5l vody], kteráž ho zadusila, plíce všechny zkažené, játra zpeklá; v měchýři našel se veliký kámen na konci špičatý a ten mu mnoho bolesti činil. Ježto sice dobrý pán na nedostatek ledvin a měchýře, jako i jiní předkové jeho, těžce stonával takměř od mládenectví svého. Avšak nicméně Pán Bůh mu ráčil mimo jiné pány předky jeho život prodloužiti za 72 létě, 1 měsíc, 8 dnů a hodiny dvě. Potom to tělo obyčejem knížecím kořením i jinými vonnými věcmi doplněno,

pomazáno a balzamírováno, do černých šatů oblečeno a v pokoji nárožním, krásným proti ryňku položeno, vykontrfellováno a hlídáno. 8. novembris, jenž bylo v outerý po sv. Linhartu, dolů do sklepu prostředního při placu podle čelední světnice snešeno a tu položeno. Mohl se naň každý podívati.

[*Uložení těla Petra Voka do dřevěné rakve.*] 15. novembris k večerou někdy pana vladaře rožmberského tělo mrtvé, kteréž až do toho času nezahražené leželo, v přítomnosti Jich Milostí pánů, pána starýho z Švamberka [Jan Jiří ze Švamberka] a pana Petra, syna Jeho Milosti, do truhly dřevěné v soumrak položeno a tu od pánů dvořanů i jiných služebníků a měšťanů až do pohřbu hlídáno.

[*Kázání; tělo Petra Voka uloženo do cínové rakve.*] Decembris 11., to jest v třetí neděli po sv. Trojici [Březanův datační omyl; byla to třetí neděle v adventu] kněz Tobiáš Vinter z Prahy na Třeboni ráno znamenité kázání učinil velmi rétoricky. Na nešpoře kázal Simeon Věrník, někdy kaplan pána z Rožmberka. V středu [14. 12.] Večeří Páně posluhování držel kněz Tobiáš předjmenovaný. 17. decembris mrtvé tělo pána z Rožmberka v truhle dřevěné zabito, davše mu na ruku levú prstýnek a k pravici po straně meč položivše a na něj pod ruce pečeti v červeným aksamitovém pytlíku. A hned dáno do truhly cínové a zaletováno.

L. P. 1612

[*Rozpuštění rožmberského fraucimoru.*] 2. januarii pan Petr z Švamberka, Jeho Milosti pána starého syn, ráčil jeti na Bystřici na dvojích saních. A toho dne fraucimor starý propuštěn. I s svými statečky, svrchky a nábytky z zámku odstěhovaly se.

[*Přípravy k pohřbu Petra Voka z Rožmberka*] 21. januarii pan Adam Lukšan z Březnice s muzikou svou přijel na funus pana vladaře domu rožmberského a potom ten tejděn něco rytířstva českého se přitrousilo. 27. ja-

nuarii, v noci okolo osmé hodiny německé [kolem 20. hodiny] na sobotu [28. 1.], tělo to mrtvé ze sklepu, kdež několik neděl leželo, nesené ven a postaveno v place na máry, pak mezi branou poboční, kde váha byla, v vnitřním zámku postaveno a zanecháno. A tu až do pohřbu ostříháno, obestřené byvše zdi i mříže železná též brány černým sukem a světlo ve dne i v noci hořelo. Kněžstvo z jednoty bratrské s muzikou přes dvaceti osob toho dne [27. 1.] se přibralo.

[*Pohřební průvod.*] 30. dne měsíce ledna, jenž bylo v pondělí po čtvrté neděli po Třech králích, tělo to mrtvé někdy osvíceného a vysoce urozeného knížete a pána Petra Voka z Rožmberka z zámku Třeboně vyzdviženo a nížepsaným pořádkem a procesem z brány Veselské do kostela velikého farního [kostel sv. Jiljí v Třeboni] přes ryňk nesené a provázáno, kdež všudy, kudy se jíti mělo, písek navezen byl: 1. nejprve postaveno bylo 200 sedláků a robotných lidí z panství třeboňského v černých kápích, držev jeden každý černou svíci neb fakuli a při ní erb rožmberský; mezi nimi všecken ten kondukt a pompa pohřební vedena a vykonána; 2. předně šel jeden student třeboňský, jménem Gregorius, s křížem černým v dlouhém plášti; 3. za ním následovalo 30 párů pacholátek v kápičkách černých; 4. po nich šlo městských třeboňských literátů 5 párů; 5. pak ubírali se dva starci, dvořané rožmberští stavu rytířského, pan Fridrich z Svejnochu, Slezák, a pan Jan Jeřábek z Frankenleben, Čech, s černými hůlkami, v smutku; 6. za nimi následovalo kněžstvo katolické 5 párů v komžích; 7. po nich šlo 5 párů kněžstva evangelistského, též v komžích; 8. potom šli kněží a muzika z jednoty bratrské, zpívající, jmenovitě diskantistů 4 páry, jiných kantorů 6 párů a kněží 9; 9. pak šel urozený pán pan Zdeněk Lev Kavka z Říčan s hůlkou černou; 10. za nimi následovala dvorská rožmberská čeládka a služebníci vyššího a nižšího stavu, 22 párů; 11. potom

ubírali se dva z rytířstva, pan Voldřich Svatkovský z Dobrohoště a pan Melichar Kolichrajter z Kolichrejtů s hůlkami černými; 12. za nimi šel urozený vladyka pan Kryštof Karel z Svárova, nes [v rkp. P (str. 362): „nesv.“] pozlacené ostruhy; 13. potom urozený pán pan Jiřík z Ejberka nesl pozlacený meč a tulich; 14. od pana Jana a pana Petra, bratří Malovců Hlubockých, štít s erbem ursinovským nesen s literami okolo něho s takovými: ILL. P. W. D. A R. E F. U. R. B. G. C. T. A. 1594, to jest „Illustrissimus Petrus Wok, dominus a Rosenberg, e familia Ursinorum, Regni Boemiae generalis contra Turcam anno 1594 [Vysoce osvícený Petr Vok, pán z Rožmberka, z rodu Ursinů, generál Českého království v tažení proti Turkům roku 1594].“; 15. helmín aneb šturmhauz pozlacený s velikým červeným a bílým peřím nesl pan Pavel Malovec; 16. první praporec: pan Jetřich Malovec nesl korouhev z černé materie zdviženou s erbem ursinovským s takovýmiž literami jako na předcházejícím štítu; 17. koně černě oděného do aksamitu s erby krumplovanými ursinovskými pěti vedli pan Ctibor Vrchotický a pan Jozue Kořenský; 18. druhý praporec: korouhev rovně jako předcházející, nežli s erbem rožmberským dolů obráceným a literami těmito: ILL. P. W. U. D. A R. E P. B. C. E. A. o. VI. novembris A. 1611, to jest „Illustrissimus Petrus Wok Ursinus, dominus a Rosenberg, e primatibus Bohemorum celsissimus et antiquissimus, obiit VI. novembris anno 1611 [Vysoce osvícený Petr Vok Ursinus, pán z Rožmberka, nejvznešenější a nejstarší z českých velmožů, zemřel 6. listopadu 1611]“, nesl pan Jan Bejšovec, a to proto dolů obrácený, že rod pánů Rožmberských v Čechách již přítrž vzal; 19. druhého koně černě oděného v aksamitu s pěti erby rožmberskými krumplovanými, dolů obrácenými, vedli pan Lukeš Kořenský a pan Jiřík Kořenský; 20. třetí praporec: korouhev s štítem koně zbrojného, dolů znak obrácenýho, nesl pan

Hanuš Loubský; 21. třetího koně v aksamitu s pěti erby krumplovanými s koněm, však dolů obrácenými, vedli pan Petr Boubínský a pan Fridrich Votík; 22. čtvrtý praporec; pan Erazim z Redern nesl „černý“ smutkový soukenný praporec; 23. smutkového koně vedli pan Václav Žantovský a pan Vilém Hozlaur; vocas smutku za koněm nesl Matl, starý maštalíř; 24. za tím následovala muzika rožmberská, předně bubeník s vlaskými bubny a trubači s trúbami, vše přistřenými sukнем černým, šest párů. Ti, jakž tělo mrtvé vyzdviženo z zámku, lermo troubili a bubnovali. Potom pak jdouce submissa voce [sníženým hlasem], tiše, než v kostele zase lermo učinili, když koně vedli; 25. následoval kůň zbrojný v celém kyrysu pulérováným červeněbílým, krásným, na němž jel, též ve zbroji stkvělé s velikým fedrpušem červených a bílých peří i s jinými všelijakými k tomu příslušnými ozdobami Hynek Frokštejn, někdy pachole pana vladaře, nes [v rkp. P (str. 364): »nesv«] korouhev červenou s erbem Království českého, lvem bílým s textem okolo: »Insignia Regni Bohemiae [znak Českého království]«; 26. koně v kyrysu stkvělém „bez jezdce“ osedlaného sedlem červeným aksamitovým, zlatem a perlami okrášleně krumplovaným, vedli pan Voldřich Kalenice a pan Jiřík Stašek z Cidliny. Na týmž kyrysu koňským na prsech nazad i po stranách byly hlavy jakoby lidské a ještěrka velmi stkvělá nad zadkem sedící, jako by dolů skočiti chtěla, s pěkným peřím okrášleně a draze fasovaným napřed i z zadu, že se bylo čemu podívat. Nad sedlem napsáno bylo: »Das armirte laibross«, to jest: »Kůň zbrojný životní«; 27. následoval kůň v černém rystuňku neb přípravě a zbroji černé; jel na něm Hans Ulrich Resch, zeman z Falcu, v celém kyrysu černým pod peřím černým, držev regiment černý v ruce; 28. potom šel rožmberský feldváb, jménem Petr, s halapartnou, špicem dolů k zemi obrácenou; 29. pak šel vojenský piskač a dva bubeníci, žalostivě a tiše hrajíce; 30. pan

Emanuel della Franca, pán z Liebersalu, nesl neb raději vlekl po zemi za sebou černý titulový pěchotopolní praporec; 31. ubíral se za ním statečný pan Jan Lukan, zkušený krýgsman, veden byv od mládence; 32. následovali ho pan Kašpar Ender z Sechova, místodržící ouřad maršálský domu rožmberského, a pan Hynek Čáslav z Podole s hůlkami neb regimenty černými; 33. za nimi nešeno od 24 osob rytířských tělo mrtvé někdy pana vladaře domu rožmberského, přioděné příkrovem aksamitovým s křížem přes něj stříbrohlavým s erby třmi ursinovskými a třmi rožmberskými, zlatem a stříbrem krumplovanými; prostřední byly dolů obráceny; 34. podle toho těla mrtvého po obou stranou šlo po padesáti osobách městských ouřadních z měst panství domu rožmberského; na jedné po 25 osobách, nesoucích rytířské svíce s erby velikými ursinovskými a rožmberskými; 35. při tom též gvardia rožmberská neb soldáti, počna od feldbáble, až k tomu tělu mrtvému rožmberskému po obou stranu táhli v černých sukničkách s muškety dolů obrácenými, podporami neb vidličkami po zemi vlekové; 36. mezi nimi hned za márami jíti ráčili v smutku, zahrazení v tváři, Jeho Milost pan Jan Jiň z Švamberka s panem Petrem, synem svým; 37. a pan Adámek, mladší syn, následoval Jich Milosti s panem Petrem Vokem Švihovským; 38. po nich šli korfiršta hajdelberského [falcký kurfiršt Fridrich V., v letech 1619–1620 český král] vyslaný, urozený pán pan Achatius z Donína; podle něho vyslaný od knížete brunšvického [Jindřich Julius Brunšvický], urozený pán pan Gotthart z Štarhenberka nebo Štornbergéř; 39. za nimi následovali bádenský vyslaný, urozený pán pan Hans Wilhelm z Celkingu, a knížete z Anhaltu [Kristián I. z Anhaltu] vyslaný, pan Burkhart z Erlachu; 40. po nich ubírali se knížete z Münsterberka [kníže Karel Minstrberský] vyslaný, pan maršálek z Berbistorfu, a podle něho markraběte brandenburského z Jagendorfu [Jan Jiří Krnovský,

kníže ve Slezsku] vyslaný, pan Bilgram z Puchaimu; 41. za nimi hnal se drahý počet pánů a rytířstva z Čech a z Rakous; 42. ubírali se po nich pan Václav Malovec Chvalesovský a pan Václav Kořenský s černými hůlkami; 43. Její Milost paní Švanberkovú starú, paní Alžbětu, svobodnú paní Kolonu z Felzu, vedl pan Ondřej Mrakeš s druhým pánem N. až do brány; pak na místě Její Milosti vedena od týchž pánů Její Milost panna panna Benigna, šlechtična z Švamberka; 44. jíti ráčila mladá paní z Švamberka Anna Maximiliána, rozená z Oprštorfu, vedše Její Milosti pan Petr a pan Pavel Hozlaurové; 45. za nimi následovaly páry dva paní jiných v smutku s dlouhými farchy bílými; 46. pak 12 párů fraucimoru se ubíralo; 47. vyslaní z měst okolních Budějovic, Krumlova, Hradce, Táboru, Písku a Vodňan následovali; 48. pak veliký počet obecního lidu, domácích i přespolních, s velikú truchlivostí, lítostí srdce, kvílením a pláčem za nimi se hrnul.

[*Uspořádání pohřbu.*] Týž pohřeb a ten všecken nákladný kondukt a průvod pána posledního Rožmberského vykonán nákladem urozeného pána pana Jana Jiřího z Švamberka, jakožto dědice a pána všechněch panství a statků rožmberských. Direktor přední byl urozený pán pan Jaroslav Libštejnský z Kolo vrat na Hrádku Starosedelským, arciknížete Maximiliána Rakouského komorník. Nápomocen byl v tom procesu urozený pán pan Adam z Lukšanů a na Březnici. Třetí správce a nařiditel těch věcí byl urozený vладыka pan Kašpar Ender z Sechaw. Než koně ty smutkové, aby řádně vedeni byli, urozený vладыka pan Ludvík Kvos z Pernsdorfu, Jeho Milosti pána vladaře štolmistr, spravoval.

[*Pohřební hostina.*] Ti páni vyslaní i jiní hosté po vykonané té pompě za tabulí seděli tím pořádkem, jakž na funus šli. A po nich pan Fridrich hrabě z Firštenberka a na Vitorazi, pan Volf Adam z Puchamu, pan Bernart z Puchamu, pan Erasmus z Štarhemberka,

pan Oldřich Mrakeš [v rkp. P (str. 367): »Mrakeš«] pan Erasmus z Redern, pan Václav Malovec, pan Oldřich Svatkovský. Ti seděli za knížecí tabulí.

[*Nepřítomnost zemských úředníků.*] Žádný z ouřadníků a soudců zemských, ani který podstatný pán z Království českého a Markrabství moravského na tom pohřbu byl, protože pro odjití z tohoto světa Jeho Milosti císaře Rudolfa, kteréž při tom času stalo se [Rudolf II. zemřel 20. 1. 1612.], do Prahy obesláni byli. Item vzešel vůbec pokřik, že by opětý nějaký vpád do Čech státi se měl. [Důsledek zneklidnění české šlechty pasovským vpádem roku 1611.]

[*Pohřební bohoslužby.*] Ceremonie prosté podle způsobu evangeliků při tom funusu konány. Kněz Matěj Cyrus, senior konzistoře podobojí, kázání učinil. Po učiněném exordium [úvodu] neb přistání a oznámené příčině akcí té a průvodu posledního pohřebního o rodu pánů z Rožmberka hrdinských činech a skutcích chvalitebných pěkné věci vypravoval. Potom řeč k spasitelnému naučení obrátil, v čem opatrného, pobožného a spasení žádostivého křesťana největší, nejpodstatnější moudrost a blahoslavenství záleží; že v tom, aby s Bohem zde i navěky sjednocen jsa, k smrti se připravoval a v rozšafném, zřízeným způsobu a v pravé hotovosti z tohoto světa vykročil, „nam nulla scientia difficilior est quam vitae, tota enim vita discendum est mori – protože není těžšího umění jako života, nebo po všecken věk náš musíme se učití umírati.“ Jakž pověděl moudrý Seneca: „Všechněch mudrců největší umění bylo v přemýšlování o smrti.“ [Lucius Annaeus Seneca mladší (asi 4 př. n. l. až 65 n. l.), představitel římské stoické filozofie; jeho etické názory a výroky byly velmi často citovány v českých spisech předbělohorské doby.] Naposledy, poněvadž ten obyčej jest, když poslední veliký pán svůj rod dokoná, s žalostivou a pronikavou řečí, s oželením

a oplakáním té poslední růže červené štít s erbem rožmberským, na tabulce malovaný, přelomil a dolů na zem z kazatedlnice shodil. Tělo to mrtvé v kůru postaveno a okolo něho stálo vysokých bílých parůnkových voskových svící rozsvícených 24. Stěny kostelní i oltářové obestřeni byli sukem černým s erby rožmberskými a zvláště veliký oltář aksamitem černým s křížem přes něj stříbrohlavovým přikryt. Zůstávalo tu až do jitra, velice od chudých věrných poddaných oplakáno; nebo jim ne pán, než otec odešel.

[Převoz rakve do kláštera ve Vyšším Brodě.] 31. januarii, hned velmi ráno před dnem, „při svíčkách“ z kostela vyneseno a na vůz k tomu obzvláště udělaný dáno a koňmi smutkovými šesti k Kaplici vezeno. Před Sviny Trhovými farář s jinými kněžími a žákovstvem na ně očekával a před ním do městečka s zpěvem šel i podál v těch velkých sněžích průvod dal. Takž podobně, když k Kaplici neseno, farář s kněžstvem a žákovstvem na ně očekával a do městečka provodil, kdež přes noc na ryňku pod stanem zanecháno a od gvardie rožmberské vartováno.

[Uložení rakve s tělem Petra Voka v rožmberské hrobce.] Februarii 1. do kláštera vyšebrodského dovezeno, byv náramně veliký sníh a dobrá sanice. Pan Jan hrabě z Serynu, jakožto kolátor, předně na Rožmberce na týž průvod očekával a pány vyslané z říše i jiné, kteříž poslední ten skutek milosrdný prokázali, laskavě a dobrotivě přivítal i potom náležitě traktýroval a dále do kláštera provoditi pomohl. Kdež opat s konventem a kněžstvem před klášterem s svými hábity a ceremonii katolickými očekávavše, do kláštera do velikého kostela [kostel Nanebevzetí Panny Marie v cisterciáckém klášteře ve Vyšším Brodě (s rožmberskou hrobkou), kde je zachována náhrobní deska Petra Voka z Rožmberka] je provodili. Kazatel jejich německý nad ním kázání s vychvalováním pěkným rodu toho rožmberského učinil.

A tu po vykonání těch ceremonii do sklepu neb hrobky rožmberské, nebyvši více místa než pro tu poslední truhlu posledního vladaře, spuštěno a k předkům jeho přiloženo. Urozený pán pan Petr z Švanberka, syn starého pána, na místě pana otce ten průvod až do kláštera vykonati ráčil.

[Povaha a vzezření Petra Voka z Rožmberka.] O dobrotivosti pana Petra Voka mnoho by se mohlo vypravovati, kteréž druhdy někteří poddaní obmyslní zle užívati chtěli a příliš, kdyby od věrných služebníků pán pamatován nebyl. Kterak služebníky své mnohé obohatil, dlouho by bylo o tom vypravovati. Děvečky fraucimorské hotovým odkazem, nařídív jedné každé a složitě poručiv jistou sumu peněz na zlatě do truhličky, opatřiti a osvoboditi ráčil a učinil nad tím poručníky Albrechta Pouzara z Michnic a na Volešné, Hynka Čáslava z Podole a Fridricha Frokštejna z Načeslavic, služebníky a dvořany své. [V rkp. P (str. 370) je tato věta zapsána chaoticky, takže Marešovi (str. 272) činilo obtíže její zařazení do souvislého textu; za vhodnější pokládám začlenění věty k výkladu o štedrosti Petra Voka.] Symbolum [znamení] jeho bylo: »In silentio et spe [V mlčení a naději]«. I to sluší věděti, že pán ten proto, aby moudře, opatrně a křesťansky živ byl a na smrt ustavičně pamatoval, hlavu umrlčí vždy [v rkp. (str. 369) staročeské »vdy«] na prkýnku obzvláštěm vyvýšeným nad svým stolečkem v pokoji jmíval a tovaryšství s hlavičkou umrlčí zlatou z osmi dukátů nařídil, kteréž na hrdle svém nosil s nápisem na jedné straně: »Memento mori!« [Pamatuj na smrt!] a druhé: »Cogita aeternitatem!« [Rozjímej o věčnosti!]. A to rozdával dobrým svým pánům přátelům, paním a pannám, dav na to zvláštní registřík k zapisování týchž osob udělati; <ale nejsou do něho všickni vepsáni>. Byl pán postavy spanilé, vyšší nežli pan Vilém, bratr jeho, vzezření libého, způsobů vážných, právě kní-

žecích, promlouvání rozumného, milosrdný, přívětivý. A ač se hněval, však žádnému nelál a nezlořečil, než mírnými slovy domlouval. Pán veselý, šprýmovný, avšak v sešlosti všec-ken se na pobožnost oddal, rád pobožné knihy četl, slova božího poslouchal. Byl nových věcí žádostivý a všelijakých umění a kunštů milovný, na něž veliký náklad činil. A zvláště kochání a libost jměl v stavění, v čemž s panem bratrem svým se srovnal. Obyčej jeho byl více státi nežli seděti a procházeti se, takže i mladým s pánem setrvati bylo obtížné. Pán velmi udatný, smělý a poněkud jako opovážlivý v tom, že k divokým šelmám, ne-

dvědům, lvům, koňům, psům směle šel bez strachu. A sumou nevím, co by se nedostávalo při takové heroické knížecí osobě, nežli na čež sám na smrtebné posteli naříkal, že v literním umění nedal se lépe cvičiti.

A tak, buď Pánu Bohu nebeskému chvála, spis ten o těch vzácných a slavných pánech z Rožmberka dokonat jsem 12. junii anno [léta] 1615 a podruhé přepsal načisto.

Břežan, Václav (1985): *Životy posledních Rožmberků*, 2. Praha: Svoboda, s. 630-641. (Medailon Václava Břežana napsal a ukázku z jeho díla vybral Jaroslav Malina.)

11. Rozvolnění problému

11.1. Jaroslav Malina: *Mrtvý z Tollundu*

(ze sbírky *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí*, 1997)

Vedle úctyhodné řádky vědeckých a vědecko-naučných prací má v tvůrčích aktivitách Jaroslava Maliny (narozen 1945) své významné místo i tvorba beletristická. V knize *Světová katastrofa a jiné povídky s neblahým koncem* z roku 1996 si bere na mušku pseudovědce a šarlatány různého druhu, kteří zaplavují dnešní svět a někdy ani nepotřebují zvláštní vynalézavosti, aby zmanipulovali člověka toužícího překonat úzkost ze života a smrti. Tento rozměr Malinovy prózy odpovídá jeho širokému odbornému a kulturnímu rozhledu a zároveň dokládá, že nepropadl jednostrannosti vědecké vášnivosti, nezklamal v zájmu o petroarcheologii ani neustrnul na popisném bádání o parametrech „pračlověka“ a jeho kultury. Jeho pozornost sociokulturního antropologa platí druhu *Homo sapiens* na prahu třetího tisíciletí, především jeho emancipaci, tj. osvobození od nevědomosti, pokrytectví a nehorázných lží. V nezadržitelném moderním vývoji lidstva začíná v intelektuálním světě převládat technická specializace nad humanitním směrem, technokratická společnost usiluje o sebevědomou vládu nad přírodou a některé negativní projevy tohoto vývoje Malina postihuje s jemnou ironií a moudrým vtípem, neboť ví, že cesta humoru je podnětná. Přednosti jeho literární metody hodnotí literární teoretik a kritik prof. PhDr. Ivo Pospíšil slovy: „Malinovy povídky mají jakoby ‚skládankový‘ charakter: v povrchové vrstvě se setkáváme s dobře známou sé-

mantikou navozující určité žánrové povědomí (science fiction, tzv. vědecká povídka apod.). V další vrstvě je toto povědomí rozkládáno a měněno metatextovými prvky, které původnímu žánrovému povědomí nastávají ironické zrcadlo. Další vrstva vytváří z těchto antitez překvapivou syntetickou pointu. A souběžně s tím jsou zde další miniroviny, textové reminiscence, parodie názvů a titulů obecně známých, víceméně známých či známých jen zasvěcenému okruhu čtenářů (něco jako tradiční román a clef). V tomto smyslu jsou Malinovy povídky pozvolna se rozvírající strukturou, stejně jako nějaká počítačová hra, která pokračuje tak, jak je odhalován její algoritmus“ (Pospíšil 1996).

Jaroslav Malina uplatňuje ve svém díle bohaté životní zkušenosti, aniž pozbývá mladého zaujetí pro hledání pravdy o člověku. Důkazem toho je i jeho autorská a editorská práce na projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*, tedy díle o lásce, k němuž dal podnět patrně jeho román *Amor: Počítačový systém k automatickému generování milostných scén* z roku 1993. *Amor* je důmyslně zkonstruovaný a brilantně napsaný příběh zachycující vznik a počáteční (ne)úspěchy počítačového systému AMOR určeného k automatické tvorbě milostných scén – k účelům původně literárním, posléze i sociálně terapeutickým.

V postavách několika odborníků (fyzika Chomského, antropologa Benešovského, archeologa Hubáčka, psychologa Radocha a literáta Grose), kteří postupně vývoj systému AMOR konzultují s jeho tvůrci – dvěma mladými vědeckými pracovníky, jsou v psychologické drobnokresbě zobrazeny typy, s jakými se v nějaké konkrétní variaci setkal snad každý, kdo kdy o nějakou vysokou školu zavádil.

Originální nápaditostí, pozorovacím talentem, rozumovým úsudkem, intuicí a obratným zacházením s češtinou se vyznačují Malinovy detektivní příběhy *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí* (1997). Příběhy se odvíjejí v posledních letech předlistopadové doby a spojuje je postava archeologa Lukáše, působícího na „nejmenované“ moravské vysoké škole. V prvním příběhu *Velkomoravská náušnice* jde o komplikovanou aféru kolem padělání drahocenných šperků z velkomoravské doby, ve druhém příběhu *Mrtvý z Tollundu* se Lukáš na stáži ve Spojených státech stává svědkem vraždy v prostředí modelu experimentální paleoindiánské vesnice a ve třetím příběhu *Smrt pro-*

Napadlo mě, jaká překvapení asi uvnitř knihy ještě čekají včetně těch drobných a zdánlivě malicherných. Po *Eseji o životě a smrti* jsem zvědavě prahl, a přesto jsem měl obavy, jestli jej vůbec budu schopen číst. Zvláště po zkušenosti s Hodderovými verši se mi do něj, když nyní ležel přede mnou, příliš nechtělo.

Když jsem však poprvé odtrhl od textu oči i myšlenky, zjistil jsem, že je skoro půlnoc a že jsem se dostal téměř ke konci. Vůbec jsem nebyl ospalý, měl jsem zřejmě za dva dny proležené a promarněné v nečinnosti spánku do zásoby.

John Hodder ve svých úvahách skládal útržky pravěkých a starověkých bájí, legend a ság. Oprašoval je z nánosů prachu a šedi zapomnění a restauroval je tak citlivě, že jejich původní barevnost vystupovala z nich samých, nikoli jen z nanášení přikrašlujících barev. Řadil je k sobě tak, aby zapadaly, a kde kus chyběl, obratně jej doplnil z náznaků uchovaných střepů a zlomků. Pracoval po-

fesora jsou s velkou dávkou přímočarosti zachyceny dusné poměry na univerzitě: spory o hodnosti, publikace a stáže, vědecké mafie v těchto půtkách působící ... Čtvrtý, nejrozsáhlejší příběh *První pozemšťan* zachycuje vzrušující objev v jeskyni Krápník, který rozčeří hladinu poměrně jednotvárného života na archeologickém nalezišti. Je možné, že by člověk anatomicky moderního typu žil před skoro dvěma miliony let? Nebo že by člověk starší doby kamenné byl přece jenom ovlivňován jakousi mnohem inteligentnější mimozemskou civilizací? Jde o převratný nález, nebo o geniální podvrh? A než může věda problém posoudit a vyřešit, dojde na archeologické základně k tragédii. Smrt za podezřelých okolností záhadu násobí. Z cenného objevu mohl leckdo těžit a jiní mu v tom mohli překážet. Nedozírné stáří geologických a archeologických vrstev se tu konfrontuje s lidskými vášněmi – byť též věkovitými; jako lidstvo samo.

Následující ukázka je z románu *Mrtvý z Tollundu*, který je zařazen ve sbírce *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí* (1997).

dobně jako archeolog, když ze střípků na nově odkrytém sídlišti skládá fragmenty hrnců a pak opatrně doplňuje jejich tvar a zkoumá dekor, aby nakonec z jednotlivých předmětů usoudil na činnosti, způsob života a kulturu jejich starodávných tvůrců.

Hodderův styl byl tak logický, obrazný a přesvědčivý, že myšlenkový svět, z něhož text vycházel a který jsem dříve pokládal za nepochopitelný pro moderního člověka, se mi najednou zdál přirozený, smysluplný, funkční a účelný.

Prožíval jsem s ním pocit egyptského kameníka, člena udřené party, který již hluboce po západu slunce se svými kolegy s vervou a furiantstvím buší do obrovitého kamenného bloku – který zasadí do pyramidy a nad nímž lopotně zvítězili – vytesává nápis: „Pracovní skupina Menkaure je opilý“. Cítil jsem s těmi lidmi hrdost i opojení, když se potom oni sami třeba ztřískali, jak zákon káže. Jejich radost byla oprávněná, protože udělali kus důležité a užitečné práce. Velký faraon

přece musí mít připravenou co nejvelkolepější hrobku, aby po smrti, až se setká při jednání se slunečním bohem Re, mu byl důstojným partnerem a úspěchem při tomto jednání s ním zajistil sobě i jim spokojený posmrtný život v záhrobí, v hojnosti a bez strádání. A to si oni zaslouží plným právem, protože jsou dobří kameníci.

Takovým chlapíkům bych při jejich práci docela rád pomohl.

Zdalo se mi, že stejně silné a hluboké pocity museli prožívat sochaři, kteří po staletí tesali a stavěli po Velikonočním ostrově veliké kamenné mnohatunové figuríny s ostře řezanými rysy a přísným pohledem. Jejich sochy měly jiné konkrétní úkoly než pyramidy, ale byly podobně funkční a také účelové. Stejně opravdově je ostrované tvořili a měli stejnou radost z užitečnosti své práce. Přes jinou činnost a odlišnou funkci směřovali k obdobnému cíli: zajištění dobrého pokračování v dalším životě po smrti.

Obdivoval jsem Hoddera, jak se uměl oprotit od svazujících kulturně antropologických a archeologických periodizací a časoprostorových schémat. Dokázal pak v životní filozofii zobecnit zhuštěnou zkušenost dávných předků a definovat ji jako vzorec schopný relativního posunu v čase. Přesvědčivě porovnával jednotlivé způsoby a směry myšlení v době vzdálené o tisíce let v čase i o tisíce kilometrů v prostoru: filozofii stavitelů egyptských pyramid, kamenosochařů z Velikonočního ostrova, budovatelů megalitických staveb v Británii a v Bretagni, i motivy výbojů aztéckých válečníků s mírumilovnou a vcelku útešnou filozofií poddajných Indů.

Své úvahy Hodder završil myšlenkami Islandanů z úsvitu raného středověku, které se uchovaly ve starých ságách.

Všechno se ovšem otáčelo kolem jediného bodu v lidském osudu: okamžiku, kdy poznáný a prožitý život pozemský přechází v „poznání“ života pozemského. Nešlo však

o nějakou filozofii stárnutí či zmoudření a smiřování se s tímto nevyhnutelným, a proto krutým přechodem. Hodderovo pojetí v tom smyslu s časem jako by nepočítalo: bylo naprosto jedno, jestli umírá stařec či dítě, což zvláště výrazně vystupovalo, a zřejmě i proto Hoddera mimořádně zaujalo, právě v islandských ságách, kdy jednotlivé obrazy téměř bezvýhradně představují popisy násilné smrti, náhlé a nečekané. Přirozená smrt se v ságách nevyskytovala, jako by ani neexistovala. V souvislosti se severskými ságami se očekávání smrti a příprava na ni jeví jako výhradní, násilný a nepřirozený výtvar intelektu.

V *Sáze o Njálovi* se vyprávělo:

„Když Kolru Egilssonovi v bitvě utáli nohu, skoro celou, zůstal stát na jedné noze a prohlásil: ‚To je daň za to, že jsem se nechránil štítem.‘ Pohlížel přitom kriticky na to, co mu zůstalo z druhé nohy. Jeho druh řekl: ‚Není tu nic k vidění, noha je pryč. Tak je to!‘ A pak Kolr padl mrtev k zemi.

Konkrétnost je úděsná jen na první pohled,“ psal Hodder. „Podíváme-li se ovšem na tento hrůzný obraz jako na vzorec jednání, jde o obdivuhodně výstižný a jasně formulovaný princip postojů a chování.“

Na jiném místě v téže sáze se popisovalo, jak Thorgrímrovi, vetřelci do Gunnarova domu, Gunnar zasadil zvenčí oknem ránu kopím a zmizel. Jakýsi kolemjdoucí se zeptal: „Je Gunnar doma?“ a Thorgrímr odpověděl: „To nevím, ale jeho kopí je doma.“

„Nebudeme rozebírat morální aspekty,“ uvažoval Hodder, „ale využijeme tento příklad z jiného zorného úhlu.“ A velice logicky usuzoval, že i v tomto případě šlo o obrazné nabádání k přesnému konkrétnímu a konkretizujícímu myšlení. Smysl a účel ság zcela jasně naznačovala nikoli tendence zobecnovat konkrétní, ale naopak abstraktní a obecné přibližovat a precizovat konkretizací, takže v mnohém případě byla odpověď specifikována dokonce přesněji než otázka. Šlo

o jakousi pradávňou metodiku logického a matematicky přesného myšlení, jehož cílem bylo oprostit skutečnost od nepodstatných a podružných jevů a okolností a vyhmátnout podstatné tím, že se přesně a konkrétně pojmům vymezovaly příslušné sémantické domény těmi prostředky, jež byly k dispozici, a to zcela lapidárně, podobně jako se připravují data pro počítač.

Hodderovo pojetí mě zaujalo. Fascinovalo mě, že se dokázal tak přesvědčivě vcítit a vžít do jednání a usilování filozofie, shrnující myšlení a snažení předchozích věků.

Když Hodder citoval *Ságu o Grettim*, rozebíral příhodu, v níž byl zabit Atli, bratr Grettioho: „Atliho nepřítel Thorbjörn tloukl na dveře. Atli nevěděl, kdo přichází, ale přesto důvěřivě otevřel a vyšel na práh. Hustě přšelo a vzduch byl svěží, a tak zůstal ve dveřích a rozpráhnutými pažemi se vzepřel o veřeje a rozhlížel se do tmy. V ten moment se objevil Thorbjörn jako zjevení a oběma rukama vši silou vrazil Atlimu do prsou kopí, až mu projelo tělem na druhou stranu, skrz na skrz. ‚Teď se s oblibou užívají kopí s širokými hlavicemi,‘ konstatoval Atli a klesl mrtev k zemi.“

Tato scéna je jakoby připravená pro avantgardní satirické komorní divadlo malých forem. Současný kritik by ji možná hodnotil jako folklorní lidovou komiku, jdoucí přesně k hranici únosnosti, jako dotaženou k absurditě. Snad by dokonce napsal, že jde o burleskní noblesu a ostrý šleh sarkasmu a společenské kritiky.

Hodderův rozbor byl ovšem brilantní. Všechno vyplývalo tak prostě a jednoduše, logicky a účelně. Kategorii možného Hodder transformoval do kategorie jsoucna: „Nikoho neviděl“ znamenalo ve skutečnosti „Nikdo tam nebyl“. Vlastní nedostatečnost nahradil pradávňý člověk vlastním pocitem, myšlenkou, skutečností. Hodder mu porozuměl a napodobil ho. Tento metafyzický přístup

byl pak pro člověka návodem, jak se vyrovnat s komplikovaným světem: Věci brát tak, jak je vidím, považovat je za takové, jak se mi jeví, usilovat o jejich uchopení, ale neztrácet sílu v marném zápase o překonání nepřekonatelného, podvolit se dobrovolně a usnadnit cesty osudu.

Vzory chování byly zřejmě stanoveny velice široce, pro všechny možné situace, nejen pro speciální případy, kdy bylo účelem psychologicky připravit bojovníky do bitvy. Popisuje se například chování Njála, naprosto nevybojného a nebojovného, mírumilovného člověka. Když zjistil, že je sám se ženou a vnukem uvězněn v hořícím domě, uložil ženu a vnuka na lůžko a přilehl si k nim, aby jejich kosti zůstaly v pořádku, uspořádaný tak, jak mají být, aby nevešli do příštího života jako mrzáci. Pro jistotu ještě z šlehajících plamenů informoval pozůstalé, jak budou jejich pozůstatky uloženy, aby jemu, ženě a vnukovi náhodou neublížili z nevědomosti, aby kosti nepřeházeli a nepopletli.

Asi to byla analogie s postelí, která způsobila, že jsem usnul. V první chvíli po probuzení jsem se strašně ulekl, ale vzápětí jsem zjistil, že se opět nade mnou sklání Thomassův obličej.

„Na povídání přijdu až odpoledne, patrně hned po druhé hodině,“ oznámil, položil na peřinu Globovu knihu a zmizel.

V Globově publikaci jsem se rychle zorientoval. Snadno jsem našel všechno, co jsem potřeboval vědět o výkladu k mrtvolám v dánských bažinách v době bronzové i v době železné. Stačilo mi jen příslušné stránky přelétnout a v paměti si oživit, co jsem v ní měl kdesi hluboko pozasuto. Zároveň jsem si připomněl dílo proslulého římského historika Tacita, z něhož dánský archeolog Peter Glob do značné míry vycházel. Všechno ostatní se pak odvíjelo docela lehce, spojitě a logicky.

Pro pravěké lidi na severu představovalo zajištění dobré úrody obilí mnohem závaž-

nější problém než v teplých jižních krajinách s příznivějším klimatem, kde byla příroda velkoryse štědrá, a lidé si proto mohli dovolit být ledabylejší a bezstarostnější. Kdežto v drsných severských krajinách znamenala dobrá úroda nejdůležitější věc. Proto prosba o pomoc při jejím zajištění byla ústředním tématem mytické filozofie a obstarání úrody na zemi nejpřednějším úkolem bohyně Matky Země Nerthus na nebesích.

Bohyně Nerthus byla ženská udělaná jak se patří. Aby mohla dokonale vyhovět vkládaným nadějím a řádně vyplnit očekávané funkce, měla všechno dobře organizováno a pojištěno. Nemohla připustit nepříznivou náhodu či případné selhání, a tak během roku se kolem ní motala celá družina mužských. Urostlých, statných a schopných pravěkých Dánů. A protože zima v přírodě znamená odpočinek, nabrání nových sil, opakování nového běhu života a mystický rituál přesně kopíroval přírodu, vybraní služebníci a milenci bohyně Matky Země, kteří již splnili svůj pozemský úkol, museli se vydat k ní a obětovat další žití na Zemi, aby mohli přejít do božských služeb. Oni, poddaní bohyně Nerthus, jí měli přitom vzdát dík za všechno, co od ní lidé získali, a také za privilegovanou možnost, které se jim dostalo, přímo jí sloužit. Oddávali se jí s radostí. S novým jarem vstoupili na jejich místa noví svěží milenci.

Dávní lidé prožívali proměny přírody naprosto bytostně, protože oni sami s přírodou splyvali a byli součástí těchto proměn. Konkrétní úroda byla bezprostředním dokladem plodnosti bohyně Matky Země. Statní a krásní mladí muži byli vybíráni, aby se jako nejlepší reprezentanti lidského rodu v plné síle dobrovolně vydali k obcování s Matkou Zemí. Nebylo důvodu, proč by se na tuto cestu neměli těšit. Celá dosavadní zkušenost prokazovala, jak je Matka Země dobrotivá: žádný z jejich předchůdců se od ní rozčarován nevrátil!

Každý mladý člověk touží po tom, aby své síly a schopnosti prokázal. Tady se mu dostávalo skvělé příležitosti, té nejlepší.

Celý rituál přípravy na jejich cestu za bohyní byl slavnostní a vznešený, s bohatou krmí, která musela obsahovat semena těch nejlepších plodin, které byly od Matky Země žádané. Všichni si pak vybraného kandidáta dlouho předtím předcházeli. Těšil se všeobecné úctě a vážnosti. Když pak měl na krku krásnou umně spletenou oprátku z jemné kůže, musel si připadat přinejmenším jako dnešní olympijský vítěz se zlatou medailí na své hrudi a obdivným pohledem celého stadionu nebo dokonce celého světa. Obětovaný muž dosáhl ovšem daleko většího vítězství než úspěšný sportovec. Nezvítězil jen v hrách, které jsou pouhou zábavou, a jeho vítězství neneslo hořkost prchavosti okamžiku. Vycházelo z podstaty života a mělo posloužit k zajištění a uchování věčného života. Oběti samé mělo přirozeně zajistit i v posmrtném žití privilegované postavení.

„Nepříjemnost okamžiku smrti, která tak traumatizuje naši civilizaci, se z pohledu pravěkých a starověkých lidí jevila jako něco zcela nepodstatného a iracionálního. Toto vrcholné pojetí je v souladu s konkrétní představou přechodu do lepšího ...“

Přesně v tomto smyslu vyznívala jedna ze závěrečných pasáží Hodderova eseje.

Najednou se mi rozjasnilo. Pochopil jsem, proč i Hodder se mohl v okamžiku smrti usmívat.

Velikán Hodder byl velice senzitivní. Možná správně rozpoznal nebo alespoň vytušil blízkost přicházející smrti ... Svým způsobem ji překonal. S úsměvem na tváři, z nadhledu silného a vědoucího muže!

Malina, Jaroslav (1997): *Mrtvý z Tollundu*. In: Malina, Jaroslav, *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí*. Brno: Nakladatelství Georgetown – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA, s. 152–158.

Edice Scientia je projektem Nadace Universitas Masarykiana (vzniklé na půdě Masarykovy univerzity v Brně) uskutečňovaným ve spolupráci s dalšími institucemi. Přináší původní vědecké monografie zásadního významu s mezinárodním dosahem; je otevřena autorům zejména z akademické obce Masarykovy univerzity, ale i autorům z jiných škol a vědeckých ústavů u nás a v zahraničí.

Edici řídí Jaroslav Malina (předseda), Josef Bejček, Pavel Bravený, Josef Kolmaš, Jan Novotný, Jiří Pavelka, Eduard Schmidt, Miloš Štědroň, Jiří Vorlíček, Josef Zeman, Jiří Zlatuška.

Dosud vyšlo:

Miloš Štědroň, *Leoš Janáček a hudba 20. století* (1998).

Jaroslav Malina, ed., *Kruh prstenu: Láska v životě a literatuře světa srdcem a rukama českých malířů a sochařů*, I. svazek. Pracovní preprint knihy (1999).

Josef Unger, *Život na lelekovickém hradě ve 14. století: Antropologická sociokulturní studie* (1999).

Jaroslav Malina, ed., *Kruh prstenu: Láska v životě a literatuře světa srdcem a rukama českých malířů a sochařů*, II. svazek. Pracovní preprint knihy (2000).

Jaroslav Malina, ed., *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*, III. svazek. Pracovní preprint knihy (2000).

Jaroslav Malina, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*. 1. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000); 2. Jiřina Relichová, *Genetika pro antropology* (2000); 3. Jiří Gaisler, *Primatologie pro antropology* (2000); 4. František Vrhel, *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002); 5. Jaroslav Zvěřina – Jaroslav Malina, *Sexuologie pro antropology* (2002); 6. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002); 7. Jaroslav Skupník, *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002); 8. Oldřich Kašpar, *Předkolombovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002); 9. Josef Unger, *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002).

Břetislav Vachala, *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše* (2000).

Připravované svazky:

Jaroslav Malina, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*.

Marie Pardyová, *Raně křesťanské sarkofágy*.

Vladimír Preclík, *Paměť sochařského portrétu*.

Josef Zeman, *Přírodní karbonátové systémy*.

V rámci řady – Jaroslav Malina (ed.): *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů* dosud vyšlo:

1. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000).
2. Jiřina Relichová, *Genetika pro antropology* (2000).
3. Jiří Gaisler, *Primatologie pro antropology* (2000).
4. František Vrhel, *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002).
5. Jaroslav Zvěřina – Jaroslav Malina, *Sexuologie pro antropology* (2002).
6. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002).
7. Jaroslav Skupník, *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002).
8. Oldřich Kašpar, *Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002).
9. Josef Unger, *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002).